

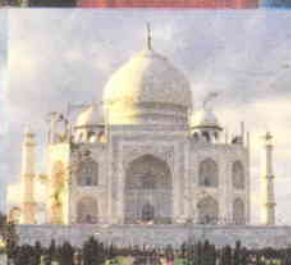
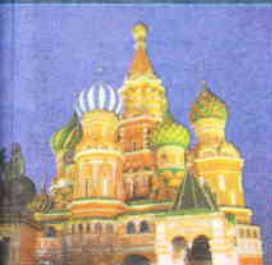
63.3
Г-57

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новий час (XV—XVIII ст.)

8

УДК 94 (100)"15/17"(075)

ББК 63.3(0)51я721

Г51

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 205 від 19.03.2008)

Працівники Міністерства освіти і науки України
та Інституту інноваційних технологій і змісту освіти,
які є відповідальними за підготовку до видання підручника:

Р. І. Євтушенко, головний спеціаліст МОН України;

О. В. Галегова, методист вищої категорії

Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Рецензенти:

Т. В. Ніколаєва, учитель-методист

Харківської загальноосвітньої школи № 119;

В. В. Скирда, кандидат історичних наук,

доцент історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія. Новий час (XV—XVIII ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк — Х.: АН ГРО плюс, 2008. — 256 с.: іл.

ISBN 978-966-1598-01-9.

Підручник створений відповідно до вимог «Державного стандарту базової і повної середньої освіти» та навчальної програми для 12-річної школи зі всесвітньої історії.

Методичний апарат підручника містить фрагменти історичних джерел, погляди відомих людей на різні події, довідкову інформацію, а також різноманітні завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Схеми та ілюстрації підручника дозволяють добре засвоїти основні факти й поняття курсу.

Призначено для учнів 8 класів загальноосвітніх шкіл.

УДК 94 (100)"15/17"(075)

ББК 63.3(0)51я721

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2008

© О. В. Романова, іл. 2008

© ПП «АН ГРО плюс», 2008

ISBN 978-966-1598-01-9

ВСТУП

1 Як працювати з підручником. Матеріал підручника, який ви тримаєте в руках, поділений на 11 тем, кожна з яких містить декілька параграфів, котрі, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. Необхідно звертати увагу на виділені в тексті слова і дати. Історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Працюючи з матеріалом параграфів, обов'язково перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали персоналії історичних діячів та хронологію історичних подій.

Краще засвоїти навчальний матеріал допоможуть історичні документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з параграфом, прочитайте поданий до нього документ і дайте відповіді на пропонувані запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Формуванню уявлень про те, як саме розгорталися події, із якими ви познайомилися, допоможе історична карта. Зрозуміти зв'язки між історичними подіями дозволять схеми.

Наприкінці кожного параграфа наводяться висновки. Після них містяться запитання і завдання, спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок. Звертайте увагу на умовні позначення, котрі підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Після кількох тем наведено підсумкові завдання, завдяки яким ви зможете узагальнити вивчений матеріал. Здійснити перевірку набутих знань вам допоможуть тестові завдання, а запам'ятати основні дати — «Енциклопедична сторінка».

Зверніть увагу на значення умовних позначок, які ви зустрінете на сторінках підручника.

► **Пригадайте** — запитання, розташовані після назви параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

Документи розповідають — наведені тут фрагменти історичних джерел необхідно прочитати і відповісти на запитання до них.

Цікаво знати — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом матеріалу параграфа.

Постать в історії — під такою рубрикою розташована інформація про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.

Словник — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття і терміни.

! **Висновки** — у цій рубриці наведено стислий виклад основних думок, розкритих у тексті параграфа.

? **Перевірте, як ви запам'ятали** — у цій рубриці наведено запитання та завдання до параграфів, поділені на чотири групи, за допомогою яких ви зможете здійснити самоперевірку і перекоонатися, чи добре запам'ятали матеріал параграфа.

★ **Подумайте і дайте відповідь** — ці запитання допоможуть вам осмислити прочитане.

★ **Виконайте завдання** — виконання завдань цієї рубрики розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети тощо).

★ **Завдання для допитливих** — тут ви знайдете завдання, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання, використовуючи додаткову літературу або ресурси Інтернету.

2 **Нова доба всесвітньої історії.** Цього навчального року ви продовжите вивчати історію людства. У попередніх класах ви познайомилися з історією стародавнього світу та Середніх віків.

Історія Нового часу — період всесвітньої історії між історією Середніх віків та історією Новітнього часу. Поняття «Новий час» запровадили в XV ст. італійські мислителі, протиставляючи цим себе попередній добі історії Середніх віків і стверджуючи, що в історії Європи розпочалася нова доба.

У 8 класі ви розпочнете вивчення Нової історії. Умовно її можна поділити на дві частини. Першу називають раннім Новим часом (кінець XV — перша половина XVII ст.). Визначальними для цієї доби подіями стали Великі географічні відкриття, Відродження, Реформація і Контрреформація. Друга познайомить вас

із першою частиною Нового часу (друга половина XVII — кінець XVIII ст.), яка минула під знаком Просвітництва.

Періодизація всесвітньої історії

Назва періоду	Хронологічні межі
Історія первісного суспільства	Від появи людини на Землі — 3 тис. років до н. е.
Історія Стародавнього світу	3 тис. років до н. е. — 476 р.
Історія Середніх віків	476—1492 рр.
Історія Нового часу	Ранній Новий час: кінець XV — перша половина XVII ст. I період: друга половина XVII—XVIII ст. II період: кінець XVIII—XIX ст.
Історія Новітнього часу	I період: 1914—1939 рр. II період: 1939 р. — до сьогодення

Великі географічні відкриття стали поштовхом до далекосяжних зрушень. Тисячі людей із європейських країн вирушили на нові землі в пошуках багатства і слави, нових територій. Так, завдяки Великим географічним відкриттям західноєвропейська цивілізація вийшла за межі Європи, поширивши свій вплив на Америку, Африку та Азію, суттєво змінивши життя народів, що потрапили в межі її дій. Значно змінилося й життя самої Європи.

Суттєві зрушення у світогляді людей започаткувало Відродження. У цей час формувалося усвідомлення того, що людина є найвищою цінністю, має право на всебічний гармонійний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

Католицька церква, яка була основою старого європейського суспільства, дедалі більше ставала перепоною на шляху формування нових порядків. Відчутного удару католицькій церкві завдали Великі географічні відкриття, унаслідок яких було поставлено під сумнів істинність поглядів на побудову світу, поширюваних церквою. Людство вперше зрозуміло, що світ не закінчується на березі моря чи океану. За цими океанами є континенти, на яких також живуть люди, і всі вони є представниками єдиної спільноти на планеті. Рух за переосмислення ролі католицької церкви в суспільстві дістав назву *Реформація*. (Про зміст зрушень, які відбувалися у Європі внаслідок Великих географічних відкриттів, розгортання Відродження і Реформації ви дізнаєтеся, коли вивчите відповідні теми.)

Старе суспільство, що базувалося на традиціях і звичаях, поступово руйнувалося, дедалі більша кількість представників нової європейської цивілізації почали керуватися здоровим глуздом і власним розумом.

Відбувалися зміни і в державному устрої країн Європи: стану монархії заступала абсолютна. Абсолютизм став тією формою державного устрою, яка більше відповідала інтересам нових соціальних верств. Одночасно в суспільстві визрівало розуміння того, що влада має служити суспільству, захищати інтереси і права кожної особистості. Народи дедалі глибше усвідомлювали свою національну приналежність. Стало зрозумілим, що створити найкращі умови для розвитку своєї нації можна лише у власній державі.

Основними центрами формування нового суспільства були країни Західної Європи — Італія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Саме тут народжувалися нові ідеали й суспільно-політичні рухи, змінювалися форми державного устрою, складалися ринкові відносини та з'являлися нові соціальні верстви. Руйнувалися старі традиційні суспільства, засновані на натуральному аграрно-ремісничому господарстві.

Ідеї Просвітництва, які виникли в другій половині XVII ст. в Англії, символізували початок нового періоду європейської історії. Він став добою тріумфу розуму і думки людини. У цей час набули

поширення погляди, спрямовані проти абсолютизму, проголошувалася необхідність забезпечення державою кожній людині свободу віросповідання, рівних громадянських і політичних свобод.

Розвиток країн Сходу наприкінці XV—XVIII ст. відбувався інакше, ніж у Європі. Тут, як і раніше, зберігалися аграрно-ремісничі суспільства, тому цивілізації країн Сходу вчені називають традиційними. У ті часи посилювався тиск новоевропейської цивілізації на країни Сходу. Останні, не маючи змоги витримати його, перетворилися на залежні від Заходу країни.

Отже, доба кінця XV—XVIII ст. стала для країн Заходу періодом формування і становлення новоевропейської цивілізації, що динамічно розвивалася, а для країн Сходу — часом уповільнення темпів розвитку, збереження традиційних аграрно-ремісничих цивілізацій.

Висновки

У 8 класі ви вивчатимете новий період всесвітньої історії, що охоплює події від кінця XV до кінця XVIII ст.

Ви розпочинаєте вивчення нової історії і познайомитеся з подіями раннього Нового часу і Нового часу.

Запитання і завдання

1. Яку назву має період всесвітньої історії, що вивчається у 8 класі?
2. На які дві частини він поділяється? Якими є їх хронологічні межі?
3. Назвіть події, які вважаються визначальними для обох частин Нової історії.
4. Чи однаково розвивалися країни Європи і Сходу наприкінці XV—XVIII ст.?
- ★ 5. Схарактеризуйте основні особливості розвитку країн Європи за Нових часів.
- ★ 6. Як розвивалося суспільство країн Сходу в цей період?
- ★ 7. Покажіть на карті територію і столиці країн Західної Європи, які стали центрами формування нового суспільства в ранній Новий час.
- ★ 8. Чи поділяєте ви твердження, що кожний із періодів всесвітньої історії був для людства новим кроком на шляху його поступального розвитку? Поясніть свою думку, спираючись на матеріал з історії стародавнього світу та історії Середніх віків.

ТЕМА 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

§ 1. Відкриття європейців

- 1. Які уявлення про світ панували за Середньовіччя? 2. Якими були життя і культура народів Індії наприкінці XV ст.? 3. Що ви знаєте про життя народів доколумбової Америки?

1 **Причини й передумови Великих географічних відкриттів.** Доба Великих географічних відкриттів стала переломною між Середніми віками та Новим часом. Саме тоді людство накопичило достатньо знань і відчуло потребу пізнати всю Землю з її невідомими просторами.

Наприкінці Середніх віків торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари — прянощі, ювелірні вироби, тканини тощо — стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок загарбання Османською імперією Близького Сходу. Різноманітні потреби з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю вельми ризикованою, не вигідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабів, італійців), що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Отож, купцям країн Західної та Північно-Східної Європи про далекі східні ринки годі було й мріяти. Дедалі більше купців і моряків західноєвропейських країн замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії, в обхід арабів і турків.

Перець і гвоздику вирощували на островах Прянощів (сучасні Молуккські острови Зондського архіпелагу) у Тихому океані. Місцеві жителі везли їх на своїх легких човнах-джонках до Малакки (сучасний Сінгапур), де продавали за мізерну ціну індійським купцям. Ті везли прянощі до Індії, де продавали їх арабським купцям, які, навантаживши свої кораблі, везли прянощі через Індійський океан до Єгипту. У Єгипті араби продавали свій коштовний вантаж венеціанським та італійським купцям. І лише тоді починався шлях прянощів у Європу. Кожен посередник збільшував ціну, щоб отримати свій зиск. Не дивно, що за час мандрівки Шляхом пахощів (так називали купці цей маршрут) ціна прянощів зростала в сотні разів, і продавалися вони на вагу золота.

До пошуків казково багатой Індії європейців підштовхувала й інша причина: для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств потрібні були золото і срібло. У Західній Європі їх не вис-

тачало. Водночас уяву європейців приголомшували розповіді мандрівників, які побували в країнах Сходу. «Золота, скажу вам, у них дуже багато, і не вивозять його звідти... Сказати по правді, палац там великий і вкритий чистим золотом... Ще скажу вам, що підлога в покоях — а її там багато, — вкрита чистим золотом у два пальці завтовшки; і все в палаці — і зали, і вікна — оздоблено золотими прикрасами», — писав венеціанський купець Марко Поло, який побував у країнах Сходу в XIII ст. Прочитавши такі розповіді, європейські шукачі пригод не роздумували, де шукати бажані золото і срібло.

Сучасні історики виділяють такі передумови Великих географічних відкриттів:

1. Утворення в Європі великих централізованих держав, які мали необхідні кошти для спорядження і фінансування заокеанських мандрівок. У першу чергу це Іспанія, а також Англія, Франція і Португалія.
2. Католицька церква ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнської віри.
3. У результаті успішного завершення Реконкісти виникає велика кількість дрібного іспанського і португальського дворянства, у якого військовий досвід поєднувався з прагненням наживи і релігійним фанатизмом.
4. Створення нових і вдосконалення існуючих навігаційних приладів і карт, нових типів морських кораблів: морського компаса, астролібії, портолана (морської компасної карти), трищоголової каравели.

Нові шляхи до країн Сходу першими серед європейських держав почали шукати Португалія та Іспанія.

2 Відкриття португальців. Сприятливе географічне положення, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Початок географічних відкриттів португальців пов'язаний із діяльністю принца **Енріке Мореплавця** (1394—1460), талановитого організатора морських експедицій, у яких брали участь не лише дворяни, але й купецтво. Шлях до бажаних берегів Індії вони намагалися знайти, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її південний край. Одночасно португальці починаючи із 40-х рр. XV ст. регулярно споряджали експедиції до Західної Африки за невольниками, слоновою кісткою, золотим піском, прянощами. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невольничий Берег». Із нових земель до португальської скарбниці надходили величезні прибутки.

У 1488 р. мореплавець **Бартоломеу Діаш** (1450—1500) зумів досягти, плывучи вздовж західного узбережжя Африки, її південного краю і вийти до Індійського океану, але був змушений повернути назад через загрозу бунту моряків. Південний край Африки називали мисом Доброї Надії — надії на те, що наступні мореплавці зможуть дістатися Індії.

Бартоломеу Діаш

Експедицію, яка знайшла морський шлях до Індії, очолив 28-річний португалець **Васко да Гама** (1469—1524). Улітку 1497 р. він із чотирма кораблями вирушив із Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, Васко да Гама дістався Мозамбіку. Там, побачивши арабські кораблі, навантажені золотом, сріблом, перлинами та прянощами, він збагнув, які багатства може знайти в Індії. Незважаючи на опір арабів, він знайшов провідника до берегів Індії.

Васко да Гама

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. За свідченням одного з учасників експедиції, їх прийняли досить стримано. Над подарунками португальців раджі Калікути його домоуправитель розсміявся, сказавши, що найбідніший купець дав би більше. Васко да Гама наказав членам експедиції скуповувати прянощі. Наприкінці року, завантаживши кораблі та отримавши листа від раджі до короля Португалії, Васко да Гама вирушив додому.

Майже рік тривало повернення до Португалії. Васко да Гама був прийнятий португальським королем Маноелем із великими почестями й дістав титул «адмірала індійських вод».

Значення експедиції Васко да Гама полягало в тому, що вона відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки. Водночас це відкриття заклало підмурок португальської *колоніальної імперії*. Завдяки своїй перевазі у військовій силі та морській техніці португальці витіснили арабів з Індійського океану. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені *факторії*. Звідси вони нападали на сусідні території, примушуючи місцевих вождів і володарів сплачувати їм данину прянощами. Поступово вони збільшували сферу свого впливу і 1521 р. досягли найбільшого успіху — португальські факторії з'явилися на Молуккських островах.

Факторія — торговельна контора і поселення, організовані купцями в колоніальній країні.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави або метрополії.

Мис Доброї Надії

Фердінанд II Арагонський та Ізабелла Кастильська

Торгівлю прянощами було оголошено *монополією* (винятковим правом) португальського короля. Купці, які привозили цей товар до Лісабона, отримували 800 % прибутку. Для збереження високих цін король дозволяв завозити лише п'ять-шість кораблів прянощів на рік.

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території і включила їх до свого складу як колонії.

Захопивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти і західний шлях.

Уже після відкриття Америки Колумбом ескадра під керівництвом Педру Кабрала відкрила в 1500 р. Бразилію та оголосила її власністю португальського короля.

3 **Христофор Колумб та його плавання до Америки.** Першим дістатися Індії західним шляхом спробував іспанський мандрівник **Христофор Колумб** (Крістобаль Колон; 1451—1506).

Христофор Колумб народився в Італії. Уже з 14 років брав участь у морських подорожах до Англії та вздовж узбережжя Африки. Колумб захопився поглядами італійця Паоло Тосканеллі, який уважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до Сходу — найкоротшим. Тосканеллі склав карту світу, на якій Азія була позначена на західному узбережжі Атлантичного океану. За його розрахунками, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, яка привела до великого відкриття.

Карта й розрахунки Тосканеллі переконали Х. Колумба в можливості дістатися Індії, рухаючись на захід.

Спираючись на них, мореплавець вирішив спробувати досягти берегів Індії, плывучи через Атлантичний океан. Рада португальських учених, розглянувши пропозицію Колумба, визнала її нереальною. Колумб був у розпачі. Він поїхав до Іспанії, де запропонував свій проект королю Фердінанду і королеві Ізабеллі. Після визво-

лення від арабів Гранади 1492 р., яким завершився період Реконквісти (ісп. *reconquista* — відвоювання) та арабської присутності на Піренейському півострові, Іспанія прагнула слави й могутності. Королева Ізабелла пристала на пропозицію Колумба. Зважившись на організацію цієї експедиції, вона, звісно, ризикувала, але її успішне завершення могло принести чимало прибутків для Іспанії. За договором, який Х. Колумб підписав з іспанським королем і королевою, у разі неуспіху експедиції він не отримував жодних відшкодувань. У разі ж тріумфу він мав стати віце-королем відкритих земель, отримати звання адмірала й десяту частину з товарів, придбаних або знайдених на відкритих землях.

3 серпня 1492 р. експедиція Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — із командою в 90 осіб вийшла в море. Експедиція тривала понад два місяці. Матроси не витримували труднощів і вимагали повернення додому. Нарешті через 69 днів вони побачили землю. Невеличкий острів, на березі якого було встановлено іспанський прапор, був проголошений володінням іспанського короля і дістав назву острова Святого Спасителя — Сан-Сальвадор. Саме цей день, 12 жовтня 1492 р., вважається датою відкриття Америки. Продовживши подорож, Колумб відкрив острови Куба та Гаїті й повернувся до Іспанії. Тут він триумфально повідомив королю про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований. Як віце-король нових земель Колумб здійснив ще три подорожі, під час яких було відкрито Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямаїку, Тринідад тощо, досліджено узбережжя Центральної Америки.

Христофор Колумб

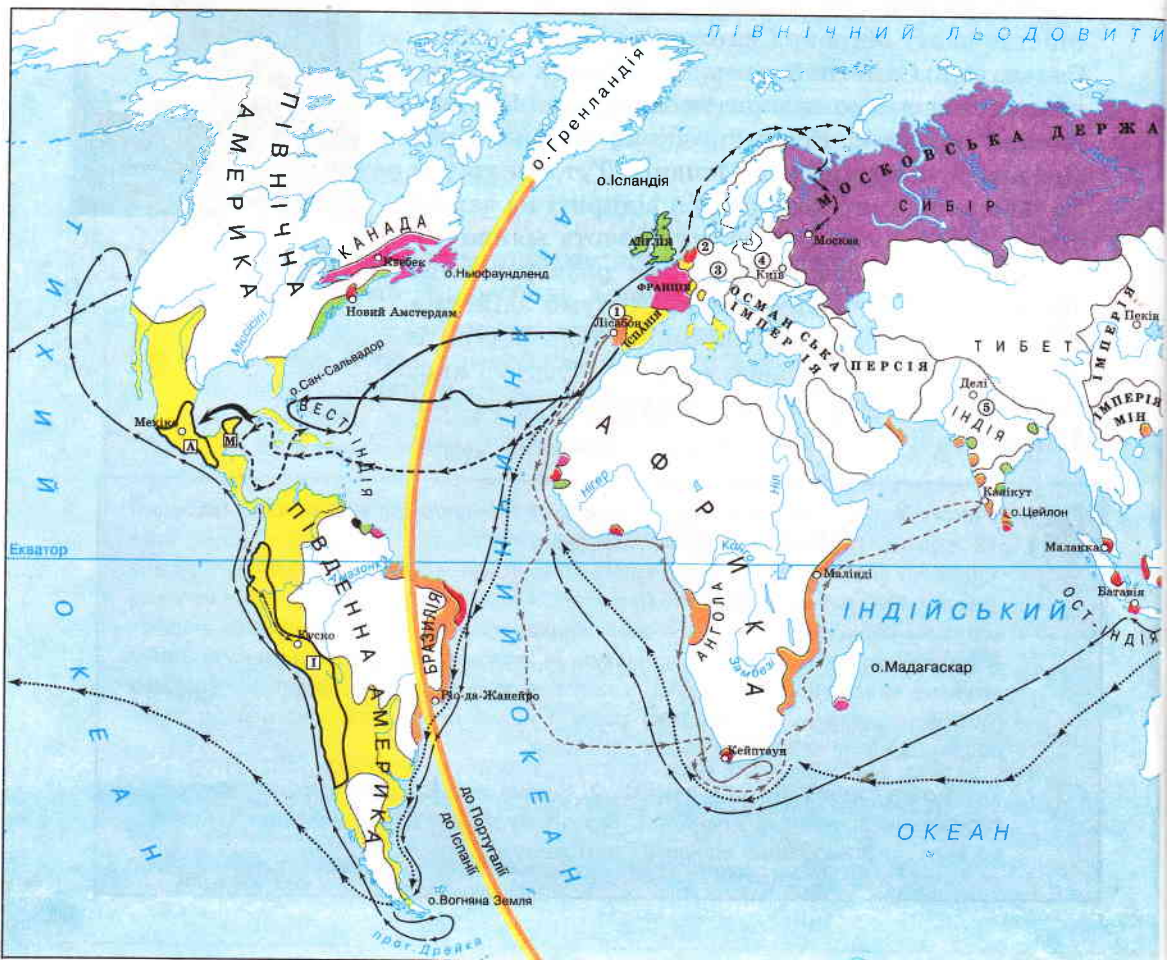

Із листа Х. Колумба до іспанських короля Фердинанда та королеви Ізабелли (18 жовтня 1498 р.). Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби з цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дешевше за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в до-розі — адже не всім їм загрожує така доля...

- ? 1. Які факти наводить автор листа? 2. У чому, на підставі цих фактів, він прагне переконати правителів Іспанії? 3. Яку оцінку можна дати ставленню Х. Колумба до корінного населення відкритих ним земель?

До кінця життя Колумб уважав, що він відкрив землі «Західної Індії». Проте в цих мандрівках він так і не знайшов родовищ золота і срібла. При королівському дворі зростало невдоволення Колумбом: прибутки від його експедицій ледь покривали витрати. Після смерті його захисниці королеви Ізабелли мореплавця позбавили всіх звань, майно за борги розпродали, а сам він 1506 р. помер, забутий усіма. Завдяки мандрівці Колумба було відкрито нову частину світу, яку спочатку називали «Вест-Індією» («Західною Індією»). Назву «Америка» відкритий Колумбом материк дістав за ім'ям мандрівника **Америго Веспуччі** (1454—1512), який, дослідивши відкриті землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Відтоді ці землі стали позначати на картах як «Землі Америго», а з часом просто «Америка».

Відкриття Колумба привели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок за посередництва Папи Римського Александра VI обидві держави уклали в місті **Тордесільясі** в **1494 р.** угоду, за якою було проведено межу від полюса до полюса приблизно за

30-градусним меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису. Усі відкриті землі та води на захід від меридіана ставали іспанськими, на схід — португальськими. Проте це розмежування було зроблено лише в Західній півкулі. Згодом нове зіткнення суперників сталося на Молуккських островах. Тоді **1529 р.** в **Сарагосі** було укладено нову угоду про поділ у Східній півкулі за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів.

4 Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана та її значення.

Після смерті Колумба учасники його експедицій продовжили дослідження відкритих земель. У **1513 р.** іспанська експедиція на чолі з **Васко Нуньєсом де Бальбоа** вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи фантастичну «країну золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали справжніх його розмірів і назвали океан Південним морем. Після цього відкриття в іспанців відродилася ідея знайти західний шлях до Індії.

- Індіанські держави напередодні відкриття Америки:
- А імперія ацтеків І імперія інків М держави майя
- Відкриття південного шляху до Індійського океану Б. Діашем (1486 — 1488 рр.)
- Відкриття морського шляху до Індії Васко да Гамою (1497 — 1499 рр.)
- Пошуки західного шляху до Індії та відкриття Америки Х. Колумбом:
- перша подорож (1492 — 1493 рр.) ← четверта подорож (1502 — 1504 рр.)
- ← Перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана і Х. С. д'Елькано; відкриття західного шляху до Індії (1519 — 1522 рр.)
- Експедиція Е. Кортеса; завоювання і знищення імперії ацтеків (1519 — 1521 рр.)
- Експедиція Ф. Піссаро; завоювання і знищення імперії інків (1530 — 1534 рр.)
- Пошуки північно-східного шляху до Індії Х. Уїллоубі та Р. Ченслором (1553 — 1554 рр.)
- Друга навколосвітня подорож Ф. Дрейка (1577 — 1580 рр.)
- Експедиція Єрмака; початок колонізації Сибіру (1582 — 1585 рр.)
- Держави та їхні колоніальні володіння в 1648 р.:
- Португалія Англія Нідерланди
- Іспанія Франція Московська держава
- Лінія розподілу світу між Іспанією та Португалією за Тордесільяською (1494 р.) і Сарагоською (1529 р.) угодами
- Цифрами позначені:
- ① Португалія ③ Священна Римська Імперія ⑤ Імперія Великих Моголів
- ② Нідерланди ④ Річ Посполита

Першим, хто знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став португалець **Фернан Магеллан** (1480—1521).

Фернан Магеллан більшу частину свого життя провів у морських експедиціях, перебуваючи на службі в португальського короля. Декілька разів він здійснював мандрівки до Молуккських островів і, мабуть, уже тоді почав замислюватися над тим, що шлях від Америки до островів має бути коротшим.

Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку із жебрацькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлу I. На підставі ретельно вивчених таємних повідомлень португальських експедицій, які повернулися з Південної Америки, він склав і запропонував іспанцям сміливий план. Магеллан мав намір досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то, за Тордесільяською угодою, володіти ними мають право іспанці. Магеллан був переконаний, що знайде прохід з Атлантичного океану до Тихого і заволодіє островами Прянощів.

Фернан Магеллан

20 вересня 1519 р. експедиція з п'яти кораблів вийшла в море і взяла курс на захід. Подорож тривала три роки. Магеллан дістався південного краю Америки і знайшов протоку (тепер вона має ім'я Магеллана), яка з'єднувала два океани. Під час плавання стояла чудова погода, і мореплавець назвав цей океан Тихим. Тривале плавання було дуже тяжким: команди кораблів страждали від нестачі харчів і води, умирали від цинги та інших хвороб. Більша частина експедиції загинула. Лише навесні 1521 р. експедиція досягла островів біля східного узбережжя Азії, які згодом назвали Філіппінськими. На цих островах у бою з місцевими племенами Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням **Себастьяна д'Елькано** (1487—1526), дійшли до Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому. 6 вересня 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один із символічною назвою «Вікторія» («перемога»), із 253 осіб екіпажу залишилося в живих 18.

5

Індіанські народи та їхня цивілізація.

У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя першої експедиції Х. Колумба, замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію назвали «зустріччю двох цивілізацій». І це, мабуть, точніше. Колумб відкрив шлях до землі, заселеної

людьми ще 25—30 тис. років тому. У корабельних журналах експедиції 1492 р. лишилися свідчення про першу зустріч Х. Колумба з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротини та інші речі, які довелося б довго описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...». Ці слова Колумба вже віщували індіанцям те пекло, що незабаром мало розпочатися... Індіанська цивілізація зіткнулася з навалюю європейських шукачів легкої поживи, для яких єдиним богом було золото.

Культура народів доколумбової Америки налічувала декілька тисячоліть і мала високий рівень розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло рільництво. Індіанці вирощували невідомі у Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та ін. Вони не вміли виплавляти залізо, не використовували таких відомих у Старому Світі досягнень як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Зброю та знаряддя праці виготовляли з каменю, дерева тощо.

В Америці існувало кілька цивілізацій: ацтеків — на Мексиканському нагір'ї, майя — на півострові Юкатан і у Гватемалі, інків — в Андах і на Болівійському нагір'ї, чибча — в гірській частині Колумбії. У цих народів уже були держави, багато гарних міст, що з'єднувалися мережею брукованих шляхів. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаци правителів. Через річки було проведено мости, існувала навіть пошта.

Майя — єдиний із народів доколумбової Америки, що мав свою писемність. Його ієрогліфічне письмо нагадувало писемність стародавніх єгиптян. Книги виготовлялися з рослинного волокна і зберігалися у футлярах. При храмах існували великі бібліотеки. Майя мали власний календар, уміли передбачати сонячні та місячні затемнення.

Висновки

Пошуки нових шляхів до країн Сходу і зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.

- ▶ Завдяки здійсненим відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб. Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії колоніальний поділ світу.
- ▶ Унаслідок подорожі Ф. Магеллана було вперше достеменно доведено, що земля є кулею, і отримано загальні відомості про її розміри.
- ▶ У доколумбовій Америці існували цивілізації, розвиток яких було перервано європейськими загарбниками.

Запитання і завдання

1. Яка країна в другій половині XV ст. захопила Близький Схід? 2. Яке відкриття здійснив Васко да Гама? 3. Яка подія вважається датою відкриття Америки? 4. Коли було укладено Тордесільяську угоду? 5. Який мореплавець першим знайшов західний шлях до Індії? 6. Назвіть народи доколумбової Америки, які створили власні цивілізації.
 - ★ 7. Схарактеризуйте причини й передумови Великих географічних відкриттів. 8. Розкажіть про географічні відкриття португальців. 9. Як було відкрито Америку? 10. Розкрийте історичне значення експедиції Ф. Магеллана. 11. Схарактеризуйте цивілізації народів доколумбової Америки.
 - ★ 12. Простежте за картою напрямки морських експедицій європейців кінця XV — першої половини XVI ст. і визначте їх результати. 13. Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».
Дата відкриття	Хто очолював експедицію	Держава — організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення
- ★ 14. Чому відкриття Америки називають великим відкриттям, здійсненим через велику помилку? 15. Яке поняття, на вашу думку, найбільш влучно характеризує події з точки зору їх наслідків: «відкриття Америки» або «зустріч двох цивілізацій»? Обґрунтуйте свій вибір.

§ 2. Завоювання Нового Світу

- 1. Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.? 2. Що вам відомо про рівень суспільного розвитку народів доколумбової Америки? 3. Якими були уявлення про Землю в Середні віки?

Конкістадори в Новому Світі. У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім бажаючим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота. Дві третини знайденого золота вони мали віддавати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська корона вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася тієї небезпечної сили, якою були численні вояки ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині після завершення Реконкісти, і забезпечувала нове джерело прибутків.

Спочатку іспанці захоплювали острови, будували на них фортеці та поселення для переселенців з Іспанії, прокладали шляхи, створювали плантації цукрової тростини, прянощів. Із 1510 р. розпочався новий етап **Конкісти** (ісп. *conquista* — завоювання) Америки — освоєння земель континенту. У 1517—1518 рр. загопи Ернана де Кордоба і Хуана Гріхальви, шукаючи нових рабів, висадилися

на півострові Юкатан. Тут на конкістадорів чекала велика несподіванка. Замість примітивних хиж тубільців, які вони бачили на островах Карибського моря, перед ними постали чудові міста, піраміди, кам'яні храми, вкриті дивовижними узорами. Це була держава майя — найдавніша з доколумбових цивілізацій Америки. Індіанці майже не чинили опору, оскільки іспанці здавалися їм богами; їх жахали вигляд вершників на конях і гуркіт вогнепальної зброї. У храмах іспанці знайшли багато золотих речей і дізналися, що ці речі майя отримують із країни ацтеків, розташованої на північ від Юкатану.

На завоювання держави ацтеків у **1519 р.** вирушив загін іспанців на чолі із **Ернаном Кортесом**, що налічував 400 солдатів-іспанців, 16 вершників, 200 індіанців і 13 гармат. Висадившись на берег, Кортес наказав спалити кораблі, пояснивши, що відступати і повертатися додому не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Кортес підкорив ацтеків.

і Загарбання загоном Кортеса держави ацтеків було однією з найуспішніших військових операцій у світовій історії. Кортес із відносно невеликими втратами підкорив цілу державу. Правитель ацтеків Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — Теночтітлана, що була розташована посеред озера. Однак Кортес плевав чорні наміри. Коли Монтесума зі своїми наблизеними увійшов до палацу, де оселився Кортес, іспанці раптово зачинили ворота палацу й захопили Монтесуму в полон. У палаці іспанці знайшли скарбницю ацтеків, де ті століттями накопичували коштовності, і пограбували її.

Ернан Кортес

У «ніч смутку» ацтеки спробували звільнити свого правителя, але іспанці вбили Монтесуму. Кортес наказав відступати. Коли іспанці, атаковані ацтеками, у великій паніці скупчилися на містку через дамбу, він обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанці. Коли провалля наповнилося тілами, Кортес вирвався по тілах колишніх товаришів із пастки, забравши скарби. У «ніч смутку» Кортес утратив армію й товаришів, але отримав золото. Згодом, складаючи звіт про події тієї ночі королю Іспанії, він, однак, написав, що втратив у водах озера всі скарби ацтеків.

Монтесума

За рік Кортес повернувся і знову захопив столицю ацтеків. Місто Теночтітлан було зруйновано, а на його руїнах Кортес заснував нову столицю — Мехіко.

Кортес став намісником «Нової Іспанії» (так іспанці називали Мексику). Протягом кількох років він захопив усю Мексику. Іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалин. Однак на шляху до повного підкорення країни на Кортеса чекало розчарування. Племенник Монтесуми, останній правитель ацтеків Куаутемок, сховав більшу частину золота, і ніякі тортури не примусили його розкрити таємницю. Того золота не знайдено й дотепер.

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки вздовж її Тихоокеанського узбережжя. Завойовників приваблювали розповіді про казкові багатства країни Біру (або Перу). На цих землях у той час існувала імперія інків.

Протягом 1531—1536 рр. державу інків завоював конкістадор **Франсіско Пісарро** із загоном, що налічував 62 вершники і 102 піхотинці.

Франсіско Пісарро

Пісарро хитрощами захопив у полон «верховного інку» Атахуальпу, знищивши при цьому три тисячі інків. Решта індіанців, утративши вождя, розбіглися. Коли Атахуальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, він запропонував за свою свободу нечуваний викуп: наповнити золотом кімнату в 35 м² на висоту піднятої руки, а дещо меншу кімнату — наповнити сріблом двічі. Пісарро згодився на це. Два місяці збирали інки коштовності, щоб звільнити свого правителя. За приблизними оцінками, викуп становив 60 центнерів золота і 120 центнерів срібла. Проте це не врятувало життя Атахуальпи — Пісарро наказав його стратити. Після смерті «верховного інки» загоны іспанських завойовників розсіялися по всій країні, грабуючи храми й палаци. Усе награбоване золото вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва інків.

Завойовані землі були проголошені володіннями іспанської корони і поділені на віце-королівства Перу та Нова Іспанія (Мексика). Керували ними призначені з Мадрида віце-королі.

2 Перші колонії. Індіанці після Великих географічних відкриттів. На відкриті землі Нового Світу ринули шукачі пригод і легкої поживи. Вогнем і мечем підкоряли вони нові землі. Жорстокість конкістадорів викликала обурення навіть серед самих іспанців. Свідок цих подій іспанський єпископ де ла Касас писав: «Коли іспанці здобували індіанські поселення, жертвами їх люті ставали старі, діти і жінки... Вони заганяли індіанців, як баранів, в огорожене місце і змагалися одне з одним, хто краще розрубає індіанця навпіл з одного удару...». Такі дії іспанців щодо індіанців, а також завезені завойовниками хвороби (чума, віспа, тиф) призвели до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення. На 1630 р. у Центральній Америці з 40 млн осіб, які жили там у доколумбову еру, залишилося близько 4 млн.

У тих, кому пощастило врятуватися, іспанці відбирали землі, а самих індіанців примушували працювати в копальнях, видобуваючи золото і срібло. Там індіанці невдовзі вмирали або вбивали себе і своїх близьких, щоб не бути рабами. Католицькі священники силою навертали їх на християнство. Тих, хто не бажав зректися віри своїх предків, катували, спалювали живцем. Індіанці дедалі більше вимирали від тяжкої праці, голоду, хвороб. Для того щоб

Піраміда ацтеків

Столиця ацтеків Теночтітлан
(сучасна реконструкція)

замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити чорношкірих рабів з Африки. За одного чорношкірого раба на не-вільницьких ринках Бразилії в XVI ст. платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Із тисяч рабів, яких захоплювали в Африці та везли на суднах через океан, виживали не більше ніж половина, але й це забезпечувало торговцям «живим товаром» нечувані прибутки. Работорівня стала вигідною справою й тривала в Америці до першої половини XIX ст.

3 Наслідки і значення Великих географічних відкриттів. Географічні відкриття справили величезний вплив на економічне життя всієї Європи. Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське море, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, що налагоджувала зв'язки між окремими материками. На відкриті континенти, до колоній везли вироби із заліза, зброю, тканини тощо. До країн Європи з Америки та Азії завозили тютюн, каву, чай, какао, прянощі, золото, срібло, коштовності. Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.

Місце Італії як найбільш розвиненої торговельної країни у Європі посіли спочатку Португалія та Іспанія, а згодом — Нідерланди та Англія. Новими центрами ділової активності стали такі європейські міста, як Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен і Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

Європейці навчилися вирощувати нові культури — кукурудзу, квасолю, картоплю, томати. Уживання шоколаду, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індички виявилось дуже корисним. Із поширенням картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду. Кукурудза стала поживною їжею для людей та гарним кормом для худоби. Розвиток виробництва цукру у Бразилії та його експорт до Європи сприяли появі нових галузей харчової промисловості. Солодощі стали доступні не лише заможним, а й простим людям. У меню європейців з'явилися різноманітні рибні страви.

Великий храм Теночтітлана

Багато споруд інків збереглося до наших днів

З Америки європейці запозичили також звичку палити тютюн і грати з пружним каучуковим м'ячем (попередник сучасних баскетболу і волейболу).

Безпосереднім наслідком відкриттів стало створення колоніальної системи. Першими створили колоніальні імперії Португалія та

Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-колонізаторам величезні прибутки та сприяло розвитку їхньої економіки. Одночасно

з цим воно спричинило початок *колоніальних війн*. Першою з них вважається спроба французів у 60-х рр. XVI ст. відібрати в іспанців північноамериканський півострів Флориду. У цій боротьбі англійці й французи стали користуватися послугами піратів, надаючи їм дозвіл нападати на іспанські кораблі і володіння за частину здобичі.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала *«революція цін»*. У 40-х рр. XVI ст. ціни на більшість

товарів почали стрімко зростати, дивуючи та обурюючи жителів Європи, які звикли до усталених цін. Ціна на хліб у XVI ст. зросла в 5—7 разів. Європейці звинувачували скупників, спекулян-

тів у завищенні цін, але причина подорожчання полягала в тому, що кількість золота і срібла, завезеного до Європи з Америки та Індії, була надзвичайно великою. Це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та відповідного зростання цін на товари, що, у свою чергу, і зумовило значне зростання вартості життя.

У країнах Європи ціни зростали по-різному. Найбільше і найшвидше вони зросли в Іспанії наприкінці XVI ст., у п'ятеро перевищивши ціни початку століття. В інших країнах — Німеччині, Англії, Нідерландах — ціни почали зростати лише з другої половини

Колоніальні війни — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.

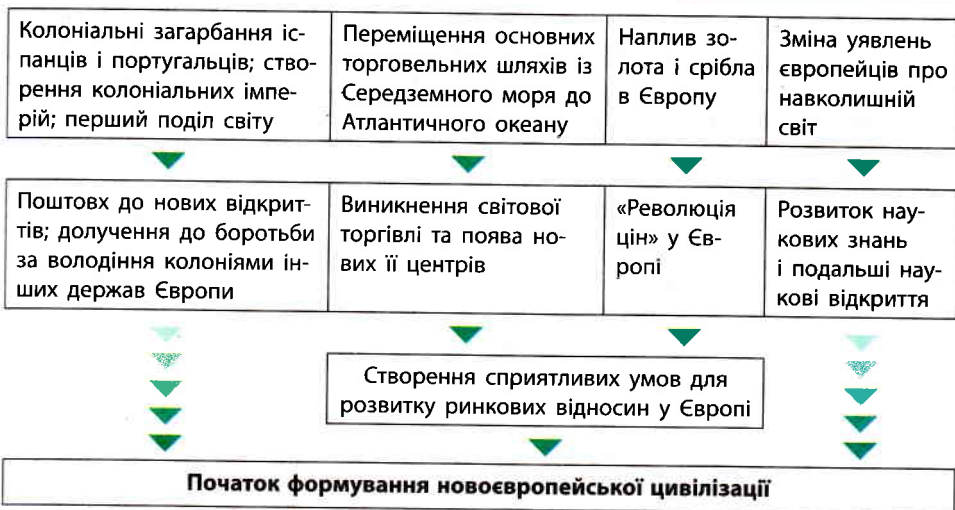
«Революція цін» — знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота і зростання цін на товари першої необхідності.

XVI ст. Тут процес відбувався набагато повільніше: у середньому ціни зросли у 2,5 разу.

Наплив коштовних металів, збільшення попиту на ремісничі вироби завдяки заснуванню колоній у Новому Світі привели до виникнення нових підприємств — мануфактур, на яких завдяки поділу праці виготовлялося набагато більше продукції, ніж у ремісничих майстернях.

Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відрізок часу — від кінця XV до середини XVII ст. Півтора століття — незначний проміжок часу в історії людства, але за цей час сталися величезні зміни в уявленнях людей про світ, який їх оточував. На карті світу з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Уже ніхто не мав сумнівів у тому, що Земля є кулею. Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень. Розпочиналися пошуки легендарного Південного материка (Австралії), відомого з міфів. З'явився величезний матеріал для розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії.

Наслідки Великих географічних відкриттів

Географічні відкриття змінили звичну для європейців картину світу. Уперше вони відчули, наскільки величезним і різноманітним є навколишній світ. Він не закінчувався на березі Європи, що омивався океанськими хвилями, а простягався дуже далеко. Відома європейцям на початку XVII ст. територія Землі збільшилася в шість разів порівняно з XIV ст. Зустріч з іншими народами допомогла їм також усвідомити власну історичну єдність, спільність релігійних і культурних традицій.

Висновки

Унаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша в тогочасному світі іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.

Великі географічні відкриття спричинили важливий і неодолимий вплив на розвиток як європейських країн, так і відкритих європейцями континентів.

Запитання і завдання

1. Який конкістадор завоював державу ацтеків? 2. Коли було завойовано державу інків? 3. На яких роботах іспанські колонізатори використовували індіанців? 4. Які європейські міста внаслідок Великих географічних відкриттів стали новими центрами ділової активності? 5. Що таке «революція цін»? 6. Із якою метою велися колоніальні війни?

7. Дайте оцінку діям іспанців під час підкорення Нового Світу. 8. Визначте спільне і відмінне в діях іспанців та португальців при формуванні своїх колоніальних імперій. 9. Які з наслідків Великих географічних відкриттів, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

10. Визначте за картою, якими були колоніальні володіння європейських держав на середину XVII ст.

11. Один іспанський конкістадор писав про індіанців: «Переважна частина цієї землі заселена і безправно захоплена дикими тваринами і нерозумними істотами або грубими дикунами, котрі внаслідок свого безбожного невігластва і богохульного ідолопоклонства гірші за хижаків». Поясніть наведене твердження. 12. Як іспанці виправдовували своє право підкорювати індіанців? Ким, на вашу думку, були конкістадори: поширювачами християнської цивілізації чи жорстокими завоювальниками?

ТЕМА II. ЛЮДИНА РАННЬОЇ НОВОЇ ДОБИ

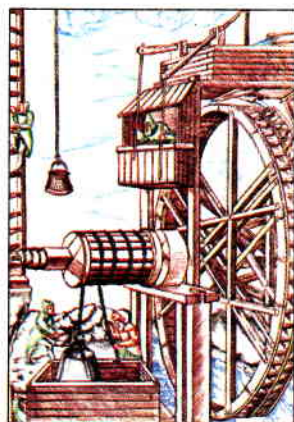
§ 3. Матеріальний світ і суспільство

- 1. На прикладі передумов Великих географічних відкриттів розкрийте взаємозв'язок між новими винаходами й розвитком суспільства. 2. Якими були основні ознаки ремісничого виробництва? 3. Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

1 Епоха винаходів і вдосконалень. Ранній Новий час став періодом, коли в Європі розгорнувся технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Європейці вже не запозичували винаходів, зроблених арабами, китайцями та індійцями, як було раніше, а самі здійснювали відкриття, значно випереджаючи інші народи.

Одним із головних напрямків наукового пошуку європейців було вдосконалення джерел енергії та двигунів. Ясна річ, що головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, і ніщо не могло його заступити. Саме людина обертала гончарне коло, пускала в рух різноманітні верстати. Проте людський розум, не відмовляючись від цього «двигуна», зумів покращити інші механізми. Було вдосконалено колесо, що приводило в рух водяний млин. Його діаметр сягав десятків метрів. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах стали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг). У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися використовувати у промисловості як джерело енергії вітряки. Завдяки енергії вітряків полегшувалася важка праця в гірничодобувній справі, подрібнювалася руда, приводилися в рух шліфувальні пристрої, бури, пили, помпи, преси та ін.

Велике значення мало вдосконалення конструкції й техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого апарата, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом, коли було винайдено токарний верстат (1568 р.) і розроблено процес лиття гвинтів із бронзи та латуні, з'явилася можливість удосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі близько 1550 р. вперше розпочали використовувати друкарський гвинтовий прес. Завдяки цьому значно покращилася якість друку і збільшилася кількість друкованих аркушів: на початку XVI ст.

Використання водяного колеса в гірничій справі (Німеччина, XVII ст.)

Доменна піч

Складуви

Каменярі за роботою

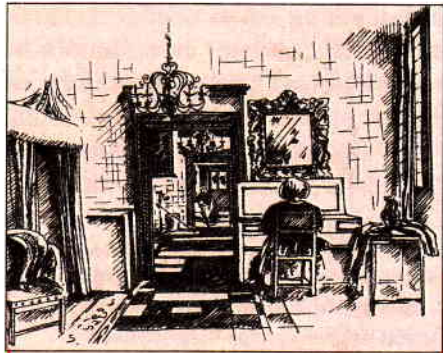
друкували 300 аркушів за день, наприкінці століття — понад 1000 аркушів.

Відчутні зміни сталися в гірничодобувній справі. Видобуток вугілля і руди, із якої отримували залізо, мідь, срібло, належав до найдавніших занять. У XVI — першій половині XVII ст. у гірничодобувному виробництві вже використовували помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, створювали в шахтах системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставки руди до місця переробки стали застосовувати вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід застосовували і в англійських кам'яновугільних копальнях. Згодом, в епоху парових двигунів, цю ідею використали для створення залізниці, замінивши дерев'яні рейки металевими. Заміна ручної праці кінською або механічною тягою дозволила значно збільшити продуктивність праці гірників.

У ранній Новий час європейці вдосконалили існуючі технології плавлення металів. Зростання попиту на вироби з металу завдяки розпочатому освоєнню Нового Світу стимулювало пошук способів збільшення їх виробництва, який розвивався у двох напрямках. По-перше, удосконалили процес плавлення й конструкцію плавильних печей. Наприкінці XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки вдосконаленню процесу плавлення навчилися отримувати чавун і високоякісну сталь. По-друге, розширили видобуток кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллям. Намагання здійснити заміну деревного вугілля кам'яним було пов'язано також із стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів. Уперше за свою історію лю-

Джордж Морленд. Селяни

Будинок заможних людей у Голландії

дина побачила, як унаслідок її діяльності стали зникати природні ресурси. Це спонукало розпочати регулювання використання лісів. Для потреб металургії відводилися окремі ділянки лісів, робилися нові насадження дерев, проте це не вирішувало проблеми.

Використовувати кам'яне вугілля було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок, які погіршували якість металу. Вихід було знайдено у 20-х рр. XVI ст., коли англійці навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на головного його виробника й постачальника. Поступово європейці переконалися в тому, що кокс дає більше тепла, і стали використовувати його у виробництві та для опалення будинків. Проте остаточно кокс витіснив деревне вугілля лише у XVIII ст.

2 Ринкові відносини і селяни. У XVI ст. давній селянський світ почав змінюватися. За Середньовіччя його головними персонажами були селяни і феодали. Селяни, за винятком землі, мали все необхідне для життя: знаряддя праці, житло, робочу худобу. Для того щоб отримати землю в її володаря — сеньйора, селяни сплачували йому ренту, виконували визначені сеньйором роботи і віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку для того, щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори перетворювали їх на залежних людей, позбавляючи особистої свободи. Але поступово розуміння того, що вільна людина працює краще, ніж залежна, спонукало їх повертати селянам особисту свободу. Сеньйори надавали селянам додаткові наділи, дозволяли їм господарювати самостійно за умови виконання оброку і сплати грошової ренти. Деякі селяни навіть ви-

Капітал — термін, яким у період становлення капіталізму стали називати гроші, що вкладалися підприємцями в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

купували свою особисту свободу. Між селянами і сеньйорами, які володіли землею, складалися нові ділові стосунки. Сеньйор уже вважався не захисником, якому селянин мусив коритися, а лише володарем землі, за оренду якої належало регулярно сплачувати гроші.

Селянин перетворювався на самостійного господаря. Він поставляв свою продукцію на ринок, визначав, яка продукція матиме най-

більший попит у найближчому місті, а яка ні. Не кожен селянин, ясна річ, досягав успіху: одним таланило і вони багатіли, тоді як інші розорялися. Розвиток ринкових відносин на селі привів до майнового розшарування серед селян. Заможні селяни зверталися до сеньйора з проханням

надати їм в оренду додаткові ділянки. Інколи такі селяни навіть орендували всю землю сеньйора і ставали багатшими за нього. Для роботи заможні селяни наймали за невелику платню або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту і втратили свої наділи. Сеньйорам набагато більше подобалося мати справу з одним-двома великими орендарями, які справно сплачували ренту, ніж із десятками володарів дрібних ділянок. Це спонукало сеньйорів інколи навмисно витіснити небагатих селян із їхніх наділів і віддавати їх в оренду новим господарям.

3 Капіталізм у містах. У європейських містах на початку XVI ст. найбільшими багатствами володіло купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на колоніальні товари) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило величезні *капітали*. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було дуже важко. Середньовічні цехові установи перешкоджали заснуванню нових підприємств. Цехові правила визначали розміри майстерень, кількість верстатів і працівників. Замість створення рівних умов для розвитку виробництва цехові правила гальмували його розвиток.

Спочатку купецтво вкладало свої кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися банківські контори та біржі, на яких укладали угоди, здійснювали різноманітні торговельні операції. Для зручності почали використовувати у взаємних розрахунках різні цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо.

Банкіри й купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, залишаючись представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духівництва і дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхня реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими: інколи вони навіть позичали гроші королям, щоб збіднілі монархи могли вести війни, утримувати двори.

4 Поява мануфактур. Збільшення попиту населення Європи і новоутворених колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств, що називалися *мануфактурами* (від латин. *manufactura* — виготовлення руками).

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві й перш за все сукнарстві. Як вони створювалися? Підприємець, купець або цеховий майстер, коли збільшувався попит на сукно, закуповував вовну і роздавав її на переробку ремісникам різних спеціальностей. Роздачею сировини і скупкою готової продукції господар ставив у залежність від себе спеціалізованих ремісників, які часто, утрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство назвали *розсіяною мануфактурою*.

За такої організації праці в ткацтві і, зокрема, сукнарстві ремісники різних спеціальностей у власних приміщеннях здійснювали миття і первинну обробку вовни, прядіння, ткацтво, фарбування тканини та її обробку. Наймані агенти за дорученням господаря здійснювали посередницькі функції в організації процесу виробництва.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала *централізована мануфактура*, коли всі виробничі операції здійснювалися під одним дахом працею найманих працівників, які не були власниками знарядь праці, — їх самих купував підприємець і одноосібно встановлював обсяг праці і винагороду, яку отримає за неї кожний. На цих підприємствах переважала ручна праця — ніяких машин або знарядь праці, які приводилися б у рух інакше, ніж м'язами людини, не використовувалося. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину праці. Завдяки цьому, а також за рахунок удосконалення процесу виробництва і знарядь праці на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних мануфактурах. Проте централізованих мануфактур було набагато менше, ніж розсіяних, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати набагато більше грошей.

Із появою мануфактур у суспільстві з'явилися нові соціальні верстви — *наймані працівники* та *підприємці*, або *буржуазія*.

Мануфактура — велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками. Завдяки поділу праці робітники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

Наймані працівники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, вимушені працювати на власника основних засобів виробництва.

Буржуазія — початкова назва городян на противагу іншим станам феодального суспільства (духівництву і дворянам). У період становлення капіталізму перетворюється на панівну суспільну верству, що володіє основними засобами виробництва та існує за рахунок використання найманої праці.

Опис централізованої мануфактури (за баладою про відомого сукняря Джека з Ньюбері», написаною Томасом Діланом у 1597 р.). У приміщенні, просторому і довгому, стояли двісті верстатів, міцних і сильних: на цих верстатах працювали двісті чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по одному чудовому хлопцю, які з великим захопленням готували човник. Поряд, у сусідньому приміщенні, сто жінок без перепочинку чесали вовну... У наступній кімнаті працювали сто дівчат <...які> цілий день пряли і співали чудовими, схожими на солов'їні, голосами. Після цього вони пішли в наступну кімнату, де побачили бідно одягнених дітей; усі вони сиділи і скубали вовну, відділяючи тонку від грубої; їх було півтори сотні, дітей бідних, слабких батьків; як винагороду за свою працю кожен із них отримував щовечора по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять протягом дня. Для бідних людей це було великою допомогою. У наступному приміщенні він бачив іще 50 молодиків — це були стригалі, які показували тут своє мистецтво і вміння. Поруч із ними працювали 80 валяльників. Окрім цього, він іще мав фарбувальню, при якій тримав 40 чоловіків, а також сукновальню, де було ще 20 робітників.

?

1. Які факти, наведені в документі, свідчать про те, що: а) мануфактура була великим підприємством; б) на ній працювали наймані працівники; в) використовувалися ручні знаряддя праці; г) існував поділ праці? 2. Підрахуйте, скільки людей працювало на мануфактурі. Яким був їхній фах? 3. Що в тексті, на вашу думку, є фактами, а що — поетичною вигадкою автора?

Ознаки мануфактурного виробництва

Висновки

У ранній Новий час було здійснено чимало винаходів та вдосконалень, котрі сприяли розвитку економіки європейських країн і одночасно закладали підвалини для розгортання індустріалізації в другій половині XVII—XVIII ст.

- ▶ У сільському господарстві в XVI — першій половині XVII ст. поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічній залежності найманих працівників від своїх господарів.
- ▶ Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури. Упродовж раннього Нового часу мануфактурне виробництво було основною формою промислового виробництва в західноєвропейських країнах.

Запитання і завдання

1. Що стали використовувати як джерело енергії в першій половині XVI ст. в Нідерландах? 2. Де вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес? 3. Що таке капітал? 4. Що таке мануфактура? 5. Назвіть два види мануфактур. 6. Як називали володарів мануфактур?

7. Які винаходи і вдосконалення були зроблені європейцями в XVI — першій половині XVII ст.? 8. Які зміни відбувалися під впливом поширення ринкових відносин у сільському господарстві західноєвропейських країн? 9. Як було організовано роботу в розсіяній та централізованій мануфактурі? 10. Схарактеризуйте зміни, що відбулися у структурі суспільства в ранній Новий час.

11. Пригадайте особливості організації праці в середньовічній ремісничій майстерні й порівняйте їх із тими, що були притаманні мануфактурі. Заповніть таблицю.

Ознаки	Реміснича майстерня	Мануфактура
Розміри підприємства Характер праці (ручна або машинна) Поділ праці Склад працівників		

12. Чи могли в західноєвропейських країнах XVI — першої половини XVII ст. представники різних станів стати представниками однієї соціальної верстви? Обґрунтуйте свою думку.

§ 4. Повсякденне життя Західної Європи

1. Як змінювалися в середньовічній Європі склад та кількість населення? 2. Як змінювалося життя європейців за Середньовіччя? 3. Як виглядали середньовічні міста? 4. Чим харчувалися європейці в Середні віки?

Населення. Упродовж XVI — першої половини XVII ст. кількість населення Європи постійно зростала. Передусім це стосується XVI ст., протягом якого населення європейських країн збільшилося з 69 млн до 95—100 млн осіб. Середня густота населення у Європі збільшилася до 30—35 осіб на 1 км². Зростання кількості населення було особливо помітним після жакхливої епідемії чуми («чорної смерті»), яка спустошила Європу в XIV ст. У першій половині XVII ст. темпи зростання знизилися, і в середині століття кількість населення європейських країн складала 110—115 млн осіб.

Селянська родина

Селянське весілля

Причини збільшення кількості населення полягали в зростанні народжуваності, покращенні умов життя, змінах у раціоні харчування європейців.

Середня тривалість життя людини складала 30—35 років, що не виключало наявності людей, які досягали похилого віку. Більшість чоловіків умирали у віці 40—60, жінок — 20—40 років. Як і раніше, високою залишалася смертність новонароджених: лише половина з них досягала десятирічного віку. Пов'язано це було з відсутністю медичної допомоги під час пологів, нехтуванням елементарними правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні просто не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і старих.

Жахливі санітарні умови, особливо в містах, сприяли поширенню хвороб і епідемій. Під час спалаху чуми в 1629—1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, померло більше ніж половина місцевого населення. Німецькі землі чума спустошувала в 1624—1630, 1634—1639 рр. і наприкінці Тридцятилітньої війни. Втрати населення в цих країнах становили 60—75 %. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

Населення Європи гинуло не лише від епідемій, а й від голоду в неврожайні роки, пожеж, воєнних спустошень. Особливо відчутними були втрати від війн, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї та масовим убивством мирного населення, що стало звичною практикою ведення воєнних дій. Під час повстання в Нідерландах проти іспанського панування герцог Альба, який очолював каральну експедицію, сповіщав короля Філіппа II: «Якщо я захоплю Алькмаар, то жодна істота не залишиться живою. Кожну горлянку буде перерізано ножом». Величезними були втрати під час громадянських війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни. За приблизними підрахунками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

2 Міста змінюють свій вигляд. Більшість населення Європи на той час складали селяни. Городяни становили 10—20 % населення. Винятком були лише Нідерланди, де на невеликій території існувало близько 300 міст, а їхні жителі становили 60 % від загальної кількості населення. Більшість міст зберігала середньовічний вигляд. Вони були невеликими, із 3—5 тис. жителів, відокремленими від навколишнього світу старовинними мурами, із вузькими вуличками, на яких навіть улітку не висихала багнюка й паслися свині. Найбільшим містом Європи залишався Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тис.), Лондон і Амстердам (по 200 тис.), Венеція та Антверпен (по 150 тис.), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Ці міста вимагали щоденного постачання великої кількості продуктів, вугілля, предметів першої необхідності. Шляхи, неначе кровonosні судини, з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходило все необхідне для їхнього існування. На шляхах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які закуповували селянську продукцію та постачали її містам.

На відміну від передмість, центральна частина міста була тим осередком, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх спорудженню багатоповерхових будинків. Італійські архітектори першими в Європі стали розробляти проекти ідеальних міст, які складалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Передбачалось також створення каналізації та водогонів, що мало покласти край хворобам і антисанітарії. У XVI ст. ці проекти почали втілюватися в життя. У містах Італії руйнували середньовічні будинки, прокладали нові широкі вулиці, споруджували багатоповерхові будівлі та розплановували великі майдани. Саме тоді архітектура перетворилася із заняття ремісників на мистецтво. Через деякий час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон. Поступово змінювались також інші міста Європи.

Дівчинка — продавщиця фруктів

Солом'яний капелюшок

Косовиця

3 Житло, хатне начиння. У XVI — першій половині XVII ст. більшість селян будувала свої оселі на півдні Європи з каменю, на півночі — із дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. Усередині будинку окремих кімнат зазвичай не було — усі члени сім'ї жили у спільному приміщенні. Для опалювання помешкання і приготування їжі використовувалося вогнище. Меблів у селянській оселі було обмаль: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети і сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла впродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

Житла міщан у той час зазнали суттєвих змін. У містах з'являється все більше кам'яних будинків. В Італії, Іспанії та Південній Франції житло з каменю будували і в Середні віки. Із XVI ст. у камінь «одягаються» Париж і Лондон. Прості міщани вікна своїх будинків затягували пергаментом або промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло й навіть робили вітражі. Підлогу в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Із XVII ст. дах своїх будинків міська знать почала вкривати черепицею, за яку тоді сплачували великі гроші.

Звичні для нас паперові шпалери з'явилися у Європі саме в XVII ст. Спочатку вони прикрашали будинки простих міщан, які були не в змозі оббити стіни своїх осель коштовними тканинами або вкрити дерев'яними різьбленими панелями, а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних міщан з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі кімнати для слуг. Якщо будинок належав ремісникові чи купцеві, то на першому поверсі містилася лавка, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі були свідченням заможності господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, що прикрашалися орнаментом і розписом. Італійські меблярі, які вважалися в Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально. Так, у XVI ст. з'явилася шафа. Ще один винахід італійців прикрасив у XVII ст. кімнату господаря будинку: це був кабінет — робочий секретер із вишуканими шафами і шафками з численними шухлядами для зберігання паперів та обов'язковим таємним сховищем для коштовностей. Був у будинку і звичайний стіл, оточений лавами. Але біля нього з'явилося крісло, здебільшого прикрашене різьбленням та інкрустаціями, для голови сім'ї.

Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати. Їхню появу в будинках спричинило те, що

люди боялися відвідувати популярні донедавна міські лазні. Це було пов'язано з поширенням нової небезпечної хвороби — сифілісу, завезеного до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення був надзвичайно низьким, а уява заможних про неї взагалі була майже комічною.

4 **Європейська кухня.** Людина XVI — першої половини XVII ст. ще не зовсім звільнилася від психологічного страху голоду, який переслідував європейців протягом Середньовіччя. Проте згодом життя стало легшим, а трапеза заможного і простолюдина — смачнішою.

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовувалися у вигляді літери «П». На чолі столу сідали господар і найбільш шановані гості. На вкритих вишиваними скатертинами столах стояли золоті й срібні солонки, соусниці. Кожен гість мав свої тарілку, ложку і ніж. Звичною для нас виделкою європейці не користувалися, оскільки церква вважала її знаряддям диявола. Велику двозубу виделку використовували лише для того, щоб узяти м'ясо зі спільного тареля, а далі їли його руками. Лише в середині XVIII ст. виделка стала предметом загального вжитку.

Щонайперше на столі привертала увагу величезна кількість м'яса. Під час обіду на стіл подавали до 10 видів страв, приготовлених із м'яса. Усі страви готувалися з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям. Як і раніше, звичним напоєм європейців залишалося виноградне вино.

Проте з XVI ст. у Європі почало набувати популярності вживання «палаючих вин» — міцних горілчаних напоїв. А втім, зловживання горілчаними напоями в країнах Європи різко засуджувалося. На десерт подавалися зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI — першій половині XVII ст. європейці стали споживати багато цукру завдяки його надходженню з колоній у Новому Світі. Для бідних людей цукор став ласощами, а для заможних — звичним продуктом. Чільне місце в раціоні європейців протягом принаймні 150 днів релігійних постів посідала риба.

Селяни та бідні міщани харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте й їхнє меню стало більш різноманітним. Під час обіду на їхньому столі були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а у свята з'являлися окости й ковбаси. Добрим додатком до столу були овочі зі свого городу чи базару, а також ягоди, горіхи і фрукти.

5 **Шлюб, сім'я, становище жінки, освіта.** У Європі на початку раннього Нового часу єдиною визнаною суспільством формою шлюбу був церковний, котрий укладався один раз і на все життя.

Майстерня кравця

Розлучення католицька церква забороняла. Отримати розлучення можна було у виключному випадку (наприклад, за нездатності дружини народити дитину) за особливим дозволом вищої церковної влади.

Сім'я, як і в попередні часи, була патріархальною, із повною батьківською владою над дітьми. Головою сім'ї був чоловік-годувальник. Він мав право здійснювати власний суд над її членами. Жінка повністю залежала від чоловіка в матеріальному відношенні і була мало захищена законами.

Сім'я для європейця ранньої Нової доби складалася перш за все з найближчих родичів — дружини, чоловіка, батьків і дітей. Зазнало змін ставлення до дітей. У Середньовіччі жінки щорічно народжували по дитині (із яких більшість помирала), і в сім'ї вони вважалися лише робочою силою. У ранній Новий час, незважаючи на високу дитячу смертність, до дитини ставилися як до продовжувача сімейної справи. Для заможного городянина дитина ставала таким самим символом процвітання, як прибуткова справа і багатий будинок. Селянин, що володів будинком, певною власністю і був особисто вільною людиною, також мав повне право заповісти майно своїм дітям. Європейське суспільство перестало жити одним днем і стало турбуватися про майбутнє.

Звичним було, коли батьки похилого віку жили під одним дахом із дорослими дітьми. Турбота про своїх батьків була для людини заporукою того, що і власні діти забезпечать їй догляд на схилі віку.

Сім'я, як і раніше, залишалася для європейців головним осередком виховання та освіти дитини. Їй давали виключно домашню освіту, за власним вибором запрошуючи вчителів, і готували до продовження сімейної справи. Світські школи та університети існували для дорослих людей. Знать узагалі особливо не втомлювала своїх дітей освіченістю, навчаючи їх лише читати та писати — не вміти цього вважалося непристойним. Для задоволення власних потреб у знаннях, а також навчання дітей заможні єв-

Тогочасна мода

ропейці наймали освічених секретарів, знавців грецької мови, латини і «семи вільних мистецтв». Чимало випускників шкіл та академій вважали за честь працювати секретарями при дворах великих вельмож. Серед них було чимало поетів, письменників і мислителів, котрі своїми працями улавили європейську культуру цієї доби.

6 Примхлива мода. Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили й світ одягу. Поширилося правило не просто одягатися, а наслідувати моду, змінюючи щорічно фасони суконь і камзолів. А втім, вир *моди* захопив не всіх. Одяг бідняків і селян залишався незмінним. Ігнорування моди — сумна традиція бідноти, хоч би де і коли вона жила. Селяни мали один незмінний робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Заможні європейці стали тими суспільними верствами, завдяки яким у XVI — першій половині XVII ст. запанувало царство моди. Венеціанський посол при дворі французького короля Генріха IV повідомляв, що «людину... не вважають заможною, якщо в неї немає 25—30 туалетів різного фасону і якщо вона не переміняє їх щоденно». Так, у Європі встановлювалося царство моди, основним правилом якого було мати можливість змінювати гардероб відповідно до конкретних обставин. Остаточне це правило встановилося у Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалася у світі у своєму новому значенні: не відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до змін і перетворень. Сучасний дослідник цієї епохи Фернан Бродель визначив цю особливість так: «Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції».

Зміни в моді були свідченням того, хто на той момент був популярним у Європі. Законодавцем моди ставав той, ким найбільше захоплювалися європейці. Наприкінці XV — на початку XVI ст. такими вважали італійців. Пишний костюм доби італійського Відродження з широкими рукавами, золотим і срібним шиттям, парчею та оксамитом був прикладом для значної частини європейських країн. У XVI ст. серед вищих верств суспільства набув популярності суворий, застебнутий доверху чорний костюм, запроваджений іспанцями. Він неначе символізував переваги «всесвітньої» імперії католицького короля. На початку XVII ст. поширився голландський стиль — комір із мережива та капелюх із високою тулією. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Голландії. Проте і цей стиль не утримався довго. Його замінив французький костюм вільного крою з яскравого шовку.

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Висновки

Населення країн Європи в XVI — першій половині XVII ст. зростало повільно, що обумовлювалося епідеміями, голодом і війнами.

- ▶ Змінюється вигляд європейських міст: з'являються багатопверхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.
- ▶ Харчування більшості європейців у цей час поліпшилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником більшості населення Європи, стали забуватися.
- ▶ Наслідкування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалася торгівля, виникали нові підприємства й галузі виробництва.

Запитання і завдання

1. Якою була кількість населення Європи на середину XVII ст? 2. Які чинники обмежували зростання кількості населення? 3. Назвіть чотири міста Європи, що мали найбільшу кількість населення. 4. Коли у Європі з'явилися паперові шпалери? 5. Меблярі якої країни започаткували виготовлення шаф? 6. Які стилі панували в одязі заможних європейців наприкінці XV — у першій половині XVII ст.?
- ✦ 7. Як змінювалося населення Європи впродовж раннього Нового часу? 8. Що змінилося у вигляді європейських міст тієї доби? 9. Чим житло і хатнє начиння тогочасних європейців стало нагадувати сучасне? 10. Які зміни відбулися у пра-вилах поведінки за столом? 11. Яку роль у розвитку тогочасного європейського суспільства відігравала мода?
- ★ 12. Уявіть, що ви — житель європейського міста XVI ст. Складіть меню свого святкового і буденного обіду.

ТЕМА III. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ

§ 5. Реформація в Німеччині

- 1. Якими були особливості політичного розвитку Німеччини в XIV—XV ст.? 2. Які уявлення про побудову суспільства та поведінку людини в ньому проголошувала католицька церква? 3. Які рухи, спрямовані проти католицької церкви, ви знаєте? Що саме вони мали за мету?

Реформація — слово, що перекладається з латинської мови як перебудова, стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це була доба, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко ця боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перекинулася на поля бойовищ. Люди XVI ст. були приголомшені силою ненависті, із якою точилася боротьба між прихильниками старої католицької церкви і реформаторами. Мине багато часу, поки людство зрозуміє, що неможливо винищити всіх, хто хоче жити інакше. Треба навчитися жити разом, на одній планеті. Шлях до цього буде дуже довгим. Події, які спричинили розкол Європи на два великі табори — католиків і прихильників Реформації, — розпочалися на початку XVI ст. в Німеччині.

Реформація — церковно-релігійний і суспільно-політичний рух у країнах Західної і Центральної Європи, спрямований проти католицької церкви, який виник у XVI ст.

1 **Німеччина напередодні Реформації.** Наприкінці XV — на початку XVI ст. Німеччина була складовою частиною Священної Римської імперії, до назви якої тоді додали слова «німецької нації». Окрім Німеччини, до її складу входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, Французької Бургундії, частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою країною, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Очолював Німеччину виборний король, котрий коронувався як імператор. Він обирався на зборах *курфюрстів*. Починаючи з 1438 р. і до 1806 р. імператори обиралися з родини Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карл I Габсбург став новим імператором під ім'ям Карла V (1519—1556 рр.).

Курфюрсти — церковні та світські князі у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

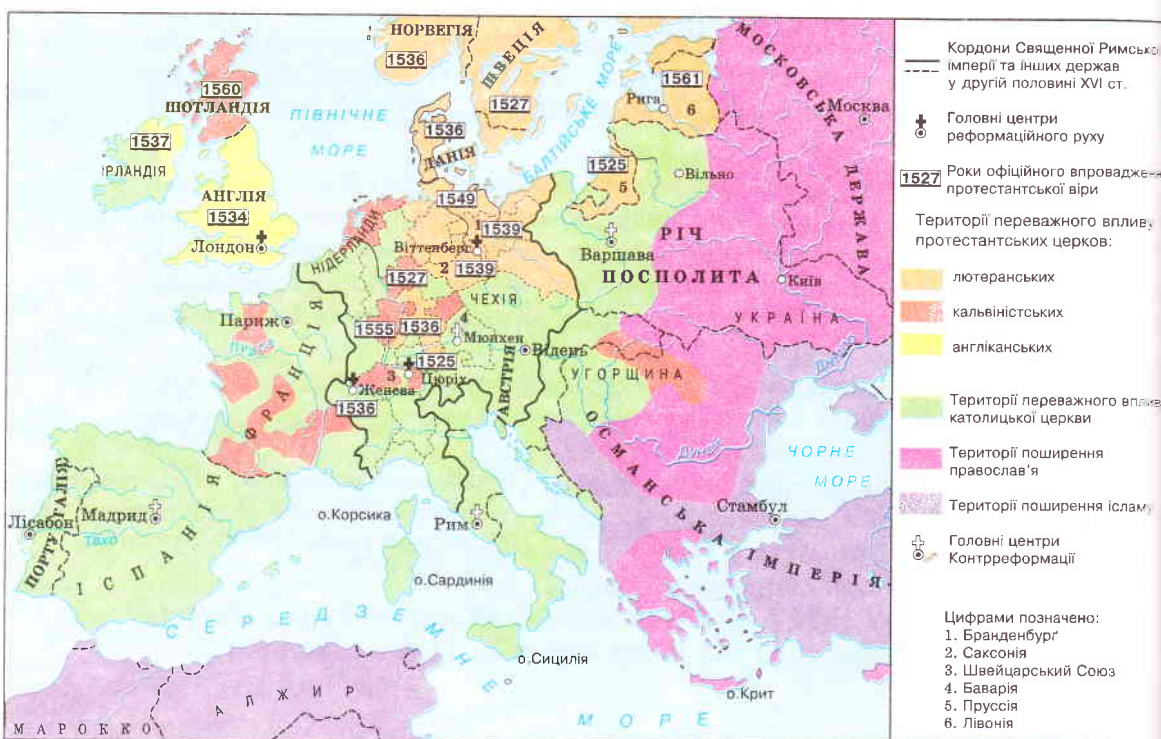

Уявлення про ступінь роздробленості країни може дати список запрошених для ради на засідання рейхстагу — з'їзду представників станів імперії в 1521 р. Серед них були 7 курфюрств, 50 архієпископів і єпископів, 83 абати найбільших монастирів, 24 світські князі, 145 графів, представники від 65 міст, а ще — численні володарі імперських рицарських маєтків, які не мали права голосу в рейхстазі.

Князі відігравали важливу роль у житті Німеччини. У перші десятиріччя XVI ст. їх було близько 70 — архієпископів, єпископів та світських осіб. Сім князів-курфюрств, що обирали імператора, усіляко протидіяли посиленню його влади та залишали за собою право самостійно вирішувати найважливіші справи.

На початку XVI ст. вся територія Німеччини була вкрита мережею з великих, середніх і дрібних міст, загальна кількість яких була близько 3 тисяч. Міста поділялися на «імперські» — підпорядковані безпосередньо імператору та «вільні» — які користувалися самоуправлінням, здобутим унаслідок звільнення від своїх сеньйорів. У XVI ст. відмінності між «імперськими» і «вільними» містами майже зникли. Вони мали великі права і часто правили навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

У Німеччині існував *рейхстаг* — імперське зібрання, яке включало три курії — курфюрств, духовних і світських князів і представників міст. У князівствах існували *ландтаги* — стано-

во-представницькі органи місцевого дворянства, духовництва і князівських міст. У деякі ландтаги входили також представники сільських громад. Рейхстаг і ландтаги обговорювали близькі за змістом питання — збереження миру, закони, грошові збори, але на різному рівні — усієї імперії чи окремих князівств. Кожна курія приймала рішення окремо, а потім вони порівнювалися. Велику роль у роботі ландтагів відігравали міста.

Новою рисою в розвитку Німеччини XVI ст. стало формування ще одного виду управління — не з центру або місць, а регіонального — за округами. У політично роздробленій країні ці округи були створені перш за все для того, щоб полегшити боротьбу з грабіжниками і порушниками миру.

На початку XVI ст. в Німеччині панували феодальні відносини, більшість населення становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово в країні поширювалися ринкові відносини. Особливо багато нових підприємств було створено в гірничій промисловості. Появі нових підприємств сприяв великий попит на їхню продукцію.

Дух наживи та енергія підприємництва стали символом цього часу. У багатьох країнах були відомі імена німецьких багатіїв Фуггерів, Гохштеттерів, Імгофів, Вельзерів. Фуггери, наприклад, вкладали кошти в торгівлю прянощами, яка давала казкові прибутки, у лихварські операції з високими відсотками, гірничу промисловість, скуповували землі. Якоб Фуггер, що був для сучасників уособленням заможного підприємця, залишив статок у 2,5 млн гульденів.

Католицька церква претендувала на першорядну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індульгенцій, святих реліквій та різні збирачі платежів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини. Водночас він не надто переймався порядками в німецьких монастирях, що підривало авторитет церкви в очах населення.

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися з Папою Римським. Він, зокрема, розраховував на обмеження платежів на користь Риму. За його дорученням було підготовлено «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії. Проте ця спроба зазнала повного провалу.

Якоб Фуггер

2

Німецький гуманізм. Критика католицької церкви була пов'язана з поширенням у Німеччині ідеалів *гуманізму*.

На початку XVI ст. в Німеччині існували 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого роз-

Гуманізм (від. латин. *humanus* — людський, людський) — світське вільнодумство епохи Відродження, що протистояло середньовічній схоластиці й духовному пануванню церкви. У широкому розумінні — визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.

квіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула свого піку гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталися пошуки нових форм розвитку релігійного життя. У Німеччині з'явилися «Листи темних людей» — дотепна, гостра й талановита сатира, яка викривала без-

культурність і моральний занепад духовництва, його захоплення нескінченними схоластичними суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність **Еразма Роттердамського** (1466—1536) та його молодшого сучасника, рицаря-гуманіста **Ульріха фон Гуттена** (1488—1523).

Еразм Роттердамський

Еразм Роттердамський був високоосвіченою людиною, вивчав твори італійських гуманістів і античну літературу, перекладав і видавав їхні твори. Себе він гордовито називав «громадянином Всесвіту». Еразм Роттердамський писав твори, у яких викривав розпусту католицького духовництва. Тонкою іронією відзначалася його сатира «Похвала глупоті». Він засуджував вульгарність, відсутність змісту, приховані за порожнім формалізмом в обрядах католицької церкви, політичне свавілля й тиранію королів і князів. Філософ уважав, що релігія має набути форми безпосереднього й відвертого діалогу між людиною та Богом. Він виступав за поширення в суспільстві віротерпимості, набуття релігією особистого характеру, використання в церковних відправах мови народу, що мало зробити їх зрозумілими простим людям.

Ульріх фон Гуттен

Ульріх фон Гуттен був одним з авторів «Листів темних людей», писав епіграми на Папу Юлія II, у яких викривав його розпусність і висміював продаж індульгенцій. Гуттен із притаманним йому темпераментом і палким патріотизмом різкіше, ніж Еразм Роттердамський, таврував католицьке духовництво, виступав за «свободу Батьківщини». Він прославляв гуманістичні науки, які допомагають «прозріти Німеччині», убачав у розумі «керівника життя» людини і рішуче засуджував «варварство» та «благочестиве обдурювання» в церкві. Саме гуманісти — найближчі друзі Гуттена — одними з перших відгукнулися на виступ М. Лютера проти продажу індульгенцій.

Із памфлету Ульріха фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада». Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайде-но, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками і влада папських легатів у варварських землях. Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалились, і турецькими походами. Про три речі неможливо казати правду: про Папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі знехотя роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому і поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота, життя, повного насолоди. Три речі складають рису, що вирізняє Рим: Папа, старі споруди і користолюбство...

?

1. Проти кого спрямовано памфлет Ульріха фон Гуттена? 2. Які його основні ідеї?

3

Мартін Лютер і початок Реформації. На чолі реформаційного руху в Німеччині став німецький богослов Мартін Лютер (1483—1546).

31 жовтня 1517 р. він вивісив на брамі церкви у Віттенберзі свої «95 тез» проти зловживань продажем індульгенцій. У тезах Лютера в загальних рисах визначилися основи нового вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням.

1) Людина рятується лише своєю вірою.
2) Спасіння отримується лише Божою милістю і не залежить від будь-яких «заслуг» людини, бо не люди, а лише Бог знає справжню вартість «добрих справ».

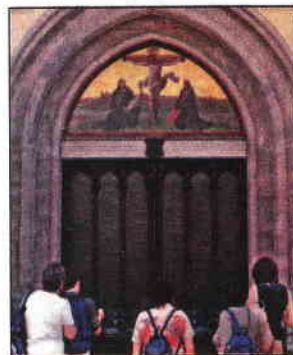
3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

Це вчення Лютера, яке можна стисло схарактеризувати, як «спасіння вірою», спонукало до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то для чого взагалі потрібне посередництво католицької церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з Папою? Імовірно, Лютер не замислювався над можливими наслідками цієї логіки, витоки якої він помітив у деяких текстах Святого Письма. Учення Лютера перекреслювало обов'язковий для католика авторитет, поряд зі Святим Письмом, рішень Папи й церковних соборів. На його думку, про це не йдеться у Святому Письмі, а тому це слід відкинути як «людські вигадки».

Виступ Лютера дістав підтримку значної частини населення Німеччини. Багато людей стали перекладати тези Лютера з латини ні-

Мартін Лютер (близько 1520 р.)

Двері Замкової церкви, до яких М. Лютер прикріпив свої тези проти продажу індульгенцій

мецькою мовою й поширювати їх по всій країні. Католицька церква засудила виступ Лютера, Папа Лев X відлучив його від церкви. Однак німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати Лютера. Він дістав можливість переховуватися в князя Саксонії в замку Вартбург.

У Німеччині почалася Реформація, яка охопила всі верстви населення країни.

4 Народна Реформація. Томас Мюнцер. У кожному місті й селі, у кожній оселі люди сперечалися про те, якою має бути церква. Не чекаючи ніякого дозволу, люди виганяли священників, розганяли монастирі. Виходячи із ситуації, князі захоплювали монастирські землі, а міська верхівка відмовлялася сплачувати церкві податки. Владу Папи Римського більше не визнавали.

А втім, ці зміни задовольнили далеко не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. Вони слухали проповідників, яких

Анабаптисти — протестантський напрям, що виник у Саксонії в період Реформації. Виступали проти хрещення дітей і вимагали повторного хрещення у свідомому віці.

з'явилося дуже багато і які розповідали про наближення Царства Божого на Землі: усе буде спільним і всі люди стануть рівними. Такої *Народної Реформації* вони ждали та ладні були боротися за неї. У багатьох містах

і селах розпочалися стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами проти католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі народних мас за покращення свого становища.

У містах Німеччини з'явилися проповідники, які закликали людей жити так, як написано у Євангелії: «І всі віруючі були разом, і мали все спільне: і продавали свої володіння та будь-яку власність, і роздавали всім, за їхніми потребами». Прихильниками майнової та соціальної рівності були *анабаптисти*. Вступаючи до їхньої громади, хрещення треба було прийняти вдруге, звідки й виникла назва. Одним із найвідоміших проповідників ідеалів анабаптистів став друг Лютера, а згодом його ворог **Томас Мюнцер** (бл. 1490—1525). Він закликав народ підняти меч проти панів і силою встановити на землі Царство Боже. За його переконаннями, боротьбу належало розгорнути не лише проти католицької церкви, а й проти всіх тих, хто жив, порушуючи християнські заповіді, — князів, рицарів, лихварів. Усі мають бути рівними перед Богом, монастирі й замки

Томас Мюнцер

слід знищити, а панам — залишити палаци, оселитися у простих хатинах і працювати. Тих дворян, які виконають цю вимогу, буде прийнято до нової ідеальної спільноти людей, а тих, хто чинитиме опір установленню справедливих порядків, доведеться примушувати або страчувати. Це був заклик до повстання для встановлення Царства Божого, і анабаптисти чекали повстання та готували його.

Ідеї Мюнцера та анабаптистів у Німеччині підтримали більшість найбідніших верств населення. Лютера такі ідеї налякали. Як засвідчили подальші події, Селянські війни, що охопили Німеччину в 1524—1525 рр., шляхи Лютера і прихильників побудови на Землі Царства Божого силою розійшлися.

Улітку 1524 р. в країні розпочалися окремі виступи селян, якими влада спочатку знехтувала. Але заворушення не припинялися і навіть поширювалися. Восени повстання охопило південь Німеччини. Селяни розправлялися з панами і створювали озброєні загони. Вони палили замки, руйнували монастирі, а захоплене майно розподіляли порівну; до повстанців приєднувалися міщани і дрібні рицарі. Із їхньою допомогою було розроблено найпопулярнішу серед німецьких селян у роки війни програму під назвою «12 статей». У ній висувалися вимоги скасування особистої залежності селян і десятини, зменшення оброку й панщини. Покарання селян мали відбуватися за рішеннями суду, а не панами. Священика для кожного села мала обирати сільська громада. У роки Селянської війни ця програма перевидавалася 25 разів.

Представники бюргерства та рицарства висунули «Гейльброннську програму». У ній висловлювалися вимоги посилення імперської влади, скасування митних зборів усередині країни, запровадження єдиних монет і мір. Селяни мали звільнитися від особистої залежності за викуп у розмірі 20-кратної вартості сплачуваних податків. У здійсненні вимог цієї програми були зацікавлені насамперед підприємці, оскільки вони створювали умови для розвитку ринкових відносин.

Селянська війна охопила всю Німеччину. Загони селян зазвичай вели боротьбу в рідних землях. Звільнивши їх від ненависних панів, вони розходилися по домівках. Коли поспіхом зібрані загони дворянської кінноти перейшли в наступ, селяни не змогли виступити проти них разом. Розгубленість серед селян посилилася після того, як Лютер гнівно засудив повсталих і закликав їх скласти зброю. Лютер проголосив, що особиста залежність селян не суперечить Святому Письму, а тому виступати проти неї — гріх. Мюнцер від початку боротьби був разом із повсталими. Він особисто очолював повстання в Тюрінгії (Центральна Німеччина).

Руйнування католицьких церков у Німеччині в період Реформації

Напад селян на рицаря

Повсталі селяни проголошують клятву

Для придушення повстання німецькі князі зібрали велике, добре озброєне військо з дворянської кінноти і найманців. У травні 1525 р. біля міста Франкенгаузен повстанців було розгромлено. Із 8-тисячного селянського війська 5 тис. загинули. Поранений Т. Мюнцер потрапив у полон і після жорстоких тортур був страчений разом із 92 прибічниками. Приблизно тоді ж було придушено повстання і в Південній Німеччині. Коли селяни дізналися про цю поразку, багато з них відмовилися битися далі. Хоча в окремих районах виступи тривали до середини 1526 р., Селянська війна закінчилася поразкою.

По всій Німеччині чинилися розправи з повсталими, і дарма М. Лютер нагадував переможцям про християнське милосердя, засуджував «...лютих, несамовитих, таких, які не усвідомлюють, що роблять, тиранів, які навіть і по закінченні битви не можуть угамувати свою жагу крові...». Кількість загиблих і страчених у Селянській війні в Німеччині перевищила 100 тис. осіб.

Висновки

На початку XVI ст. в Німеччині склалася ситуація, яка стала причиною того, що саме тут розпочався реформаційний рух, спрямований проти діяльності католицької церкви в Європі.

- ▶ У Німеччині діяльність гуманістів підготувала суспільство до розуміння необхідності реформування католицької церкви й розгортання боротьби за об'єднання країни.
- ▶ Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка звідти поширилася в інші країни Європи.
- ▶ Народна Реформація, прихильниками якої була більшість незаможних верств населення, зазнала поразки в роки Селянської війни.

Запитання і завдання

1. До складу якої держави входила Німеччина на початку XVI ст.? 2. Хто такі курфюрсти? 3. Що таке Реформація? 4. Коли в Німеччині розпочалася Реформація? 5. Кого називали анабаптистами? 6. Чим завершилася Селянська війна в Німеччині?

7. Схарактеризуйте становище Німеччини на початку XVI ст. 8. Чи можна вважати випадковістю, що Реформація розпочалася саме в Німеччині? 9. Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти? 10. Як розпочалася Реформація в Німеччині? 11. Що таке Народна Реформація? Яких форм вона набула в Німеччині? 12. Порівняйте реформаційні погляди М. Лютера і Т. Мюнцера.

13. Складіть характеристику Селянської війни в Німеччині за планом: 1) причини війни; 2) вимоги повсталих; 3) перебіг подій; 4) результати; 5) наслідки. 14. Складіть таблицю «Програми повсталих у роки Селянської війни».

Назва програми	Які вимоги висувалися	Інтереси яких верств населення задовольняла

15. Спробуйте обґрунтувати або спростувати твердження, що потреба в здійсненні Реформації існувала не лише в Німеччині, а й в усій Європі. 16. У Німеччині в роки Реформації народ склав прислів'я: «Еразм відклав яйце, а Лютер його висидів». Поясніть його зміст.

§ 6. Поширення реформаційних ідей у Європі. Контрреформація

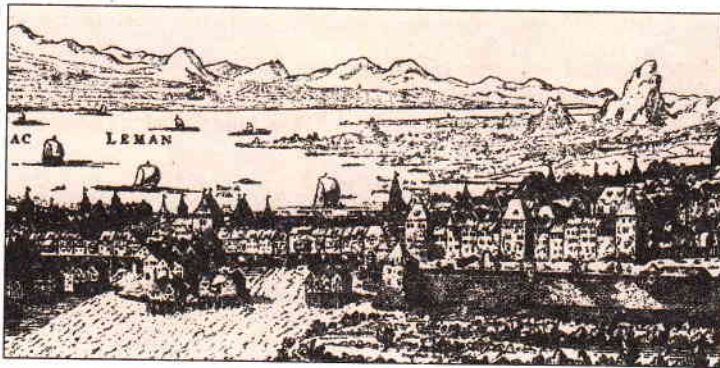
1. Чому католицька церква не була зацікавлена в поширенні Реформації? 2. Хто такі єретики? Проти чого вони виступали? Як церква боролася проти єретиків?

Лютеранство. Аугсбурзький мир 1555 р. Боротьба між прихильниками та противниками ідей М. Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після закінчення Селянської війни. Лютерани в Північній Німеччині реформували католицьку церкву. Головою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велося рідною мовою. Усі церковні володіння конфісковувалися.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу у Шпаєрі католицька більшість провела рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь п'ять князів і 14 міст, прихильників лютеранства, склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри

Протестантизм — один з основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, що виник унаслідок Реформації у XVI ст. Його початковими формами були лютеранство, кальвінізм та англіканство.

Женева

неможливо підкорятися рішенням більшості. Відтоді прихильників *лютеранства* стали називати *протестантами*, а лютеранську церкву — *протестантською*.

Поширення Реформації в Європі

Боротьба затяглася на довгі роки. Її розв'язання прискорило втручання імператора Карла V. Він вирішив скористатися суперечностями між католицькими й протестантськими князями для того, щоб приборкати їх. Загроза втрати незалежності спонукала князів об'єднатися. Спільне військо вирушило проти Карла V і ледь не взяло його в полон. Карл V вимушений був погодитися на перемир'я. У 1555 р.

на імперському рейхстазі в місті *Аугсбург* було укладено релігійний мир, за яким визнавалося рівноправ'я католиків і протестантів. Право визначати релігію у своїх володіннях дістали князі, піддані мали

Лютеранство — напрямок протестантизму, що виник у ході Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основі лежить учення М. Лютера.

дотримуватися тієї віри, яку сповідував князь, за принципом «чия влада, того й віра». Хоч Аугсбурзький мир не розв'язав усіх проблем, він припинив суперечки між католиками і протестантами. Уперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури раннього Нового часу.

Усвідомлюючи повний крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V зрікся престолу.

2 Жан Кальвін і Реформація у Швейцарії. Кальвінізм. Серед європейських країн найбільшого поширення, крім Німеччини, реформаційний рух набув у Швейцарії.

Події в сусідній Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський Союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й секуляризацію володінь. Центром реформаційного руху стало багате місто Женева. Городяни підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовництво залишити місто. Остаточою перемогла Реформація в Женеві, коли туди прибув із Франції, рятуючись від релігійних переслідувань, француз Жан Кальвін (1509—1564). Він став відомим серед прихильників реформування церкви завдяки своїй головній праці «Настанова у християнській вірі». У 1541 р. Кальвін оселився в Женеві та залишався релігійним і політичним лідером міста до своєї смерті.

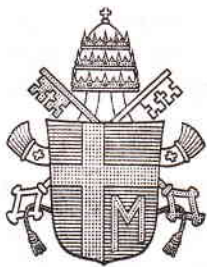
Кальвін розробив учення, в основі якого була ідея про божественне призначення. Він уважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом. Тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. За свого земного життя людина має працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною й накопичувати гроші. Якщо перед людиною постає можливість отримати прибуток і вона не використовує її, це буде великим гріхом. Якщо католицизм уважав гріхом багатство, то Кальвін, навпаки, видавав його за ознаку Божого благословення. Кальвін виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва, яке набирало сили в колоніях.

У Європі Женеву стали називати «протестантським Римом», а Кальвіна — «женевським Папою». Кальвіністська церква у Швейцарії контролювала всі сфери життя; було заборонено танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За будь-які провини людей жорстоко карали. Відомо, що за рішенням Кальвіна було страчено семирічного

Кальвінізм — напрямок протестантизму, що виник у процесі Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основі лежить учення Ж. Кальвіна.

Жан Кальвін

Папський герб

хлопчика за те, що він ударив свою матір. Тих жителів Женеви, які не бажали підкорюватися новим порядком, позбавляли громадянських прав і виганяли з міста, навіть страчували. Усіх приголомшила доля іспанського лікаря-католика **Мігеля Сервета** (1511—1553). За виступи проти католицької церкви його переслідувала інквізиція, і він сподівався знайти порятунк у Женеві. Проте Кальвіна також не влаштовували погляди Сервета, його звичка брати все під сумнів. «Женевський Папа» звинуватив Сервета в ересі та присудив до спалення на вогнищі.

Попри ці крайнощі, *кальвінізм* у цілому відповідав потребам становлення нового суспільства. Погляди Кальвіна поширилися із Женеви до тих країн, де почали розвиватися ринкові відносини, і стали основою ідеології «ділової людини» Нового часу.

і

Учення Кальвіна і створена ним церква мали у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Хоча Північна Німеччина і країни Скандинавії (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія) стали переважно лютеранськими, Швейцарія і Нідерланди прийняли кальвінізм. Прихильники кальвінізму були також у Польщі та Угорщині. Пресвітеріани в Шотландії були кальвіністами так само, як гугеноти у Франції та пуритани в Англії. Причому пуритани-емігранти в подальшому мали великий вплив і на боротьбу англійських колоній у Північній Америці за незалежність.

За своєю організацією кальвіністська церква значно відрізнялася від католицької, лютеранської церков. Основою кальвіністської церкви були громади, які самі обирали своїх голів — пресвітерів. Їхнім обов'язком було стежити за дотриманням членами громади моральних принципів кальвінізму. Священиків у кальвіністській церкві не було. Проповіді читали пастори, яких обирала громада зі своїх найбільш освічених членів. Пресвітери й пастори входили до складу консисторії, яка керувала всіма справами громади. Час від часу для розв'язання теоретичних питань кальвінізму збиралися з'їзди пасторів — конгрегації. Завдяки засадам виборності й незалежності громад від верховної влади кальвіністська церква була демократичнішою за католицьку й лютеранську. Проте постійне втручання керівництва громад у життя їхніх членів порушувало особисті права. Обмежувало права віруючих і те, що будь-яке відхилення від проголошених Кальвіном засад уважалося недопустимим і жорстоко каралося.

3

Контрреформація. Тридентський собор. У зв'язку з поширенням впливу протестантизму католицька церква розпочала власну реформу і вступила на шлях відродження. Це була система заходів, які дістали назву *Контрреформації*. Тривалий період кризи 1520—1540 рр. спричинив появу в лоні католицької церкви реформаторського руху і бажання протистояти несправедливості — наслідку розбіжностей у християнстві й поширення протестантизму. Його представники закликали зібрати церковний собор для здійснення перетворень у житті католицької церкви і, одночасно, активніше протидіяти наступу протестантизму.

Коли виникла небезпека поширення лютеранських ідей в Італії, Папа Павло III (1534—1549 рр.) створив у 1542 р. *Конгрегацію верховної інквізиції* — Вищий апостольський трибунал, якій доручив боротися з поширенням ересі. Із часом вона почала впливати майже на всі католицькі держави. Папа закликав викорінювати найменші прояви ересі, «...у жодному разі не діяти м'яко, ніколи не сумніватися, і якщо для прикладу іншим буде потрібно покарати — робити це без вагань». З особливою жорстокістю інквізиція діяла в Іспанії та Португалії, де всі підозрювані, «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму» засуджувалися до спалення.

Контрреформація — заходи, здійснювані католицькою церквою в 40-х рр. XVI — 60-х рр. XVII ст. з метою власного оновлення і протидії поширенню протестантизму.

Наступного року було створено «Індекс заборонених книг». Уміщені в «Індексі...» книжки вилучалися в книготорговців і спалювалися на майданах, разом із портретами авторів. Винним у читанні або переховуванні заборонених книг загрожував суд інквізиції. Водночас із цим Папа доручив раді церковних учених розробити проект реформи для зміцнення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Триденті. **Тридентський собор** працював із перервами в 1545—1563 рр. й отримав від Папи повну свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Собор закликав до очищення церкви від негідних її членів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священників. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душі людей і допомагати бідним; ченці відкрили двері монастирів для хворих і жебраків, стали надавати притулок бездомним і хліб голодним. За наказом Папи Пія V (1566—1572 рр.) було вдвічі зменшено римський двір, введено сувору фінансову звітність, вигнано всіх хабарників. На Тридентському соборі було також затверджено основні католицькі догмати, які й зараз визначають обличчя сучасного католицизму.

Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова вести діалог із протестантами сприяла посиленню релігійного розколу в Європі.

Катування інквізиції

4 «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або *ордєн єзуїтів* (від латин. *Jesus* — Ісус), створене іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою (1491—1556). Затверджений Папою в 1540 р. орден відразу

Тиціан. Тридентський собор

«Товариство Ісуса»

поринув у буремні події тих часів і став основним знаряддям папства в боротьбі проти реформаційного руху.

Головною особливістю ордену була жорстка дисципліна, яка панувала серед єзуїтів і передбачала повне підкорення членів ордену їхнім керівникам. Накази керівників належало виконувати без вагань, навіть якщо вимагалось вчинити смертний гріх, і почувати себе вільним від відповідальності. За вчинки підлеглих відповідали лише їхні керівники.

Досконала організація дозволяла ордену діяти надзвичайно ефективно, у найкоротші терміни досягати поставленої мети, використовуючи будь-які методи. Проте орден не був об'єднанням людей, які автоматично виконували накази керівників. «Товариство Ісуса» було орденем інтелектуалів, які здобули чудову освіту, мали неабиякі природні здібності й усвідомлено віддали себе справі відродження могутності церкви. Досягти своєї мети єзуїти намагалися, впливаючи на думки й душі людей, а не лише шляхом політичних інтриг і змов. Заняття політикою не було головним у діяльності ордену.

Із листа І. Лойоли до імператора Карла V. Для боротьби зі злом, що поширюється і лютує в Німеччині, необхідно перш за все надати перевагу такому засобу, як університети, котрі служать прикладом релігійного життя, цілісності католицького вчення і приводять учнів до добра...

1. До чого автор листа закликав імператора? **2.** Які можливості для боротьби з поширенням Реформації, на вашу думку, могли дати католицькій церкві освітні заклади?

Одним з основних напрямків у діяльності ордену стала освітницька діяльність. Дві третини всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII—XVIII ст. складали школи та університети, а 4/5 від загальної кількості його членів становили студенти й викладачі. У своїх навчальних закладах єзуїти досягли високого рівня освіти, надавали ґрунтовні знання з предметів, водночас виховуючи учнів у дусі

католицизму. Їхньою метою було через вплив на молодь поступово змінити ставлення в суспільстві до католицької церкви. І справді, у тих країнах, де протестантизм зазнавав поразки, його переможцем був учитель-єзуїт.

Не менш впливовим напрямком у діяльності ордену було *місіонерство* — проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети. Створений у добу Великих географічних відкриттів за задумом Лойоли саме як місіонерський, орден лише за наполяганням Папи Павла III узявся за європейські справи. Єзуїти-проповідники з'являлися в Америці, Індії, Конго, Тибеті, Японії. Характерним було те, що вони намагалися не втручатися в місцеві звичаї й традиції, мирно узгоджуючи їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення норм християнської моралі колонізаторами, вони гнівно засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

Висновки

У середині XVI ст. Ж. Кальвін, сформулювавши теорію про призначення людини, розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.

- ▶ Учення Кальвіна й створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Реформуванню і зміцненню католицької церкви сприяло здійснення Контрреформації.
- ▶ Головним знаряддям здійснюваної католицьким Римом політики Контрреформації стало «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів).

Запитання і завдання

1. Як виникла назва протестанти? 2. Що таке лютеранство? 3. Яку назву мала головна праця Ж. Кальвіна? 4. У яких країнах унаслідок поширення Реформації встановилася кальвіністська церква? 5. Що таке Контрреформація? 6. Хто був засновником ордену єзуїтів?

- ★ 7. Як відбувалося становлення лютеранської церкви? 8. Чим кальвінізм приваблював підприємців Нового часу? 9. Чим устрій кальвіністської церкви відрізнявся від католицької? 10. Схарактеризуйте причини здійснення та основні складові Контрреформації. 11. Яку роль у боротьбі з поширенням реформаційних ідей відігравав орден єзуїтів?

- ★ 12. Складіть порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

Питання для порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Основні положення вчення		
У яких країнах поширилося		

- ★ 13. Складіть історичний портрет Ж. Кальвіна або І. Лойоли (за вибором).

ТЕМА IV. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

§ 7. Франція

- 1. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст.? 2. Назвіть головні риси централізованої держави у Франції наприкінці XV ст. 3. Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

1 **Королівська влада.** На початку XVII ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. кількість її населення становила 14—15 млн, а в середині XVII ст. досягла 16—18 млн осіб. Переважна більшість його жила в селах, і країна в цілому лишалася аграрною. Об'єднання Франції в єдину централізовану державу було завершено наприкінці XV ст.

Абсолютизм — форма здійснення одноосібної влади в централізованій державі, за якої монарх править, спираючись переважно на дворянство, має необмежену вищу владу, а станово-представницькі органи влади втрачають своє значення.

Одночасно з об'єднанням країни міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликалися з 1484 р. Король Людовік XII (1498—1515 рр.), уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, установлював податки на утримання армії, витрачав величезні кошти на здійснення своїх

амбітних планів, не рахуючись із давніми правами та привілеями станів, окремих міст і провінцій. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, або «абсолютною». У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — *абсолютизму*.

Наступні кроки зі створення у Франції абсолютної монархії було зроблено за **Франциска I** (1515—1547 рр.). Він зумів підкорити своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. Франциск I досяг домовленості з Папою Римським **Левом X**, за якою король сам призначав на вищі церковні посади, а Папа тільки затверджував його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази короля, розв'язувала важливі судові справи, призначала нові податки. На указах Франциска I вперше з'явилася формула необмеженої влади: «Така моя воля».

Франциск I

Вид на Париж. Килим XVI ст.

Ліонський ярмарок

Королівські правники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується. Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його президент проголосив, звертаючись до Франціска I: «Ви стоїте вище від законів, закони та ордонанси не можуть Вас примушувати, і взагалі немає ніякої влади, яка могла б Вас до чогось змусити».

Свою владу король здійснював, спираючись на величезну армію чиновників. У жодній країні тогочасної Європи не було такої кількості урядовців. Створювати нові посади королю було надзвичайно вигідно, тому що переважна більшість їх продавалася.

i

Наприкінці XV ст. французькі королі розпочали війни за завоювання багатих італійських земель, які тривали більше ніж півстоліття (1494—1559).

Приводом до Італійських війн стали спадкові права французького короля Карла VIII (1483—1498 рр.) на деякі італійські землі. Початок війн був дуже успішним для французів. Проте поступово війна набула тривалого характеру. Обурені насильствами і грабунками французів, італійські держави стали об'єднуватися для боротьби проти загарбників. Французи були змушені залишити Італію, нічого не досягши.

Король Франціск I у 1521 р. продовжив боротьбу за підкорення Італії. Проте ситуація у Європі на той час змінилася. Імператор Священної Римської імперії Карл V не бажав посилення впливу Франції у Європі. Відтоді більш як на два століття головним противником Франції у Європі стали Габсбурги.

Незважаючи на окремі воєнні успіхи та значний дипломатичний талант Франціска I, який для боротьби проти Габсбургів у Європі зробив своїм союзником турецького султана Сулеймана I Пишного, французька армія зазнавала поразок. Після невдалої для французів битви біля Павії в 1525 р. Франціск I навіть опинився в полоні. Упевнений у легкій перемозі, Карл V удерся в 1544 р. на територію Франції та розпочав наступ на Париж. Проте опір французів змусив Карла V відмовитися від своїх планів. Він уклав угоду із Франціском I, за якою обидві сторони відмовлялися від своїх завоювань. За наступника Фрґанціска I короля Генріха II (1547—1559 рр.) війни поновилися. Проте досягти вирішального успіху жодна сторона не змогла. Остаточні війни завершилися миром, укладеним 1559 р. в місті Като-Камбрезі між Генріхом II і сином Карла V іспанським королем

Філіппом II. За угодою, Франція остаточно відмовлялася від своїх претензій на Італію, але за згодою Філіппа II отримувала землі Лотарингії. Англія, яка воювала на боці Габсбургів, погоджувалася повернути місто Кале, яким англійці володіли від часів Столітньої війни. У такий спосіб було завершено об'єднання земель Франції майже в її сучасних кордонах.

Окрім невеликих територіальних надбань, Італійські війни не принесли Франції бажаних результатів. Одним із наслідків Італійських війн стало поширення серед французів італійської моди, звичаїв, літератури і мистецтва. У Парижі в стилі італійської архітектури побудували новий королівський палац — Лувр, а королівський двір став центром поширення культури італійського Відродження.

2

Зміни в суспільстві та економіці. На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеним обсягом прав і обов'язків. Однак упродовж раннього Нового часу в їх становищі відбуваються значні зміни.

Витяг із «Коментарів про Французьке королівство», складених 1561 р. послом Венеціанської республіки Мікеле Суріано. Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... Один тільки Париж налічує, як кажуть, від 4 до 5 сотень тисяч жителів. За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть початок три чини королівства: перший чин — духівництво, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища і занять, то може бути названий станом народу взагалі.

Духівництво криє в собі велику кількість третього стану й багато іноземців <...>, але дворянство складає найбільшу частину духівництва.

Дворянством називають тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язані нести лише особисту військову службу. До складу дворянства входять і принци, і барони.

Третій стан складається з людей пера, яких називають також людьми довгої мантиї, купців, ремісників, плебеїв і селян. Той із людей мантиї, хто має ступінь президента або радника або має схоже звання, стає дворянином і привілейованим завдяки своїй посаді та вважається таким упродовж свого життя.

Купців, яких у наші дні вважають панами грошового багатства, усіляко улещують і упадають коло них, але ніякими перевагами й гідністю вони не користуються, тому що будь-яка торговельна діяльність вважається негожою для дворянства. Вони, таким чином, належать до третього стану: сплачують податки такі самі, як і нешляхетні та селяни, а становище останніх найважче, оскільки їх однаково утискують і король, і дворяни.

?

1. За якими критеріями автор оцінює велич держави? **2.** Які стани виділено в документі? **3.** Які зміни в становищі станів у другій половині XVI ст. визначено автором?

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. було дворянство. Воно не прагнуло незалежності і не перешкоджало посиленню королівської влади в країні. Становище привілейованого стану в централізованій державі його влаштовувало, оскільки дворяни отримували величезну платню, пенсії, подарунки

Селянська родина

Родина буржуа

від короля. Залишалося лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі), які ще зберігали великий вплив і гуртували довкола себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Дворянство в цей час складалося з двох самостійних верств — старе і нове дворянство. Починаючи від середини XV ст. до складу спадкового, родовитого дворянства, що походило зі старовинних рицарських родів, вливалися заможні городяни (купці, цехові майстри), які купівлею чи через королівську милість отримували дворянство або посаду високого рангу. Відтепер казали, що є *«дворяни шпаги»* («дворяни, що походять із дворянського роду») і *нові дворяни*.

Різниця між старим і новим дворянством полягала у відсутності рівних привілеїв. Новий дворянин не був зобов'язаний нести військову службу, яка залишалася привілеєм родовитого дворянства. Військова служба звільняла спадкове дворянство від сплати податків. Нове дворянство не сплачувало податків, лише якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність.

Шлях у дворянство через посади в державному апараті був найпоширенішим. На початку XVII ст. у Франції склалася численна верства чиновницького дворянства, яке називали *«дворянством мантиї»*. Воно скуповувало землі родовитого дворянства, що розорилося під час «революції цін», поєднуючи свою діяльність у державній службі з дворянським землеволодінням.

У XVI—XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали феодальні пережитки, станові привілеї дворянства і духовництва, відсутність політичних прав у підприємців. Характерною рисою тогочасної Франції було зростання кількості заможних підприємців-буржуа.

Осередками формування нових відносин ставали міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу став Париж, столицею французького друкарства і банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік тут відбувалися славнозвісні Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці

з усієї Європи. Під час здійснення торговельних операцій купці почали використовувати замість металевих грошей письмові кредитні зобов'язання. Найбільшим портовим містом, через яке здійснювалася середземноморська торгівля Франції, залишався Марсель. Водночас зростало значення західних і північних портів, розташованих на узбережжі Атлантичного океану, — Бордо, Ла-Рошелі, Нанта, Гавра.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато мануфактур існувало в галузі виробництва сукна, лляних і шовкових тканин. На Ліонських шовкових мануфактурах працювало близько 12 тис. найманих працівників.

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася буржуазія. Вона відігравала значну роль у розвитку економіки, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак що більше зростала могутність буржуазії, то більше вона шукала можливостей впливати на державне життя. Виходячи зі своїх інтересів, буржуазія підтримувала королівську владу в її боротьбі проти старого дворянства за єдність і цілісність країни.

Проте порівняно з Англією та Нідерландами формування ринкових відносин у Франції відбувалося набагато повільніше, переважна більшість населення, як і раніше, була зайнята в сільському господарстві.

- ✕ Убивства гугенотів у Вассі 1 березня 1562 р.; початок громадянських війн у Франції
- 🔥 «Варфоломійська ніч» у Парижі 24 серпня 1572 р. та погроми гугенотів в інших містах
- 🟢 Території, контрольовані гугенотами в 1573—1598 рр.
- 📜 Підписання Нантського едикту 13 квітня 1598 р.; закінчення громадянських війн
- 🏰 Фортеці, які залишилися в гугенотів після 1598 р.
- 📍 Марсель Найважливіші промислові центри
- ⚓ Найважливіші морські порти
- Кордони Франції в 1643 р.

3 Реформація у Франції. У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні ідеї. Зародження ідей реформи церкви у Франції розпочалося в гуманістичних колах. Палким прихильником ідеї очищення церкви був видатний гуманіст **Лефевр д'Етапль** (1450 чи 1455—1536 чи 1539), який виклав свої погляди на реформу церкви ще 1512 р. Він першим сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — виправдання вірою й необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. Тоді ж він розпочав перекладати Біблію французькою мовою. Лефевр своєю діяльністю підготував Реформацію, хоча сам і не став протестантом.

Великий вплив на розвиток протестантизму у Франції мало поширення ідей Лютера. У Південній Франції з'явилося чимало прихильників кальвіністського вчення, яких називали *гугенотами* (товариші). Проте більшість французів кальвінізм не підтримала. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося прихильниками католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та була символом національної єдності країни.

Король Франціск I упродовж тривалого часу не чинив перешкод поширенню реформаційних ідей, оскільки під час боротьби проти Карла V користувався підтримкою німецьких князів-протестантів. Проте в середині 1530-х рр. він почав переслідувати протестантів. У 1535 р. було заарештовано 300 протестантів і 35 засуджено до спалення. Із 1540 р. в країні розгорнула діяльність інквізиція. Новий король Генріх II у перший рік свого правління створив для боротьби проти кальвіністів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 звинувачувальних вироків. Але це не могло зупинити поширення реформаційних ідей у Франції.

4 Причини й початок громадянських війн. На зламі 50—60-х рр. XVI ст. Франція зазнавала тяжкої кризи. Розрахунки французьких дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок Італійських війн не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації реформаційні ідеали приваблювали дворянство насамперед можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірними королю й католицькій церкві, розраховували отримати у винагороду за свою вірність володіння супротивників.

Однак більшість французького дворянства розмірковувала, до якого угруповання приєднатися з більшою вигодою для себе. На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів були принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Обидва угруповання спиралися на підтримку інших держав. Католиків підтримував король Іспанії Філіпп II, кальвіністів — англій-

Процесія Ліги на Гревській площі

ська королева Єлизавета I, німецькі князі та швейцарці. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (1562—1598) і дістали назву *гугенотських (релігійних)*, або *громадянських війн*. Причинами війн було загострення релігійної боротьби між католиками й кальвіністами та ускладнення політичної ситуації у Франції на межі 50—60-х рр. XVI ст.

Напередодні війни французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Із метою досягнення компромісу між католиками і кальвіністами 1560 р. в Орлеані після 75-річної перерви було зібрано Генеральні штати. Але примирити ворогуючі сторони не вдалося.

Приводом до війни стало вбивство гугенотів у містечку Вассі. Герцог Гіз 1 березня 1562 р., проїжджаючи зі своїм загоном через нього, напав на гугенотів, які зібралися відправляти богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Гіза як героя. Францію охопило полум'я війни.

Перші десять років не були особливо жорстокими. Обидва угруповання намагалися підкорити своєму впливові короля Карла IX (1560—1574 рр.). Мати короля Катерина Медічі, підступна й хитра жінка, уміло маневрувала між католиками і гугенотами, домагаючись їх послаблення у взаємній боротьбі. Вона не зупинялася перед отруєнням і вбивством своїх ворогів. Помітивши, що вождь гугенотів Коліньї мав вплив на Карла IX, Медічі вирішила усунути його руками герцога Гіза. Вона намовила католиків знищити всіх протестантських вождів, які зібралися в Парижі з нагоди весілля вождя гугенотів Генріха Бурбона із сестрою короля Маргаритою 24 серпня 1572 р., у день святого Варфоломія.

5 Варфоломіївська ніч. Катерина Медічі переконала Карла IX, що гугеноти хочуть його вбити. Наляканий король зрадив адмірала Коліньї та підтримав католиків.

Варфоломіївська ніч

Підписання Нантського едикту

Напередодні дня святого Варфоломія між 2-ю та 4-ю годинами ночі **24 серпня 1572 р.** закатав дзвін на Сен-Жерменській дзвіниці. Його підтримали всі церкви Парижа. Це стало сигналом для католиків. Будинки гугенотів було заздалегідь помічено білими хрестами. Гугенотів убивали беззбройними, у ліжках, не жаліючи дітей і жінок. Адмірала Коліньї було вбито, інших вождів гугенотів змусили прийняти католицьку віру. Різанина тривала ще кілька днів і в інших містах Франції. Протягом двох тижнів після Варфоломіївської ночі по всій Франції було винищено понад 30 тис. протестантів.

i У ті дні загальної ненависті до протестантів винятком виявилася поведінка губернатора міста Байонни на півдні Франції віконта д'Орреса. У відповідь на наказ короля знищити в місті всіх гугенотів він заявив: «Ваша Величносте! У вірному Вам місті Байонні живуть славетні чоловіки і порядні жінки, хоробрі солдати і працелюбні ремісники, які ладні віддати життя за Вашу Величність, але я не знайшов із-поміж них жодного ката».

Наслідки Варфоломіївської ночі виявилися іншими, ніж очікувала Катерина Медічі: війна між католицьким і гугенотським таборами спалахнула з новою силою. Гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та створили **1576 р.** на півдні Франції справжню гугенотську державу — *Конфедерацію* з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Генріх Наваррський.

Королем Франції після смерті Карла IX став Генріх III (1574—1589 рр.). Відсутність у нього нащадків перетворювала Генріха Наваррського на найвірогіднішого кандидата на престол. Можливість появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У **1585 р.** було створено *Лігу* — федерацію католицьких міст. На чолі Ліги став Генріх Гіз, який висунув претензії на французьку

корону. До Ліги увійшли північне дворянство й міста півночі на чолі з Парижем. Країна розкололася на дві частини: гугенотський південь і католицьку північ. Обидві частини вели боротьбу між собою й водночас виступали проти короля.

6 **Завершення громадянських війн.** Із загостренням боротьби між гугенотською Конфедерацією та католицькою Лігою Франція дедалі більше поринала у прірву безвладдя. Король Генріх III виявився неспроможним контролювати ситуацію. Генріх Гіз вимагав від короля позбавити Генріха Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги і викликав до Парижа війська. Гіз підняв народ Парижа на боротьбу проти короля. Повстанці успішно протидіяли військам. Король Генріх III після вбивства Генріха Гіза втік з оточеного Парижа шукати допомоги в Генріха Наваррського. Король уклав союз із гугенотами і з їхньою допомогою здобув Париж. Але невдовзі Генріха III вбив фанатик-лігіст, який сховав отруєний ніж під чернечою рясом. У Франції встановилося безвладдя. Король Іспанії Філіпп II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякані ситуацією в країні, дворянство та буржуазія погоджувалися визнати королем Генріха Наваррського, але вимагали від нього повернутися на католицизм. Генріх відповів на це словами, що відразу стали крилатими: «Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна відправа) і погодився стати католиком. У 1594 р. він став королем **Генріхом IV (1594—1610 рр.)**.

Гугенотські війни завершилися виданням у 1598 р. **Нантського едикту**. Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, окрім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію. Значення Нантського едикту полягало в тому, що він поклав край війнам між гугенотами і католиками, надав гугенотам свободу віросповідання та її гарантії.

7 **Піднесення Франції за Генріха IV.** Генріх IV дістав у французів прізвисько «добрий король». При ньому було дано лад господарству країни, яке занепало за роки війн, введено нагляд за збиранням податків, податки з населення було впорядковано і зменшено. Французи запам'ятали вислів короля про те, що добробут у Франції настане тоді, коли в кожного селянина в неділю в горщику варитиметься курка.

Наведення ладу у збиранні податків та здійснення заходів, спрямованих на відбудову і розвиток економіки, були насамперед пов'язані з діяльністю першого міністра Франції Сюллі (1560—1641).

Сюллі вважав, що відновити економіку Франції можна лише за сприяння розвитку сільського господарства. «Рільництво, — казав перший міністр, — є справжніми копальнями і перуанськими скарбами Франції». Він уважав, що розвиток сільського господарства почнеться лише після зменшення тягаря податків, сплачуваних французькими селянами. Тому за наказами Сюллі було впорядковано і зменшено стягнення податків із селян, скасовано борги за попередні роки. Завдяки тому, що перший міністр суворо карав тих збирачів податків, які намагалися привласнювати їх, на́дходження грошей до королівської скарбниці не зменшилося. Сюллі здійснив й інші заходи: було організовано осушування боліт, держава сприяла поширенню нових культур (кукурудзи, буряків, кормових трав).

Уряд Генріха IV приділяв велику увагу й розвитку вітчизняної промисловості. Ремісників було звільнено від обмежень на розвиток, що накладалися цеховими статутами, створено сприятливі умови для розвитку мануфактурної промисловості. Увезення іноземних промислових виробів було обмежено, а вивезення вітчизняної сировини захищено. Із королівської скарбниці навіть надавалися субсидії володарям мануфактур для розширення виробництва. З'явилися привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми. Політика, яку здійснював для відродження економіки Франції уряд Генріха IV, мала характер *меркантилізму* та протекціонізму (захисту) власних виробників.

Свою зовнішню політику Генріх IV спрямовував на успішний розвиток заморської торгівлі. За його підтримки було відкрито Східноіндійську торговельну компанію. У 1604 р. розпочалася колонізація французами Канади — експедиція Шамплена створила тут першу колонію.

Головними ворогами Франції у Європі Генріх IV вважав іспанських і німецьких Габсбургів. Він намагався протидіяти спробам іспанського короля Філіппа II придушити Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Генріх IV і Сюллі енергійно готувалися до неї. Проте в розпалі підготовки до війни Генріха IV було вбито. 14 травня 1610 р. король загинув від кинджала фанатичного католика Франсуа Равальяка.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними пограбуваннями і торговельними війнами.

Убивство Генріха IV

8

Зміцнення абсолютизму за Рішельє. Енергійним продовжувачем справи Генріха IV став перший міністр короля Людовіка XIII (1610—1643 рр.), кардинал герцог Рішельє (1585—1642).

Рішельє народився в небагатій дворянській родині. Спочатку хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 23-річному віці став єпископом. Мав неабиякі літературні здібності, дістав добру освіту, був честолюбним та енергійним. Коли йому виповнилося 30 років, став кардиналом. Із 1624 р. — член Королівської ради, згодом — перший міністр Франції (голова уряду). Упродовж 18 років фактично правив Францією за нерішучого Людовіка XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Людовік XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

Арман Жан дю Плессі
Рішельє

Одним із головних завдань кардинал уважав посилення авторитету королівської влади. У своєму «Політичному заповіті», складеному у вигляді листа до короля, Рішельє писав: «Коли Ви, Ваша Величносте, вирішили виявити мені велику довіру в управлінні Вашими справами, гугеноти ділили державу з Вами, а вельможі поводитися так, начебто не були Вашими підданими. Моєю першою метою була велич короля, моєю другою метою була могутність держави». Для досягнення цього Рішельє припинив скликання Генеральних штатів і обмежив права Паризького парламенту.

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було вважати цілісною державою під необмеженою владою короля, була ліквідація гугенотської республіки на півдні країни. Війна проти гугенотів, що розпочалася 1620 р., тривала вісім років і завершилася перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів було зруйновано. У 1629 р. було прийнято «Едикт милості», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони і фортеці.

Кардинал розгорнув рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх, хто не бажав підкорюватися королівській владі, було відправлено у вигнання або засуджено, їхні замки зруйновано. Під загрозою смертної кари було заборонено дуелі — поединки між дворянами. Для виконання своїх рішень на місцях кардинал реорганізував систему управління і зробив її залежною від короля. У провінції призначалися

Людовік XIII, увінчаний
богинєю перемоги
Вікторією

Французький колонізатор
і вождь індіців

Розвиток торгівлі

інтенданти — королівські урядовці, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ у провінціях.

В економічній політиці Рішельє дбав про розвиток торгівлі, сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його правління було створено 22 такі компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію французами Канади. За Рішельє Франція розпочала створювати свою колоніальну імперію, вести суперництво й боротьбу проти Англії та Голландії за захоплення нових територій.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни у європейських справах. Її головним ворогом у Європі він уважав Іспанію, тому підтримував її ворогів — німецьких протестантських князів, Голландію, Данію, Швецію. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Завдяки дипломатичному мистецтву кардинала Франція домоглася послаблення впливу Іспанії у Європі.

Для проведення своєї політики Рішельє потребував багато коштів. Податки зросли в декілька разів, що наприкінці 30 — на початку 40-х рр. XVII ст. призвело до численних селянських виступів.

Белику увагу кардинал приділяв також розвитку науки, культури, але вимагав від діячів культури підтримки його політики. За Рішельє у Франції з 1631 р. почала виходити перша газета. Кардинал сам писав до неї статті, а газета вихваляла успіхи його політики.

Висновки

У XVI ст. у Франції розпочалося формування абсолютної монархії, яка досягла вершини свого розвитку в другій половині XVII ст.

- ▶ У ранній Новий час унаслідок змін у структурі дворянства воно поділилося на старе дворянство («дворян шпаги») і нове дворянство (звичайні дворяни і «дворяни мантиї»).
- ▶ Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками, що спричинив тривалі громадянські війни.
- ▶ Генріх IV швидко відновив зруйноване тривалими війнами господарство Франції, посилив свою владу і міжнародний авторитет країни. За правління Людовіка XIII його перший міністр Рішельє домогся значного зміцнення абсолютизму у Франції.

Запитання і завдання

1. Що таке абсолютизм? 2. Кого називали «дворянами мантиї»? 3. Як у Франції називали прихильників кальвінізму? 4. Скільки років тривали громадянські війни? 5. Коли було видано Нантський едикт? 6. Що таке меркантилізм?
- ★ 7. Які факти підтверджують формування у Франції абсолютизму? 8. Які зміни відбувалися у французькому суспільстві XVI — першої половини XVII ст.? Чим вони були обумовлені? 9. Як відбувалося поширення реформаційних ідей в країні? 10. Якими були причини і привід громадянських війн? 11. Які події дістали назву Варфоломійська ніч? Якими були її наслідки? 12. Як завершилися громадянські війни в країні? 13. Дайте оцінку діяльності короля Генріха IV. 14. Заради чиїх інтересів діяв кардинал Рішельє? Обґрунтуйте свою думку.
- ★ 15. Складіть таблицю «Розвиток Франції за правління Генріха IV та Людовіка XIII».

Король, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика

§ 8. Іспанія

- ▶ 1. Що таке Реконкіста? 2. Як утворилося Іспанське королівство? 3. Наведіть факти, що характеризують роль Іспанії у Великих географічних відкриттях. 4. Які території входили до Іспанської колоніальної імперії на середину XVII ст.?

Іспанія на межі XV—XVI ст.: зміни в економіці та суспільстві. Після завершення в 1492 р. Реконкісти весь Піренейський півострів, за винятком Португалії, був об'єднаний під владою іспанських королів. Кількість населення Іспанського королівства становила близько 8 млн осіб. XVI ст. інколи називають «століттям Іспанії».

Це було зумовлене тим, що завдяки відкриттю Америки іспанські монархи отримали небачені до того ресурси для здійснення своїх честолюбних планів. Але ці багатства відіграли для Іспанії більш негативну роль. Раз на рік каравани іспанських суден під надійною охороною — «золотий» та «срібний» флоти — перевозили добуті в Но-

Битва біля Лепанто

вому Світі коштовні метали до Іспанії. Загалом у XVI — першій половині XVII ст. іспанці вивезли з Америки понад 180 тис. тонн золота і понад 16 тис. тонн срібла. Величезна кількість «дешевого» золота спричинила те, що Іспанія найбільше серед європейських країн постраждала від «революції цін».

Іспанські королі Фердинанд та Ізабелла були ревними католиками, прагнули викоринити будь-яку ересь і домогтися релігійної єдності у своїх володіннях, де поряд із католиками проживало багато мусульман і юдеїв. Із цією метою використовувалася інквізиція, яка стала зброєю в руках королівської влади і церкви проти іновірців. Першого удару було завдано по євреях. Королівським указом 1492 р. від них вимагали або змінити віру, або залишити країну. Згодом гонінь зазнали і ті євреї, що прийняли християнство.

Після цього переслідувань зазнали мусульмани. Уся їхня культурна спадщина знищувалася. Більше того, гонінням були піддані і ті араби, що прийняли християнство (в Іспанії їх називали *моріс-ками*). Їм заборонялося мати арабські імена, розмовляти рідною мовою, дотримуватися своїх звичаїв. Пізніше морісків узагалі вигнали з Іспанського королівства.

Уривки зі звіту про засуджених інквізицією до страти в Севільї в 1579 р.

По-перше: Орбіан, фламандець... за професією палітурник, 30 років. Він спалив декілька картин із зображенням Господа нашого Ісуса Христа та інших святих і взагалі дотримувався вчення Лютера, уважаючи його добрим. Він, крім того, наважився навчати інших. Він показав себе впертим, а тому був проклятий і переданий представникам світського суду для спалення живцем із конфіскацією його майна, рухомого і нерухомого.

По-друге: Хуана де Перес, португалка... Вона дотримувалася юдейської віри і зберігала її впродовж довгих років, дотримуючись усіх приписів і церемоній, тим самим спокушала інших. Вона висповідалася і примирилася з церквою. Вона карається відлученням і довічним ув'язненням. Її рухоме і нерухоме майно конфіскується...

По-тринадцяте: Хуан Корінео, моріск. Хотів виїхати в Берберію. Карається ста ударами різок.

По-тридцять друге: Андрес Консено, селянин, казав, що перед священиками не слід сповідуватися у важких гріхах, бо вони такі самі люди, як і він. Він має покаятися та отримати сто ударів різками.

?

1. Кого і за що засуджувала інквізиція? 2. Чи справедливими були покарання?

Вигнання євреїв та морісків завдало величезної шкоди економіці країни, яка позбулася сотень тисяч працелюбних землеробів та ремісників, які виробляли основні експортні товари країни. Колись родючі поля і процвітаючі міста півдня Іспанії були занедбані. У країні утвердилося становище нетерпимості й фанатизму, і не випадково, що Іспанія стала у Європі оплотом Контрреформації.

2

Іспанія за Карла V. Фердінанд та Ізабелла, спираючись на підтримку міст, здійснили централізацію країни і посилили королівську владу. Формування іспанського абсолютизму пов'язують із правлінням їх онука **Карла** (іспанською Карлоса) **I Габсбурга** (1516—1556 рр.). Ставши королем, він отримав під свою владу величезні володіння: Іспанію, володіння в Італії й Новому Світі. А за батьківською лінією — німецькі володіння австрійських Габсбургів, Нідерланди тощо. У 1519 р. його обрали імператором Священної Римської імперії під ім'ям Карл V. Таким чином, він об'єднав під своєю владою величезну імперію, про яку улесники говорили, що «над нею ніколи не заходить сонце».

Отримавши таку спадщину, Карл V опинився у вельми скрутному становищі. Йому довелося вести боротьбу з міцними противниками. Першим із них була Франція, яка опинилася оточеною володіннями Карла V й не бажала мати такого могутнього сусіда. Другим противником була Османська імперія, яка продовжувала свій наполегливий наступ на християнську Європу. Третім ворогом імператора стала Реформація, поширення якої відбулося на початку правління Карла V.

Вигнання морісків з Іспанії

Битва під Віднем (1529 р.)

У боротьбі з ними минуло довге правління Карла V. Найгучнішою його перемогою стала оборона Відня 1529 р. від турків. Величний план Карла V щодо відродження Священної Римської імперії як всесвітньої християнської монархії зазнав невдачі, оскільки запізнився в часі. Піднесення національного руху й поширення Реформації виключали можливість для будь-якого правителя утримати владу на величезних територіях із народами, різними за культурою і віросповіданням.

Після поразки від німецьких лютеранських князів у 1555 р. Карл V зрікся влади. Австрійські володіння, Чехію та частину Угорщини з короною Священної Римської імперії він передав братові **Фердинанду I** (1556—1564 рр.), а Іспанію, Нідерланди, володіння в Італії та іспанські колонії в Новому Світі — синові **Філіппу II** (1556—1598 рр.).

Зречення Карла V престолу

3 Повстання комунерос у Кастилії 1520—1521 рр. Досягнувши влади, Карл V відразу зіткнувся із серйозним протистоянням із містами Кастилії, які отримали таємну допомогу від Франції. Міста Іспанії, що були *комунами* (іспанською — *комунерос*), украй негативно поставилися до його політики зміцнення королівської влади й обмеження прав міст. Приводом до повстання стало призначення намісником короля кардинала Адріана Утрехтського, що прибув із Нідерландів. Він мав забезпечити разом із прибулими фінансистами стабільне надходження податків для здійснення широких планів Карла V. Повстання почалося в місті Толедо під гаслом захисту вольностей міст і *кортесів*. До жителів міста приєдналися дрібні дворяни (*ідальго*) і великі землевласники (*гранди*), які сподівалися на відновлення своїх привілеїв і ослаблення влади короля. Очолили повстання толедський дворянин **Хуан де Паділья**, поет **Педро Лесо** та єпископ **Хуан де Акунья**. Згодом повсталі утворили «*Святу хунту*» (союз 11 міст Кастилії), яка висунула Карлу V такі вимоги: 1) не залишати Кастилії; 2) звільнити іноземців із вищих державних посад; 3) заборонити вивезення золота і срібла з країни; 4) регулярно скликати кортеси — раз на три роки; 5) обкласти податками дворян; 6) повернути до казни пограбовані багатства королеви Ізабелли. Останні вимоги відвернули від повстання грандів і більшість *ідальго*. Цим відразу скористався Карл V, який пообіцяв останнім урахувати їх вимоги. Розгорілася боротьба між містами і дворянами. Від «Святої хунти» відділилася частина міст

Комуна — міська громада в середньовічній Західній Європі, що домоглася незалежності від феодала й права на самоврядування.

і утворила «Хунту загонів», яка заявила, що «віднині війна проти грандів, кабальєрас (дворян) та інших ворогів королівства, проти їх майна та палаців має вестися вогнем, мечем і руйнуванням». Вирішальна битва між повсталими і прихильниками короля відбулася **23 квітня 1621 р.** біля села **Вільялар**, де повстанці були вщент розгромлені, а полонені лідери страчені. Після цього лише одне місто — Толедо — продовжило боротьбу, тримаючи шестимісячну облогу. Але і воно пало.

Кортеси — станово-представницькі збори в Іспанському королівстві. Існували в Кастилії, Арагоні та Валенсії. Мали право затверджувати податки. Перед кожним із чотирьох кортесів король, вступаючи на трон, складав присягу.

Придушення повстання дало змогу Карлу V зміцнити свою абсолютну владу, приборкати міста й кортесів, які втратили право приймати закони.

4 Правління Філіппа II. Король Філіпп II став правителем Іспанії в той час, коли вона була наймогутнішою державою Європи. Столицею своєї держави він зробив невелике місто Мадрид у центрі країни. Філіпп II мав фантастичну працездатність і вважав, що управляти величезною країною можна лише суворими розпорядженнями, тримаючи всіх в остраху. Щоб накази короля швидше доходили до підданих, будувалися дороги, була організована поштова служба. Багато уваги приділялося армії, яка в той час була наймогутнішою в Європі. Важливим досягненням Філіппа II стало приєднання в 1581 р. до Іспанії Португалії. Унаслідок цього Піренейський півострів майже на 60 років опинився під однією владою та об'єдналися дві найбільші колоніальні імперії.

На відміну від багатьох тогочасних діячів Філіпп II був ревним католиком і вважав своїм обов'язком захищати весь католицький світ. Коли європейські країни охопила Реформація, він розпочав запеклу боротьбу проти неї. Саме завдяки його підтримці небачених масштабів набула діяльність інквізиції. Філіпп II надавав усіляку підтримку Папі Римському і забезпечував недоторканість володінь католицької церкви на території своєї держави. Проте його спроби викорінити кальвінізм у Нідерландах, підтримати французьких католиків і боротьба з протестантською Англією зазнали поразки. І лише в 1571 р. в битві біля мису **Лепанто** Філіпп II у союзі з Венецією вщент розгромив турецький флот і тимчасово зупинив просування Османської імперії в Європу.

Філіпп II

Політика Філіппа II виснажила Іспанію і від кінця XVI ст. спричинила господарський, а потім військовий і політичний занепад.

Висновки

Іспанське королівство, об'єднання якого завершилося наприкінці XVI ст., у наступному столітті стало найсильнішою державою Західної Європи.

- ▶ Карл V був володарем найбільшої за розмірами і найслабшої політично імперії. Її окремі частини провадили самостійну політику, не завжди рахуючись з імператором.
- ▶ Руїнівні війни і недалекоглядна політика королівської влади в другій половині XVI — першій половині XVII ст. спричинили втрату Іспанією своєї могутності.

Запитання і завдання

1. Скільки золота з Нового Світу отримала Іспанія в XVI — першій половині XVII ст?
 2. Кого в Іспанії називали морісками? 3. Коли королем Іспанії став Карл I?
 4. Яку область Іспанії охопило повстання комунерос? 5. Хто такі кортеси? 6. Коли відбулася битва біля мису Лепанто?

★ 7. Якими були особливості розвитку Іспанського королівства наприкінці XV — на початку XVI ст.? 8. Які завдання намагався вирішити в роки свого правління Карл V? Чи зміг він це зробити? Чому? 9. Схарактеризуйте поразки і перемоги в політиці Філіппа II.

★ 10. Складіть характеристику повстання комунерос за планом: 1) дата повстання; 2) територія поширення; 3) привід до повстання; 4) керівники повстання; 5) вимоги повстанців; 6) результати і наслідки повстання.

§ 9. Нідерланди

- ▶ 1. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна? 2. Чим кальвінізм приваблював буржуазію? 3. Як в Іспанії ставилися до прихильників протестантизму?

Нідерланди під владою Іспанії в XVI ст. У середині XVI ст. *Нідерландами* називали територію, на якій сьогодні розташовані

Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північно-Східної Франції. Тут не було родючих ґрунтів, корисних копалин, вона постійно страждала від повеней. Головним її багатством були працелюбні жителі. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, ми — суходіл». Нідерландці відвойовували в моря землю, на якій закладали нові поля і будували нові поселення.

Нідерланди (у перекладі — «понизові землі») — землі, розташовані на Нижньому Рейні, Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

Колісний плуг

Виробництво сукна

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які значно відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Саме тут поступово формувалися нові ринкові відносини.

На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян, на ній працювали вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промисловості. Всесвітньо відомі ткацькі мануфактури Фландрії виробляли сукна, килими, шовкові вироби.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перехресті нових торговельних шляхів, а місто Антверпен стало центром світової торгівлі. Саме на Антверпенській біржі визначалися ціни на східні та європейські товари.

Завдяки успіхам в економічному розвитку в цей період Нідерланди стали найбільш населеною країною Європи, маючи 3 млн осіб, 300 міст і 6500 сіл.

На початку XVI ст. Нідерланди опинилися у складі Священної Римської імперії Карла V, який вважав Нідерланди перлиною своєї корони. Ця маленька країна давала в чотири рази більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Лише 1552 р. Карл V отримав від Нідерландів близько 6,7 млн ліврів золотом. Розгортання Реформації спричинило появу в країні значної кількості прибічників лютеранства, а потім кальвінізму. Карл V для боротьби з ними поширив на Нідерланди діяльність інквізиції та видав особливі закони проти протестантів.

Після розпаду в 1555 р. імперії Карла V Нідерланди перейшли під владу його сина — Філіппа II. Він розглядав Нідерланди як свій плацдарм у Європі для боротьби проти Франції й невичерпне джерело прибутків для здійснення своїх планів. Проте головною своєю справою він вважав боротьбу з прибічниками Реформації в країні.

зверненням, у якому вони прохали припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із радників Маргарити Пармської презирливо обізвав скромно одягнених дворян *гезами*, тобто жебраками, і додав, що їх не треба лякатися. Нідерландці вирішили прийняти прізвисько «гези» як назву тих, хто бореться за визволення Нідерландів від іспанського ярма. Очолив незадоволених іспанським пануванням принц **Вільгельм Оранський** (1533—1584).

У Нідерландах розпочалися виступи проти іспанців. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми повстання проти іспанців

Національно-визвольна боротьба — рух поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

і католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, палили ікони. Протягом кількох днів серпня 1566 р. повстання *іконоборців* охопило 12 із 17 провінцій. Лише у Фландрії було зруйновано 400, а загалом у Нідерландах —

5500 католицьких церков і монастирів. Тисячі шедеврів церковного мистецтва було знищено.

Повстання, яке спалахнуло в 1566 р., мало форму національно-визвольної боротьби. Поступово воно перетворилося на **Національно-визвольну війну** проти іспанського панування в усіх Нідерландах.

Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах (1566—1609 рр.)

Причини війни			
Національна	Політична	Релігійна	Економічна
Політика іспанської влади в Нідерландах мала характер національних обмежень	Незадоволення нідерландської влади тим, що її усували від керівництва країною	Жорстоке переслідування іспанською владою прихильників кальвінізму	Невідповідність іспанської політики економічним інтересам Нідерландів

3 Політика герцога Альби. Налякана Маргарита Пармська погодилася піти на поступки, якщо нідерландці припинять боротьбу. Але цього не сталося. Тоді Філіпп II вирішив використати повстання як привід для окупації країни. 17 березня 1567 р. до Нідерландів було введено 60-тисячну іспанську армію на чолі з герцогом Альбою. Він почав «заспокоювати» Нідерланди сокирою ката і вогнищем інквізиції. Було засновано *Раду в справах про бунти*, яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфісковувалося, збільшувалися податки. Багато людей унаслідок переслідувань залишили країну.

У березні 1559 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах *алькабалу* — 10%-й податок із кожної торгової операції, як було узвичаєно в Іспанії. В умовах Нідерландів, де кожний товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це вело до повного краху економічного життя. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу і зруйновану державу, — казав він, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — еретиків». Усю країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що їм уже нема чого втрачати.

Фердінанд Альварес де Толедо
герцог Альба

4 Гези. Перемога повстання на півночі країни. Населення Нідерландів розгорнуло партизанську боротьбу проти іспанців. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якір у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру і почали визволяти від іспанців узбережжя, не допускаючи кораблів із допомогою для іспанської армії. Одного разу вони захопили цілий іспанський флот із 46 кораблів, іншого — караван із 30 кораблів. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Селяни повідомляли гезам про місце перебування іспанців, надавали їм харчі.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Спочатку герцог Альба не звертав на ці події уваги, називаючи їх «бунтом селяків», проте поступово повстанці витіснили звідти іспанців. Керівником повстанців був герцог В. Оранський, який після перемоги повстання на півночі став *статхаудером* (правителем) провінцій Голландія та Зеландія. У липні 1572 р. представники північних провінцій вирішили в переговорах з іспанським королем виступати спільно.

Пограбування Антверпена

Бій у затоці Зейдер-зе

5 Продовження визвольної боротьби. На рішення північних провінцій про об'єднання герцог Альба відповів новою хвилею терору. Період від 1572 до 1575 р. виявився для повстанців найтяжчим. Герцог Альба нищив міста, які підтримали рішення північних провінцій. Зрештою Філіпп II зрозумів, що політика Альби провалилася, і відкликав його, але повстанці продовжували боротьбу і не збиралися зупинятись.

i Місто Лейден перебувало в облозі від жовтня 1573 до березня 1574 р. Усі позиції іспанців здатися жителі відхилили. Становище захисників дедалі погіршувалося: запаси продовольства зменшувалися, а всі шляхи до Лейдена контролювали іспанці. І тоді на допомогу прийшли морські гези. Вони зривали одна за одною греблі, які захищали суходіл від води, і разом із водою підпливали на кораблях чимраз ближче до мурів міста. Моряки розуміли, що знищують працю багатьох поколінь, котрі відвойовували ці землі в моря, але вважали, що краще затопити землю, ніж віддати її іспанцям. День і ніч тривала важка праця. Коли вітер змінював напрямом, моряки впрягались у кораблі та по пояс у воді тягли їх уперед. Знали, що кожного дня в місті люди вмирають від голоду, але не здаються. Останньої ночі, коли в захисників Лейдена майже не лишилося сил, раптово обвалився один із мурів міста. У темряві іспанці не зрозуміли, що сталося, вирішили, що це гуркіт гармат морських гезів, і почали в паніці відступати. А через кілька годин разом із морськими хвилями підійшли гези. Місто було врятовано. На відзнаку своєї перемоги над іспанцями повстанці 1574 р. проголосили своєю релігією кальвінізм, а в місті Лейден заснували університет.

Тим часом іспанська армія, яка нерегулярно одержувала платню з Іспанії, удалася до грабунків і насильства над місцевим населенням: було спалено Антверпен, у якому під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. жителів міста. Це спонукало жителів південних провінцій до рішучих дій.

4 вересня 1576 р. в Брюсселі повстанці заарештували членів проіспанської Державної ради. Влада перейшла до Генеральних штатів. Останні зібралися в Генті, де представники всіх нідерландських провінцій підписали *«Гентське примирення»*. Воно передбачало спільні дії в боротьбі проти іспанців до остаточного визволення країни. Це викликало занепокоєння дворян-католиків. **5 січня 1579 р.** в місті **Аррасі** вони уклали унію (союз), за якою визнавали своїм королем Філіппа II і відмовлялися від боротьби.

6 Утворення Об'єднаних провінцій Нідерландів. У відповідь на рішення прибічників примирення з іспанським королем провінції півночі **23 січня 1579 р.** уклали **Утрехтську унію**, за якою спочатку п'ять, а згодом сім провінцій об'єдналися з метою вести війну проти іспанського короля до повної перемоги. Своїм верховним органом влади вони проголосили Генеральні штати.

Підписання Утрехтської унії започаткувало нову незалежну державу — **Об'єднані провінції Нідерландів**, які найчастіше називали Голландською республікою. Коли ж Філіпп II призначив нагороду

Амстердам — центр
банківської справи

за вбивство В. Оранського, 26 липня 1581 р. було прийнято акт, яким проголошувалася повна незалежність Нідерландів. До цього історичного документа було введено положення про те, що коли правитель не влаштовує народ Нідерландів, народ має право його усунути. До Об'єднаних провінцій Нідерландів відійшли північні провінції, а південні залишилися під владою Іспанії.

Улітку 1584 р. агент Філіппа II вбив В. Оранського, але це не привело до розпаду Об'єднаних провінцій, як на те сподівалася Іспанія. Новим статхаудером Нідерландів було обрано його сина Морица Оранського.

У 1584—1609 рр. війна Нідерландів у союзі з Францією та Англією проти Іспанії тривала. Нідерланди, скориставшись труднощами Іспанії, зокрема поразкою в 1588 р. «Непереможної армади», вели успішні операції на океанах і в іспанських колоніях в Індії та Індонезії.

У 1598 р. король Іспанії Філіпп II помер. Виснажена Іспанія змушена була піти на підписання мирного договору з Об'єднаними провінціями. Під іспанською владою залишалися Південні Нідерланди (сучасна Бельгія). Остаточню Іспанія визнала незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів лише 1648 р. за Вестфальським миром.

7 Значення Національно-визвольної війни в Нідерландах. Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Північних Нідерландах було досягнуто таких результатів:

- ▶ знищено залежність від Іспанії, яка була політичною перешкодою для економічного розвитку країни;
- ▶ створено умови для розвитку кальвінізму як ідейної підвалини нового суспільства;
- ▶ почалося формування голландської нації. Поділ країни за релігійною ознакою став причиною того, що виникли два народи — голландський і фламандський, які розмовляють однією мовою, але сповідують різні релігії.

Перемога визвольного руху створила сприятливі умови для розвитку господарства в Північних Нідерландах: господарство почало швидко розвиватись; сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Дедалі більшого розвитку набували торгівля й мореплавство. У середині XVII ст. флот Голландської республіки вдвічі перевищував сукупні флоти Франції та Англії. Величезної могутності набула заснована 1602 р. Ост-Індська торговельна компанія, яку сучасники називали «державою в державі». Успішному розвитку торгівлі сприяло також те, що голландські купці дотримувалися в цій сфері нових принципів: рівних можливостей, вільної конкуренції тощо.

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки, назвали їх Новою Голландією та заснували тут місто Новий Амстердам (згодом англійці перейменували його в Новий Йорк — Нью-Йорк). У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська Земля. Упродовж XVII ст. було створено величезну голландську колоніальну імперію.

Англійський купець та економіст Томас Мен про причини піднесення Голландії.

Відтоді, як вони скинули із себе ярмо іспанського поневолення, як чудово вони розвивали всі свої здібності! Чи не відбулося все це завдяки їхнім неперервним зусиллям і торгівлі? Чи не є їхні провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхні багатства, судноплавство, ремесла, а потім суспільні доходи й акцизи зросли до дивовижної висоти? Якщо ми порівнюємо час їх поневолення з їхнім теперішнім станом, вони стануть ніби іншим народом.

Усьому світові здається дивом, що така маленька країна, навіть менша від наших двох кращих графств, маючи мало природних багатств, харчових запасів, лісів та інших необхідних припасів для війни або миру, незважаючи на це, має все це в таких кількостях, що, крім власних потреб (які дуже великі), вона може постачати і таки постачає й продає іншим державам кораблі, артилерійські гармати, снасті, зерно, порох, кулі та інше і все, що тільки голландці збирають з усіх кінців світу завдяки своїй завзятій торгівлі... А для того, щоб досягти всього цього... вони мали мало засобів, окрім рибальства, яке їм дозволено здійснювати в морі Його Величності. Велике рибальство і вилов оселедця є головними заняттями й головною золотою жилкою Об'єднаних провінцій; завдяки ним багато тисяч господарств, сімей, ремісників, торговельних справ і занять процвітають і працюють... Крім того, завдяки рибальству ми отримуємо багато грошей, що збільшує наші кошти, наш флот, митний збір і прибутки провінцій.

1. Які політичні та економічні чинники, на думку Томаса Мена, стали причиною економічного процвітання Голландії? **2.** Які здобутки в господарському розвитку Голландії визначає автор?

Першість серед портових міст Голландської республіки захопив Амстердам. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня в його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Він перетворився на головний європейський ринок

торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом. Амстердам став європейським центром банківської справи. Заснований 1609 р. Амстердамський національний банк був першим і протягом тривалого часу єдиним банком у Європі.

Висновки

Національно-визвольна війна Нідерландів проти іспанського панування була спричинена релігійними, політичними та економічними утисками.

- ▶ Перемога в боротьбі проти іспанської влади на півночі Нідерландів спричинила появу нової держави — Голландської республіки, яка на початку XVII ст. увійшла в період стрімкого економічного зростання.

Запитання і завдання

1. Яку територію називали Нідерландами? 2. Коли відбулося повстання іко-ноборців? 3. Кого повстанці в 1572 р. запросили очолити боротьбу проти іспанців? 4. Що передбачало «Гентське примирення»? 5. Коли було підписано Утрехтську унію? 6. Яке місто Голландської республіки стало європейським центром банківської справи?
- ★ 7. Схарактеризуйте становище Нідерландів під владою Іспанії в XVI ст. 8. Якими були причини національно-визвольної боротьби Нідерландів проти іспанського панування? 9. Чому діяльність герцога Альби викликала активізацію дій повстанців? 10. Як перемогло повстання на півночі Нідерландів? 11. Як відбувалася національно-визвольна боротьба в Нідерландах у 1572—1579 рр.? 12. Розкажіть, як утворилася Голландська республіка. 13. Якими були результати та значення Національно-визвольної війни Нідерландів проти іспанського панування?
- ★ 14. Складіть розгорнутий план «Національно-визвольна війна Нідерландів проти іспанського панування».

§ 10. Англія

- ▶ 1. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.? 2. Що таке Реформація? Як поширювалися реформаційні ідеї у Європі? 3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

1 **Зміни в економіці та суспільстві.** У XVI ст. Англія була невеликою за територією країною. Володіння Англії в Ірландії були незначними, Шотландія також не входила до її складу. Населення Англії на початку XVI ст. складало близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 млн (не рахуючи Шотландії). На початку XVI ст. Англія, на відміну від Нідерландів, не була міською країною: у містах жило не більш як 10 % населення. Наприкінці

Більшість населення Англії жила в сільській місцевості

Поштові станції були місцем відпочинку мандрівників

століття кількість міщан зросла до 20 %. Англія залишалася переважно аграрною країною. Земля належала дворянам-землевласникам і королю. Переважна більшість селян власної землі не мали, за користування нею сплачувала грошову ренту.

На початку XVI ст. в сільському господарстві Англії відбулися значні зміни. Із появою мануфактур як в Англії, так і поза її межами зріс попит на англійську вовну.

Акціонерна компанія — колективна форма підприємництва, за якої з метою розширення підприємств створюються товариства (компанії), що об'єднують індивідуальні капітали пайщиків-акціонерів.

Багато землевласників захопилися розведенням овець. Цей процес мав далекосяжні наслідки для розвитку Англії. Вовна перетворилася на головне багатство країни. Відтоді й дотепер мішок із вовною як символ

заможності Англії зберігається в палаті лордів англійського парламенту і служить сидінням для лорда-канцлера. Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а подекуди і в сім разів. Селяни втрачали свої господарства, а з ними і єдиний засіб до існування, перетворюючись на жебраків.

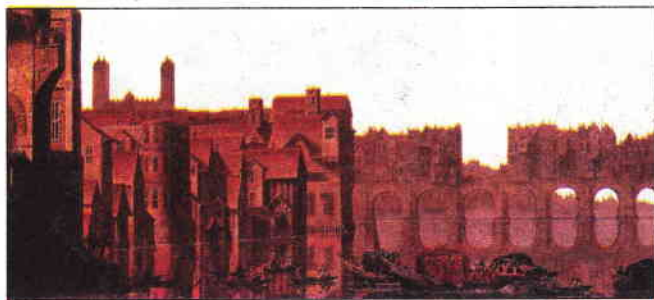
Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. Замість вовни в XVI ст. Англія почала вивозити до інших країн сукна з вовни. У 60-ті рр. XVI ст. сукна становили 80 % усього англійського експорту. Саме зі зростанням попиту на сукно пов'язано поширення мануфактурного виробництва.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі.

Компанія — підприємство, засноване на пайовій участі учасників.

Поодинокі купцям було сутужно вирушати в мандрівки до далеких берегів. На них чатували бурі, пірати, створюючи небезпеку втрати

товарів і навіть загибелі. Щоб зменшити ризик, купці об'єднувалися в компанії. Перша така компанія виникла в 70-х рр. XV ст.

Лондонський міст

Міняйло та його дружина

У XVI ст. англійські купці почали засновувати нові капіталістичні акціонерні компанії. Купці об'єднували свої капітали і ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до внеску. Назви компаній характеризували головні напрямки англійської торгівлі. Після відкриття в 1553 р. північно-східного морського шляху до Московської держави виникла Московська компанія. У 70—80-ті рр. XVI ст. виникли Ост-Зейська (або Істландська) компанія, яка вела торгівлю на Балтійському морі, Левантська (або Турецька) для торгівлі в Середземному морі та Гвінейська компанія (згодом вона перетворилася на Ост-Індську), яка зосередила у своїх руках торгівлю з Індією та Африкою.

У XVI ст. швидко зростало економічне значення Лондона, який поступово перетворився на найбільший порт світу, центр торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

¹⁶ Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок аграрної революції. Для розвитку вівчарства землевласники (лендлорди) почали перетворювати землі у своїх маєтках на пасовиська. Збільшуючи площі пасовиськ, вони зганяли селян із земель, якими ті користувалися, та обгороджували їх. Цей процес дістав назву обгороджування.

Унаслідок проведення обгороджувань в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки — від вирощування овець і продажу вовни. Поява нових суспільних верств стала свідченням формування в сільському господарстві Англії ринкових відносин. Гроші перетво-

Аграрна революція — зміни в сільському господарстві, основним змістом яких є встановлення капіталістичних ринкових відносин.

Обгороджування — насильницьке позбавлення селян землі, яку землевласники потім обгороджували.

Обгороджування

Селянське повстання

рювалися на капітал, який нові дворяни вкладали в розвиток свого господарства з метою отримання прибутку.

Аграрна революція і розвиток ринкових відносин у сільському господарстві зумовили великі зміни в англійському суспільстві. Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою величезну кількість знедолених селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні налічувалося 50 тис. жебраків. Король Генріх VIII (1509—1547 рр.) почав видавати закони, спрямовані проти жебракування. Збирати милостиню дозволялося тільки немічним і старим; тих, хто міг працювати, били батогом і зобов'язували повертатися додому. Якщо затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Кого затримували втретє — страчували як злочинця.

Король Едуард VI (1547—1553 рр.) «покрапив» ці закони. Той, хто не працював, віддавався в рабство тому, хто на нього доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на лобі або щоді тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю — страчували як державного злочинця. Англійські хроніки пишуть, що за роки правління Генріха VIII було страчено 72 тис. волоцюг і жебраків. До історії ці закони увійшли під назвою «Криваве законодавство».

2

Королівська Реформація. Зміцнення королівської влади. У XVI ст.

Англією правила королівська династія Тюдорів. Саме за правління другого короля з цієї династії Генріха VIII в Англії розпочалася Реформація. На відміну від Німеччини, де Реформація відбулася внаслідок народного руху «знизу», в Англії вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля. Саме тому її називали *королівською*.

Спочатку, коли в Європі розгорнулася Реформація, Генріх VIII виступив проти неї. Він навіть узяв участь у полеміці проти М. Лютера, надіславши до Риму свій памфлет «на захист семи таїнств»,

за що отримав від Папи почесний титул «захисника віри». Але особиста зацікавленість у звільненні від влади та опіки Папи змусила Генріха VIII змінити свої погляди. Приводом для проведення Реформації стала відмова Папи Климента VII дати Генріху VIII дозвіл на розлучення з його першою дружиною — іспанською принцесою Катериною Арагонською. За католицькими канонами, дати такий дозвіл міг лише Папа. Тоді розлучений Генріх VIII примусив з'їзд англійського духовництва ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії. Він без перешкод оформив розлучення та одружився з придворною красунею Анною Болейн.

Коли Климент VII почав погрожувати королю за такі дії відлученням від церкви, парламент 1534 р. прийняв **Акт про супрематію** (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Риму й перехід її під опіку Генріха VIII. Усі католицькі догмати при цьому зберігалися.

Королівська Реформація в Англії

Мета учасників Реформації

Звільнити церкву від підпорядкування Папі Римському

Отримати церковні землі і майно

Установити «дешеву церкву»

У подружньому житті з Анною Болейн королю знову не поталанило. Спадкоємця престолу шлюб не приніс — королева народила доньку, а син помер. Через деякий час розчарований король безпідставно звинуватив Анну Болейн у невірності, що прирівнювалося до державної зради, і наказав стратити її.

За рішеннями парламенту в Англії закривалися всі монастирі, а їхнє майно переходило до короля. За часів Генріха VIII в Англії було закрито 3 тис. монастирів, їхні землі король роздав своїм прибічникам або розпродав, значно збагативши скарбницю. Землі купували нові дворяни та буржуазія для створення на них нових прибуткових господарств. Завдяки цьому реформа церкви сприяла розвитку ринкових відносин в Англії. Реформація провадилася методами терору. Десятки тисяч ченців опинилися без притулку й каралися «кривавими» законами проти жебраків. Від усіх англійців вимагали повного підкорення англіканській церкві. За відмову від її визнання карали, як за державну зраду.

Англіканська церква — державна церква у Великій Британії, утворена в країні в XVI ст. внаслідок Реформації. З усіх протестантських церков найближча до католицької.

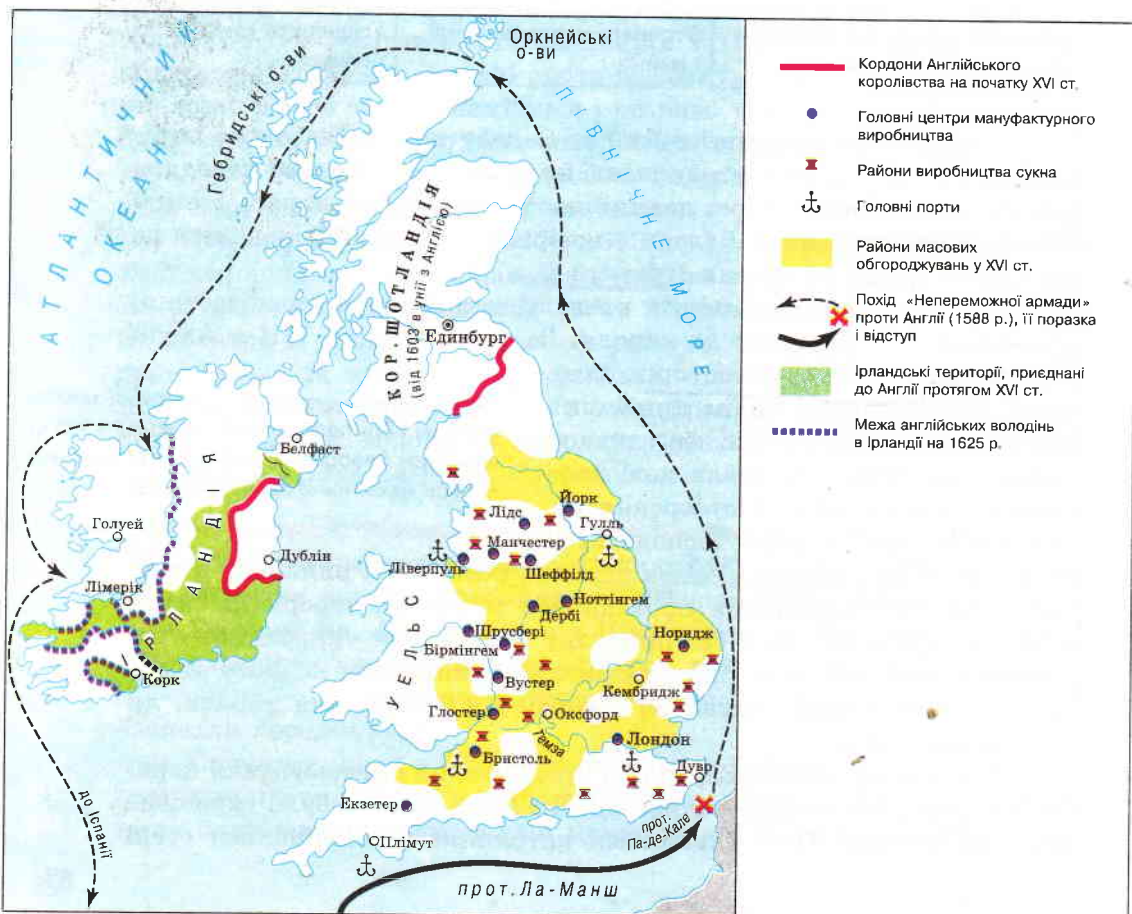
Наступний король Едуард VI продовжував реформування церкви. Усі відправи здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицизму залишалися старі

дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з обгороджуванням.

За правління королеви **Марії Тюдор** (1553—1558 рр.), яка дотримувалася католицизму, в Англії було здійснено спробу повернутися до старої, католицької віри. Марія Тюдор відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що дістала прізвисько Марія Кривава. Однак англіканська церква вже глибоко вкорінилася в англійському суспільстві. Повертати землі монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Марії Тюдор корона перейшла до **Єлизавети I** (1558—1603 рр.). Єлизавета I відновила англіканську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол. Було видано суворі закони проти католиків. Перехід з англіканської церкви в католицьку вважався державною зрадою. Діяльність ордену єзуїтів було заборонено. У 1571 р. був прийнятий англійський **«Символ віри»** («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англіканської церкви.

Як і в лютеранстві, декларувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення і причастя.

Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим служебником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: було дозволено шанування ікон, зберігалися розкішне вбрання духовництва, виконання органної музики, урочисті процесії. Порівняно з лютеранством і кальвінізмом англіканська церква мала більш поміркований характер.

Період правління Тюдорів в історії Англії пов'язаний зі становленням абсолютизму. За правління Генріха VIII головним органом управління країною з практично необмеженими повноваженнями стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак на відміну від Франції та Іспанії, де діяльність станovo-представницьких органів була фактично припинена, в Англії важливе значення зберігав парламент. Саме спираючись на його підтримку, Генріх VIII здійснив відокремлення англійської церкви від Риму.

Генріх VIII

3 Виникнення руху пуритан. Серед частини невдоволеної обмеженістю Реформації буржуазії поширилися ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення» англіканської церкви від залишків католицизму. Називали їх *пуританами* (від латин. *purus* — чистий). Поступово вони порвали з англіканською церквою, вийшли з неї та стали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старшинами (пресвітерами).

Єлизавета I

Пуритани розраховували на підтримку Єлизавети I, але помилилися. Королеві не сподобалися деякі погляди пуритан (відокремлення церкви від держави, підкорення короля церкві), і вона почала жорстко переслідувати і карати їх. «Спочатку вони вимагатимуть прибрати єпископів, — казала Єлизавета I, — а потім — і самого монарха». Історія засвідчила, що королева виявилася далекоглядною. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, яку багато істориків називають «Пуританською». У ті буремні роки саме пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Карла I Стюарта і засудили його до страти.

4 Правління Єлизавети I. Англо-шотландські відносини. Другу половину XVI ст. англійці назвали Єлизаветинською епохою. Остання королева з династії Тюдорів зуміла залишити помітний слід

в історії Англії. Нова королева вміло лавірувала між давньою аристократією та новими дворянами, посилювала королівську владу, зберігаючи парламент і місцеве самоврядування. Усе, що вона робила, виправдовувалося турботою про народ.

Єлизавета I дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку національного виробництва, торгівлі і торговельного флоту, надаючи привілеї торговельним компаніям, а надто *Ост-Індській*. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття *Лондонської біржі*.

Значними були успіхи Єлизавети I в зовнішній політиці. Вона активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Біржа — місце, де здійснюються різноманітні торговельні операції.

Шотландія, що охоплювала північну частину острова, у XVI ст. була самостійним королівством. Вона поділялася на Північну, або Гірську та

Південну, або Долину, Шотландію. У Гірській Шотландії панували феодально-патріархальні відносини, існували родові громади — клани на чолі з вождями. Заняттями населення були скотарство і мисливство. Південна Шотландія розвивалася швидше, її жителі були не лише скотарями, а й рільниками. Тут існувало багато міст, які вели жваву торгівлю з Англією, Нідерландами та Францією.

У XVI ст. шотландський престол належав династії Стюартів. Але землевласники Південної Шотландії та вожді кланів на півночі зберігали незалежність і не корилися королю. Міщани Південної Шотландії також не підтримували короля, тому що їх більше цікавив розвиток зв'язків з Англією, ніж об'єднання з відсталою північчю. За таких обставин Стюарти, не маючи підтримки в країні, самі ставали іграшкою в боротьбі родових кланів.

Економічно слабка, роздерта внутрішньою боротьбою Шотландія перетворилася в XVI ст. на об'єкт загарбницьких прагнень Англії. Війна проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж

Страта Марії Стюарт

Яків VI

кількох десятиріч. У 1542 р. шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла до його доньки **Марії Стюарт** (1542—1567 рр.), яка народилася того ж 1542 р. Марію відправили виховуватися до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією в той час керувала мати королеви — Марія Гіз, представниця могутнього французького роду Гізів.

У боротьбі, яка розгорнулася між двома королевами — Єлизаветою I та шотландською королевою **Марією Стюарт**, знайшло відображення політичне та релігійне протистояння в тогочасній Англії.

Марія Стюарт, за свідченням сучасників, вирізнялася чарівною красою та легковажністю, а справами державного управління не переймалася. **Єлизавета** була непривабливою, жорстокою й хитрою, але компенсувала це природним розумом, прекрасною освітою та неабиякою здатністю до керування державою. Марія була ревною католичкою, Єлизавета — переконаною протестанткою. Дитинство Марії було безхмарним. Корону Шотландії вона отримала з народженням, у шести-річному віці стала нареченою спадкоємця французького престолу, до 1561 р. виховувалась у Франції; 16-річна Марія Стюарт стала королевою Франції, а через рік — удовою.

Єлизавета з дитячих років пізнала, що таке бути донькою людини, звинуваченої в державній зраді. Після страти матері — Анни Болейн — Єлизавета опинилася за жаливими мурами в'язниці Тауер.

Марія Стюарт гадала, що будь-яка країна належить монархові, їй було байдуже, яку саме країну вона очолила. Єлизавета ж уважала, що належить Англії та її народові, що, керуючи державою, виконує волю Божу. Вона не вагалась у винесенні рішень тоді, коли це мало принести користь Англії.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися кальвіністські ідеї. Лідером шотландської Реформації став **Джон Нокс**. Свої проповіді він завжди закінчував словами: «Боже! Звільни нас від влади блудниці!», маючи на увазі Марію Стюарт.

Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброєю та грошима Єлизавета I. Вона прагнула в такий спосіб підкорити Шотландію та фізично знищити Марію Стюарт. Іспанія та Папа Римський плекали надію зробити Марію Стюарт англійською королевою замість Єлизавети I і покінчити з протестантами в Англії. Після смерті свого чоловіка — короля Франції Франціска II Марія Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів проти католиків спалахнула з новою силою.

Марія Стюарт підтримувала католицьку церкву, установила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Єлизавети I. Натомість Єлизавета I організувала виступ кальвіністів проти неї. У 1567 р. кальвіністи, очолювані графом Мюрреєм, підняли повстання. Марія Стюарт змушена була тікати і попросити притулку в Єлизавети. Королева надала притулок «дорогій сестрі», ув'язнивши її в замку на довгі 20 років.

Єлизавета I біля глобуса. У 1607 р. англійці заснували свою першу американську колонію Віргінію, названу на честь королеви

У Шотландії прийшли до влади, за підтримки Єлизавети I, проанглійські сили. Королем Шотландії став син Марії Стюарт **Яків VI** (1567—1625 рр.).

Водночас в Англії навколо ув'язненої Марії Стюарт точилася запекла боротьба. Марія розсилала таємні листи до католицьких країн із проханням про допомогу. Кілька спроб звільнити її закінчилися невдало. Водночас англійські католики намагалися вбити Єлизавету I, щоб проголосити королевою Марію Стюарт. Змови провалилися, їхніх учасників було страчено.

У 1585 р. англійський парламент прийняв закон, за яким кожний, хто брав участь у змовах проти королеви, мав бути страчений. За цим законом королівський трибунал засудив Марію Стюарт до страти за діяльність, небезпечну для Англії та королеви. 1587 р. її було страчено. Син Марії Стюарт **Яків VI** погрожував Англії війною за страту матері, але Єлизавета знайшла засіб для його приборкання. Будучи бездітною, вона визнала Якова VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Єлизавети I він став королем Англії **Яковом I** (1603—1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

5 Підкорення Ірландії. Поряд з Англією розташувався острів Ірландія. Він давно приваблював англійців родючими землями та багатими покладами корисних копалин. Ірландія поділялася на родові клани по 5—6 тис. осіб, які постійно ворогували між собою.

Підкорення Ірландії англійцями розпочалося ще у XII ст. На початок XVI ст. горді ірландці були витіснені в гори, трясовини й ліси, але продовжували боротьбу.

У 1541 р. Генріх VIII оголосив себе королем Ірландії та володарем усіх її земель. Конфіскація земель стала головним засобом підкорення Ірландії. Землі роздавали англійським колоністам за умови заселення їх англійцями.

У другій половині XVI ст. політика англійців спричинила на півдні острова кілька повстань проти англійського панування. Повстанці вимагали повернути конфісковані землі, припинити утиски

католиків-ірландців. У 1594 р. 16-тисячна армія повстанців повела успішну боротьбу проти англійців. Після кількох поразок англійці в 1603 р. розпочали проти ірландців війну на знищення. Вони доценту спалювали села, нищили всіх жителів, урожай на полях, залишаючи по собі спустошену землю. Унаслідок такої тотальної війни повстання було придушено.

Після поразки повстання 1594—1603 рр. Ірландія остаточно перетворилася на англійську колонію.

6 Боротьба проти Іспанії за панування на морі. Одночасно з боротьбою за підкорення Ірландії Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання 1581 р. з Португалією мала там величезні колонії. Боротьба Англії проти Іспанії від середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів піратів на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи.

Єлизавета I всіляко підтримувала піратів, надавала їм ліцензії, які дозволяли нападати на іспанські й португальські кораблі. В Англії створювалися спеціальні компанії для організації піратських експедицій. Сама королева та її наближені були акціонерами цих компаній. Піратські експедиції завдавали величезної шкоди Іспанії, яка втрачала від них до 3 млн дукатів на рік, і сприяли збагаченню Англії. Значення піратів для розвитку Англії можна порівняти зі значенням конкістадорів для Іспанії, лише з тією різницею, що вони завойовували не суходіл, а море.

У 1562 р. англійські пірати почали завозити до іспанських колоній в Америці негрів-рабів з Африки. Англійський пірат на королівській службі **Волтер Релі 1585 р.** заснував першу англійську колонію в Північній Америці, назвавши її на честь королеви **Віргінією** (від англ. *virgin* — дівка). Спочатку колонія була притулком для піратів, які полювали за іспанськими кораблями.

Серед англійських піратів того часу найуспішнішим став «пірат Її Королівської Величності», як він себе називав, — **Френсіс Дрейк (1540—1596).**

Френсіс Дрейк — найвідоміший англієць, був мореплавцем вищого ґатунку, який неодноразово здійснював успішні напади на іспанські колонії в Америці. Іспанці називали його «драконом», а король Філіпп II вимагав від Єлизавети I страти ненависного пірата. Проте королева не покарала пірата, а посвятила в рицарі та зробила віце-адміралом. Усі ці відзнаки від Єлизавети I він отримав за свою славнозвісну навколосвітню подорож 1577—1580 рр.

Метою цієї експедиції було, за планом Дрейка, перетнути Атлантичний океан, обігнути Південну Америку й атакувати міста на її західному узбережжі, де іспанці

Френсіс Дрейк

накопичували величезні запаси золота для відправлення у Європу. Королева підтримала свого пірата й навіть вклала кошти в його експедицію. Офіційно було оголошено, що ескадра з п'яти кораблів пливе шукати вільні землі для колоній у Південній Америці. Переслідуваний іспанцями Дрейк проплив через Магелланову протоку і, хоча вцілів лише його флагман «Золота лань», рушив на Перу. Захопивши там величезну здобич, він перетнув Тихий океан, побував на Молуккських островах (де домовився з місцевим султаном про торгівлю прянощами з Англією), обігнув мис Доброї Надії та 26 вересня 1580 р. повернувся до Англії. Це була друга в історії навколосвітня подорож. Єлизавета щедро винагородила свого пірата, адже вартість здобичі, яку привіз Дрейк, перевищувала прибутки англійської скарбниці за два роки. Вимогою Філіппа II повернути награбоване вона знехтувала.

Король Іспанії Філіпп II болісно сприймав зухвалість англійської королеви. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стала страта Марії Стюарт. Як захисник католиків в усьому світі, Філіпп II на заклик Папи Римського почав готуватися до війни проти Англії.

Для вторгнення в Англію Філіпп II вирішив зібрати величезний флот. Проте 1587 р. Ф. Дрейк за наказом Єлизавети здійснив зухвалий рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанцям довелося знову збирати флот. У 1588 р. «Непереможна армада» (так назвав свій флот Філіпп II) вирушила до берегів Англії. Вона налічувала 130 вітрильників із 20 тис. матросів. У Нідерландах на іспанців чекало ще 300 кораблів, які мали приєднатися до «Непереможної армади». Командувати англійським флотом Єлизавета доручила Ф. Дрейку.

У 1588 р. англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Бій тривав два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Залишки іспанського флоту, намагаючись обійти Англію з півночі, загинули під час бурі. Флот Англії не втратив жодного корабля. У своєму донесенні Єлизаветі I Ф. Дрейк писав: «Ми виривали з хвоста іспанського птаха одне перо за одним, а жалюгідні їхні залишки розсіяли по всьому морю». На відзнаку перемоги Єлизавета I наказала викарбувати медаль із написом: «Бог подув, і їх було розвіяно».

Завдяки перемозі Англія почала перетворюватися на володарку морів, а могутня колись Іспанія поступово ставала другорядною державою.

Розгром «Непереможної армади»

Висновки

XVI ст. в соціально-економічному розвитку Англії відбувалися значні зміни, пов'язані зі становленням ринкових відносин.

- ▶ У добу правління Тюдорів в Англії сформувався абсолютизм і було здійснено королівську Реформацію.
- ▶ Остання королева династії Тюдорів — Єлизавета I — сприяла перетворенню Англії на велику європейську державу, могутню світову імперію.

Запитання і завдання

1. Яка галузь була головною в англійській промисловості XVI ст.? 2. Коли було прийнято Акт про супрематію? 3. Кого називали пуританами? 4. Хто був лідером Реформації в Шотландії? 5. Коли Генріх VIII проголосив себе королем Ірландії? 6. Хто командував англійським флотом у битві з «Непереможною армадою»?

7. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Англії в XVI ст.? 8. Чому англійську Реформацію називають королівською? Як вона здійснювалася? 9. Порівняйте особливості абсолютної монархії у Франції, Іспанії та Англії. 10. Які події, на вашу думку, були найважливішими в Єлизаветинську епоху історії Англії? Обґрунтуйте свій вибір.

11. Складіть таблицю «Діяльність королеви Єлизавети I».

Запитання	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Основні заходи		
Результати		

12. За додатковою літературою складіть історичний портрет шотландської королеви Марії Стюарт або англійської королеви Єлизавети I Тюдор (за вибором).

§ 11. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

- ▶ 1. Назвіть провідні європейські держави в XVI ст. 2. Покажіть на карті території поширення протестантських віросповідань та панування католицької церкви.

1 **Характер міжнародних відносин у XVI ст.** У міжнародних відносинах Європи доби раннього Нового часу поряд із традиційними явищами з'являються нові. Важливе значення відігравав династичний принцип, за яким укладання угод, союзів тощо пов'язувалося зі спорідненістю або шлюбами представників сімей коронованих осіб.

Герб Габсбургів

Новим чинником міждержавних відносин став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, підтримуючи своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, котре вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи цього періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія та Франція. Гострі суперечки виникали між Францією та іспанськими й австрійськими Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим із виявів їхнього протистояння були Італійські війни (1494—1559). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Незважаючи на численні воєнні сутички, жодна з провідних європейських країн — учасниць конфліктів не мала достатніх сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали *системою європейського балансу*.

Наприкінці XVI ст. важливу роль стала відігравати Швеція, яка, підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, стала намагатися поширити вплив на данські, польські та прибалтійські землі.

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з проникненням у Європу Османської імперії. Турецька загроза примушувала європейців долати релігійні протиріччя й спільно виступати проти агресора. З іншого боку, це не виключало укладання тимчасових союзів із турецьким султаном задля власної користі. Зокрема, Франція підтримувала дружні відносини з Османською імперією, щоб ослабити Габсбургів.

2 Загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. Причини Тридцятилітньої війни.

Міжнародне становище у Європі на початку XVII ст. було напруженим і складним.

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австро-німецькі Габсбурги, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князі Німеччини та ін.).

Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за встановлення свого панування у Європі. Франція прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж Франція бажала утвердити своє панування в Італії та була невдо-

волена посиленням тут впливу іспанських Габсбургів.

Англія, з одного боку, не хотіла посилення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах і Німеччині, з іншого — посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Двозначність позиції

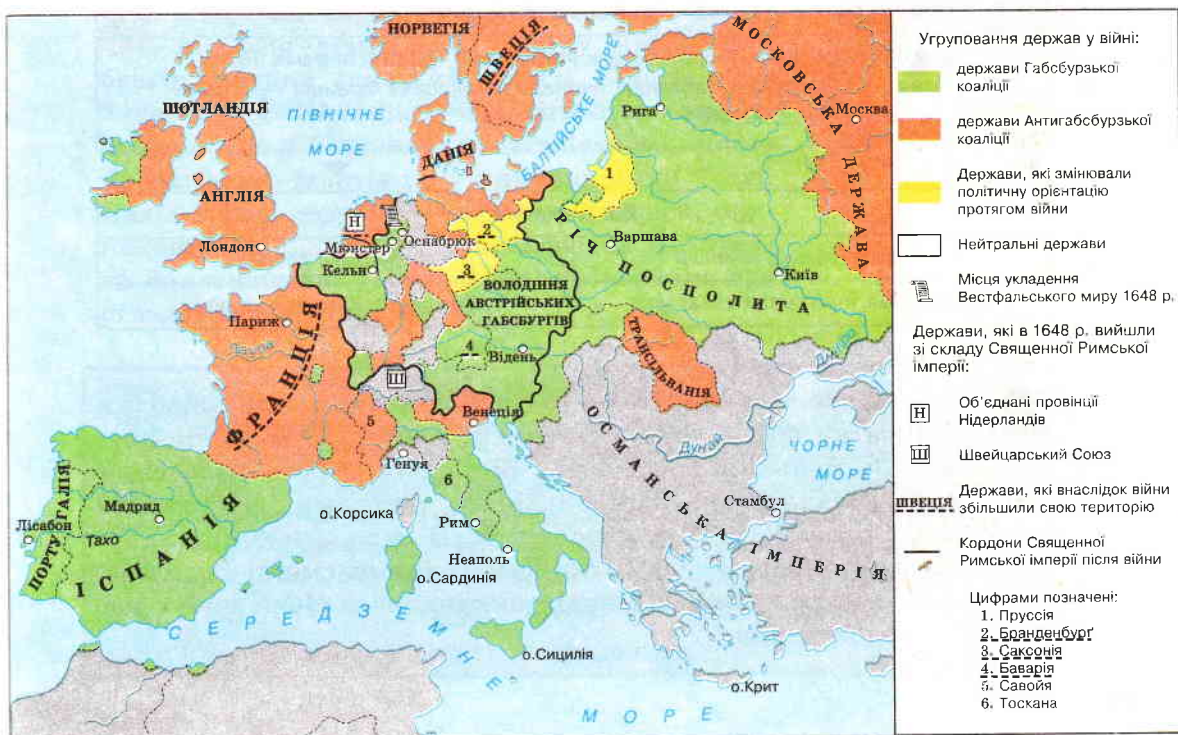
Англії вимагала від неї постійного лавірування між Габсбургами та їхніми противниками. Данія, будучи пов'язаною з Північною Німеччиною політичними та економічними зв'язками, також не бажала посилення в Німеччині Габсбургів. Король Швеції Густав II Адольф (1611—1632 рр.), як і король Данії Крістіан IV (1588—1648 рр.), намагався посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала його намірам.

Водночас у більшості країн Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. У частині країн перемогу здобули прихильники Реформації, в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися, прагнули знищити супротивника. Наслідком загострення цих протиріч стала **Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.**

Якими були причини цієї війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися утвердити своє панування над країнами Європи.

Габсбурги продовжували, як і раніше, мріяти про створення світової католицької імперії під їхньою зверхністю. Спираючись на підтримку католицької церкви, Габсбурги прагнули знищити в підвладних їм землях не лише протестантський рух, а й будь-які рухи за звільнення від панування їхньої династії.

Активну боротьбу з протестантами розгорнув імператор Священної Римської імперії **Рудольф II** (1576—1612 рр.). За його підтримки

Імператор Священної Римської імперії Фердинанд II

езуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини. У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини в 1608 р. об'єдналися в *Євангелічну унію*, яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцьський. Натомість католицькі князі створили 1609 р. свій союз під назвою *Католицька ліга*, очолюваний Максиміліаном Баварським. Обидва союзи шукали прихильників у Європі. Євангелістичну лігу підтримали протестантські країни Голландія, Данія, Швеція та Англія, а ще — Франція, яка хоча й була католицькою країною, але не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі. Католицьку лігу підтримували австрійські та іспанські Габсбурги. Відносини між двома таборами загострювалися, і не вистачало лише приводу для того, щоб почалася війна.

Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

Причини	
Розгортання боротьби між Габсбургами та їх противниками за панування у Європі	Загострення суперечок між прихильниками католицизму і протестантизму в Європі

Характер
Спочатку — релігійна боротьба між католиками і протестантами. Після того як антигабсбурзьку коаліцію очолила католицька Франція — боротьба за панування у Європі

Противники	
Антигабсбурзька коаліція	Габсбурзька коаліція
Євангелічна (протестантська) унія	Священна Католицька ліга

3 Чеський період війни (1618—1623). Події, які стали приводом до початку війни, сталися в Чехії, яка перебувала під владою австро-німецьких Габсбургів. Більшість верств населення Чехії була незадоволена національними утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів Фердинанда Штірійського (після смерті Рудольфа II він став імператором). Ця подія викликала в Чехії вибух народного невдоволення.

У столиці Чехії Празі спалахнуло повстання. Натовп протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох королівських радників («*празька дефенестрація*»), які керували країною за відсутності короля. На королівський престол чехи запросили голову Євангелічної унії Фрідріха Пфальцського. У відповідь на це Фердинанд Штірійський, не бажаючи втрачати чеський престол, розпочав за підтримки Католицької ліги війсьні дії.

Чехи мужньо воювали і здобули декілька перемог. Проте їхня армія була набагато меншою, ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем Йоганном Тіллі (1559—1632). У битві біля Білої Гори 8 листопада 1620 р. він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор: палали багаття інквізиції, заборонялася чеська мова, нищилися праці чеських учених. Чехи назвали ті часи «епохою темряви».

Тим часом Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха Пфальцського. Успіхи католиків на першому етапі війни дуже занепокоїли протестантських володарів країн Північної Європи.

Полководець Католицької ліги граф Тіллі

4 Данський період війни (1624—1629). На боці Євангелічної унії у війну проти Габсбургів вступив данський король Крістіан IV. Тепер сил у Євангелістичної ліги стало значно більше, ніж у Фердинанда Штірійського, якому не вистачало коштів на утримання армії Тіллі. Вихід із цієї ситуації Фердинанд знайшов, прийнявши від талановитого полководця **Альбрехта Валленштейна** (1583—1634) пропозицію про створення нової армії.

«Празька дефенестрація»

Альбрехт Валленштейн — одна з найцікавіших постатей часів війни. У його особі поєднувалися безпринципний авантюрист і талановитий полководець. За походженням Валленштейн — чеський дворянин. Виховувався єзуїтами, став ревним католиком. Був талановитою, честолюбною та надзвичайно цинічною людиною. Брав участь у розгромі чехів під Білою горою. Удачний імператор Фердинанд допоміг Валленштейнові за символічну ціну скупити землі, конфісковані в чехів, і той став власником найбільших земельних володінь у Чехії (дев'ять міст, 57 замків, кілька сотень сіл). У 1624 р. імператор надав йому титул герцога Фрідландського.

Герцог Альбрехт
Валленштейн

Валленштейн командував загонами найманців-професіоналів і запропонував імператорові створити 20-тисячне наймане військо (причому коштом Валленштейна), якщо Фердинанд дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор із радістю погодився і призначив Валленштейна головнокомандувачем. Уся воєнна здобич, за домовленістю з імператором, залишалася у Валленштейна. За короткий термін було набрано 100-тисячну армію, у якій Валленштейн установив жорстку дисципліну. Саме завдяки його армії католики розбили данську армію Крістіана IV. Вдячний імператор винагородив свого головнокомандувача Мекленбурзьким герцогством і титулом «генералісімуса Балтійського та Океанічного морів». Успіхи Валленштейна викликали заздрість у керівників Католицької ліги. За їхнім наполяганням імператор усунув Валленштейна від командування армією та наказав розформувати його війська.

Успіхи Католицької ліги занепокоїли першого міністра Франції кардинала Рішельє. Він почав засхищувати шведського короля Густава II Адольфа до війни проти неї.

Густава II Адольфа називали «північним левом». Завдяки успішним війнам проти Польщі та Московської держави він значно посилив позиції Швеції в Балтійському регіоні, перетворивши Балтійське море на «Шведське озеро» (усе його узбережжя, крім південної частини, перебувало у власності Швеції). Густав II Адольф був палким прихильником протестантів і не бажав посилення позицій католицьких Габсбургів у Європі. Рішельє надавав королю Швеції щедрі субсидії та обіцяв усіляку підтримку, якщо він почне війну проти Католицької ліги.

5

Шведський період війни (1630—1634). Улітку 1630 р. Густав II

Адольф висадився в Північній Німеччині й розпочав воєнні дії. Шведська армія складалася з вільних селян-протестантів, які вірили, що захищають своїх братів по вірі від ненависних католиків. До моральних ідеалів додавалися високі бойові якості армії Густава II Адольфа: вона була озброєна за останнім словом тогочасної військової техніки — мала кремінні мушкети, швидкостріельну польову артилерію, добре організовану піхоту й кінноту. Успіхам на цьому етапі війни протестанти зобов'язані діям шведської армії.

Армія Густава II Адольфа розбила війська Тіллі та вдерлася до Баварії — центру зосередження католицьких сил у Німеччині.

Облога міста Магдебурга в 1631 р.

Висадка шведських військ у Померанії

Аби врятувати ситуацію, імператор Фердинанд повернув Валленштейна й надав йому необмежені повноваження.

Валленштейн швидко сформував нову армію й розпочав наступ проти шведів. Війна почала набувати затяжного характеру. Сили сторін були фактично рівними. У листопаді 1632 р. неподалік Лейпціга, біля невеликого містечка Лютцена, сталася вирішальна битва армій Валленштейна й Густава II Адольфа. Обидві армії зазнали великих втрат і змушені були відступити. Шведський король загинув у битві, і протестантський табір залишився без лідера. Валленштейн відійшов до Чехії та розпочав переговори з протестантами про мир. Його вороги в Католицькій лізі використали це як привід, щоб звинуватити командувача армії в зраді. На початку 1634 р. Валленштейна було усунуто від командування, звинувачено в державній зраді, а згодом убито змовниками, які діяли за наказом Католицької ліги.

Імператорська армія завдала поразки ослабленій шведській армії в битві біля Нердлінгена в Південній Німеччині у вересні 1634 р. Здавалося, що воєнне щастя знов усміхнулося Габсбургам. Проте перший міністр Франції кардинал Рішельє вирішив, що настав час Франції взяти участь у війні. Він розрахував усе точно, як у шахах: вступ Франції у війну ускладнив становище Габсбургів і привів до їхньої остаточної поразки.

6 Французький період війни (1635—1648). Воєнні дії розгорталися переважно на території Німеччини, Іспанії та Іспанських Нідерландів. Уже в перші роки цього періоду визначилася вирішальна перевага антигабсбурзької коаліції. Керівна роль у коаліції перейшла до Франції. Кардинал Рішельє хотів, використовуючи ослаблення обох сторін, отримати всі можливі політичні переваги.

Густав II Адольф — король Швеції

Підписання Вестфальського миру

Для забезпечення переваги у війні Рішельє вирішив прийняти на службу загони українських козаків, слава про мужність яких була відома далеко за межами їхньої батьківщини. Уряд Франції через свого посла у Варшаві де Брежі найняв на службу 2—2,5 тис. козаків на чолі з полковником Богданом Хмельницьким та сотниками Сірком і Солтенком. У 1645—1646 рр. козаки під керівництвом Сірка брали участь в облозі захопленої іспанцями фортеці Дюнкерк на березі Ла-Маншу. Мужність і рішучі дії козаків відіграли вирішальну роль у її здобутті.

Проте жодна зі сторін не мала достатніх сил для перемоги. Лише на початку 40-х рр. XVII ст., уже після смерті кардинала Рішельє, визначилася перевага Франції та Швеції. Тим часом габсбурзький союз спробував змінити перебіг війни на свою користь.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції, маючи намір перемогти. Вирішальна битва відбулась у травні 1643 р. біля Рокруа. Армію Габсбургів було фактично знищено. Протягом наступних років Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднана шведсько-французька армія зайняла Баварію; виникла можливість поділу Німеччини між Швецією та Францією й захоплення столиці Австрії — Відня. За цих умов імператор Фердинанд III (1637—1657 рр.) мусив прийняти продиктовані Францією та її союзниками надзвичайно тяжкі для Німеччини умови мирного договору.

7

Вестфальський мир. Наслідки Тридцятилітньої війни для Європи.

Переговори країн-переможниць із переможеними велись у двох містах Вестфалії: із 1644 р. в Мюнстері — між послами імператора та французьким урядом і з 1645 р. в Оснабрюці — між послами імператора та делегацією шведського уряду й німецьких протестантських князів. Переговори просувалися дуже повільно, оскільки їх учасники проводили більше часу в банкетних залах, де із фонтанів лилося вино та засмажувалися цілі бики. А війна тривала аж до 1648 р.

Лише 24 жовтня 1648 р. було оголошено про підписання Вестфальського миру. Переможці здобули значні території: Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії, Франція — землі Ельзасу та остаточне підтвердження прав на Лотарингію. Німеччина як держава фактично припинила існування, було закріплено її політичну роздробленість. Визнано незалежність Швейцарії та Голландії. Незважаючи на підписання Вестфальського миру, війна між Іспанією та Францією тривала аж до 1659 р., коли було підписано Піренейський мир.

Тридцятилітня війна спричинила значні зміни у Європі. Держави-переможниці Франція та Швеція посилили свій вплив у європейських справах. Для Німеччини війна мала найтяжчі наслідки. На 200 років було закріплено її політичну роздробленість, населення скоротилося на 10 млн осіб. У Чехії з 3 млн населення залишилося 700 тис. осіб. Більшу частину міст було зруйновано, землі перетворилися на пустища, торгівля і промисловість занепали. Вплив Габсбургів у Європі значно послабшав. Австрійські Габсбурги обмежили свій вплив на Австрію, а в Німеччині його повністю втратили. Іспанська монархія також утратила вплив на європейську політику.

Висновки

У міжнародних відносинах Європи XVI ст. сформувалася система європейського балансу і, одночасно, виникло об'єднання держав, що ворогували за віроповідними ознаками.

▶ Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. стала продовженням релігійних зіткнень попереднього століття європейської історії. Унаслідок війни вплив династії Габсбургів у Європі суттєво ослаб.

Запитання і завдання

1. Які країни відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст.?
2. Назвіть роки Тридцятилітньої війни.
3. Які події стали приводом до початку війни?
4. У якій битві загинув шведський король Густав II Адольф?
5. У яких містах Вестфалії відбувалися переговори про завершення війни?
6. Які країни внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні посилили свій вплив у Європі?
7. Якими були особливості міжнародних відносин у XVI ст.?
8. У чому полягало загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст.?
9. Схарактеризуйте причини і привід до Тридцятилітньої війни.
10. Назвіть основні періоди війни. Дайте характеристику воєнним діям кожного з періодів.
11. Якими були результати та наслідки Тридцятилітньої війни?
12. Складіть таблицю «Тридцятилітня війна».
13. Простежте за картою, які територіальні зміни відбулися у Європі внаслідок Тридцятилітньої війни.

Країна — учасник війни	Якої мети намагалася досягти	Якими були для неї результати і наслідки війни

Узагальнення знань за темами

«Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій», «Люди на ранньої Нової доби», «Реформація і Контрреформація», «Західноєвропейські держави в XVI — першій половині XVII ст.»

1. Складіть перелік подій кінця XV — першої половини XVII ст., які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Великі географічні відкриття», «мануфактура», «капіталізм», «абсолютизм», «Реформація», «Контрреформація», «протестантизм», «кальвінізм», «релігійні війни», «Національно-визвольна війна».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - а) покажіть напрямки подорожей європейців у період Великих географічних відкриттів і назвіть результати, яких вони досягли;
 - б) покажіть колоніальні володіння європейських держав у Новому Світі;
 - в) які протестантські віросповідання і де встановилися внаслідок поширення Реформації у Європі?
 - г) простежте перебіг Національно-визвольної війни в Нідерландах;
 - д) назвіть держави, які належали до воюючих угруповань у роки Тридцятилітньої війни;
 - е) покажіть місця укладання Вестфальського миру й основні територіальні зміни, які він спричинив.
4. Хто з історичних діячів мав, на вашу думку, найбільший вплив на розвиток європейської цивілізації? Поясніть свою думку.
5. Визначте характерні риси матеріального світу і повсякденного життя людини ранньої Нової доби.
6. Висловіть власне судження про передумови, причини та вплив на розвиток європейського суспільства наведених подій та явищ:
 - а) Великі географічні відкриття;
 - б) Реформація;
 - в) Тридцятилітня війна.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті західноєвропейських держав XVI — першої половини XVII ст.

Тестові завдання за темами

«Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій», «Людина ранньої Нової доби», «Реформація і Контрреформація», «Західно-європейські держави в XVI — першій половині XVII ст.»

1. Який мореплавець у 1486 р. зумів досягти, пливучи вздовж західного узбережжя Африки, її південного краю?
а) Б. Діаш; б) В. да Гама;
в) Х. Колумб; г) Ф. Магеллан.
2. Коли було відкрито Америку?
а) 1490 р.; б) 1492 р.; в) 1498 р.; г) 1510 р.
3. Завоювання держави якого з індіанських народів розпочав 1519 р. Е. Кортес?
а) Ацтеків; б) майя; в) інків; г) чибча.
4. Як називали велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками?
а) Ремісничая майстерня; б) мануфактура;
в) завод; г) фабрика.
5. Яке місто Європи в XVI — першій половині XVII ст. було найбільшим за кількістю населення?
а) Лондон; б) Амстердам; в) Рим; г) Париж.
6. Як називали князів-виборців у Священній Римській імперії німецької нації, за якими було закріплено право обрання імператора?
а) Меценати; б) патриції; в) курфюрсти; г) бюргери.
7. Коли розпочалася Реформація в Німеччині?
а) 1507 р.; б) 1517 р.; в) 1524 р.; г) 1555 р.
8. Яке місто Європи називали «протестантським Римом»?
а) Лондон; б) Віттенберг; в) Женева; г) Париж.
9. Який французький король вважається автором крилатого висловлювання: «Париж вартий меси!»?
а) Генріх IV; б) Франциск II; в) Карл IX; г) Людовік XIII.
10. Яку область Іспанії в 1520—1521 рр. охопило повстання комунерос?
а) Арагон; б) Андалузія; в) Кастилія; г) Каталонія.
11. У якому нідерландському місті було 1581 р. підписано унію, що започаткувала створення нової незалежної держави — Об'єднаних провінцій Нідерландів?
а) Аррас; б) Утрехт; в) Лейден; г) Амстердам.
12. За правління якого англійського монарха було прийнято «Символ віри» («39 розділів»)?
а) Генріха VIII; б) Едуарда VI; в) Марії Тюдор; г) Єлизавети I.

Енциклопедична сторінка за темами

«Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій», «Людина ранньої Нової доби», «Реформація і Контрреформація», «Західно-європейські держави в XVI — першій половині XVII ст.»

Дата	Подія
1492	Відкриття Америки Христофором Колумбом
1494	Договір у Тордесільясі про розподіл сфер впливу між Іспанією та Португалією
1498	Відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії
1517	Виступ Мартіна Лютера з «95 тезами». Початок Реформації в Німеччині
1519—1521	Експедиція Ернана Кортеса. Завоювання іспанцями держави ацтеків
1519—1522	Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана
1520—1522	Повстання комунерос в Іспанії

Дата	Подія
1524—1525	Селянська війна в Німеччині
1531—1536	Експедиція Франціско Пісарро. Завоювання іспанцями імперії інків
1534	Акт про супрематію в Англії
1540	Офіційне затвердження Папою Римським ордену єзуїтів
1545—1563	Тридентський собор
1555	Аугсбурзький релігійний мир
1560—1598	Громадянські (релігійні) війни у Франції
1566—1609	Національно-визвольна війна в Нідерландах
1571	Битва біля Лепанто
24 серпня 1572	Варфоломіївська ніч у Парижі
1579	Утрехтська унія північних провінцій Нідерландів
1581	Приєднання Португалії до Іспанії
1588	Похід і загибель «Непереможної армади»
1598	Нантський едикт
1618—1648	Тридцятилітня війна у Європі
1629	«Едикт милості»
1648	Вестфальський мир

ТЕМА V. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 12. Мистецтво Відродження

- 1. Яку роль відігравала церква в культурному житті середньовічної Європи? 2. Як виникли і розвивалися ідеї раннього гуманізму?

1 **Особливості мистецтва Відродження.** Близько середини XIV ст. в середньовічній Італії виникла культура епохи *Відродження*, або *Ренесансу*, як її називали французи. Саме італійські майстри

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV—XVI ст., започаткований в Італії й заснований значною мірою на відновленні античних традицій.

відродили мистецтво Давніх Греції та Риму, звідки й походить сама назва епохи. Нове мистецтво виникло на основі *гуманізму*. Видатним майстрам Ренесансу була притаманна різнобічність їхніх обдарувань: вони поєдну-

вали заняття живописом, архітектурою, скульптурою, літературою, філософією з вивченням точних наук. Творчість майстрів епохи Відродження заклала підґрунтя європейської культури раннього Нового часу.

Найвищого розквіту мистецтво Відродження досягло за часів Високого Відродження (кінець XV — перші десятиріччя XVI ст.) —

Гуманізм — світське вільнодумство епохи Відродження, що протистояло духовному пануванню церкви в суспільстві. У широкому розумінні — визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

«золотого віку» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Це були часи титанів Відродження, що закладали підвалини нового розуміння світу та місця людини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Відродження поширилося в країнах Північної Європи. Тут на

становлення нової культури вирішальний вплив мала не антична спадщина, а християнство.

Доба Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді людей, їх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більше духовно розкріпаченою і впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї торували собі шлях у боротьбі з офіційним релігійним ученням, готуючи переворот у світогляді людей, що відбувся в роки Реформації.

2 **Леонардо да Вінчі (1452—1519).** Він народився у Флоренції. У 14-річному віці почав навчатися живопису. Проте на цьому не

зупинився — упродовж усього життя наполегливо вивчав різні науки. Мабуть, немає галузі людських знань, якою не цікавився б Леонардо. Він займався математикою, анатомією, різними галузями техніки, будував літальні апарати й підводні човни, у його записах можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефону тощо.

Із записів Леонардо да Вінчі

«Мої предмети народилися з простого й чистого досвіду, який є справжнім учителем».

«Усе наше пізнання починається з відчуттів. Якщо прилад, зроблений гвинтом, зроблено добре... і швидко приводиться в обертання, — названий гвинт кручується в повітря і піднімається вгору».

«[Якщо] в людини є шатро з прокохмаленого полотна завширшки у 12 ліктів і заввишки у 12 ліктів, вона може кидатися без небезпеки для себе з будь-якої висоти».

«Зроби скло для очей, щоб бачити Місяць великим».

«Я не пишу про свій засіб залишатися під водою стільки часу, скільки можна залишатися без їжі. Цього не оприлюднюю і не оголошую я через лиху породу людей, які цей засіб використали б для вбивств на дні морів, проламуючи дно кораблів і топлячи їх разом із людьми».

«Люди розмовлятимуть одне з одним із найвіддаленіших країн і одне одному відповідатимуть».

Леонардо-живописець працював дуже повільно, постійно шукаючи чогось нового, експериментуючи. Живопис був для нього засобом пізнання світу. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої картини. Загалом він написав близько півтора десятка картин, але кожна з них стала неперевершеним твором високого мистецтва.

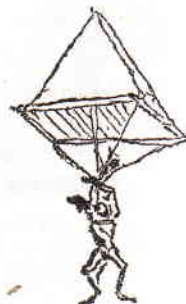
В одному зі своїх ранніх творів *«Мадонна з квіткою»* Леонардо відмовився від звичного зображення сумної й задумливої Мадонни, зобразив її життєрадісною, сповненою жіночої краси. У цій картині він уперше використав світотінь для «оживлення» об'єкта.

У період розквіту свого таланту Леонардо створив фреску на біблійну тему *«Таємна вечеря»* (1495—1497). У її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері перед стратою Христос повідомив учням, що один із них зрадить його. Вирази обличчя учнів Христа сповнені обурення, здивування, а спотворене жахом обличчя Юди передано з вражаючою глибиною реалізму.

Одним із найвідоміших творів Леонардо став *«Портрет Мони Лізи»*, жінки купця дель Джокон-

Леонардо да Вінчі.
Автопортрет

Креслення
Леонардо да Вінчі

Леонардо да Вінчі.
Мона Ліза

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря

до. Цей твір вважають першим у західноєвропейському живописі психологічним портретом. Живописець зумів зосередити увагу глядача не на зовнішній привабливості Мони Лізи, а на її внутрішньому світі. У цю картину закохувались, її ненавиділи, через неї накладали на себе руки, але остаточно зрозуміти й розгадати її таємницю так і не змогли.

Леонардо мав гордий та незалежний характер. Упродовж усього життя він поневірявся, не бажаючи служити нікому, і помер на чужині, у Франції, 2 травня 1519 р.

Мікеланджело Буонарроті. Давид

3 Мікеланджело Буонарроті (1475—1564).

Якщо Леонардо мав вдачу мислителя, то Мікеланджело — вічного бунтівника. Він постійно боровся проти заздрощів, нерозуміння, навіть проти самого себе, і довів, що людина може зробити неможливе протягом свого короткого життя.

Мікеланджело зробив головним персонажем своїх творів людину. Жодний пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення прекрасного людського тіла. У своєму величному мармуровому «Давиді» він, у супереччя біблійному міфowi, зобразив не хлопчика, а розквітлого юнака, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення античної краси до мистецтва, й ідеалом нової людини, утіленням непохитної волі та могутності.

Працюючи над розписом плафону Сікстинської капели, Мікеланджело один від 1508 до 1512 р. розписав 600 м² стелі на висоті 18 м

Мікеланджело Буонарроті.
Розпис плафону Сікстинської капели

сюжетами з біблійних міфів. Проте його композиції далекі від традиційного релігійного змісту, вони звучать гімном людській величності та красі. Таку ж силу й натхнення вклав він у виконання мармурової статуї *Мойсея* для надгробка Папи Юлія II. У трактуванні Мікеланджело Мойсей — це могутній вождь, якого в ті часи так не вистачало роздробленій Італії.

Мікеланджело був найбільш незалежним з усіх митців італійського Відродження. На прохання Папи Римського зробити його величезну статую відповів у листі: «Про те, що робити, або не робити..., дозвольте вирішувати тому, хто до цього причетний».

Мікеланджело підніс мистецтво скульптури на новий рівень. Колись, розглядаючи античну статую, він сказав, що її автор «...знав більше, ніж сама природа». Ці слова можна віднести й до самого Мікеланджело.

4 Рафаель Санти (1483—1520). Його називали світлим генієм італійського Відродження, який спромігся поєднати дух античності з духом християнства. За своє коротке життя Рафаель зумів зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Св. Петра в Римі, уклав фресками стіни багатьох залів папського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його творах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини він утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях Мадонн.

Вершиною творчості Рафаеля вважають створену 1513 р. «Сікстинську Мадонну». Цікавою є композиція картини: розкривається завіса, і ми бачимо жінку, яка тримає перед собою дитину; жінка водночас і віддає свою дитину, і хоче утримати її, у її погляді — сум, тривога за долю дитини, яку вона жертвує в ім'я спасіння людства. Перед нами не просто Мадонна, а жінка, матір, яка страждає, як і кожна людина. У створенні узагальненого образу ідеальної людини — головний сенс творчості Рафаеля.

Рафаель Санти. Сікстинська Мадонна

Рафаель Санти. Афінівська школа

5 Північне Відродження. Північним Відродженням називають культуру Ренесанса в країнах, розташованих на північ від Італії: у Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. У цих країнах культура Відродження мала не таке поширення, як в Італії. Але й тут були творці світових шедеврів. Північне Відродження, на відміну від італійського, натхнення черпало не лише в античності, а також у готиці та працях середньовічних богословів. Найвизначнішим мислителем Північного Відродження вважається Еразм Роттердамський, якого називали «королем гуманістів».

Ієронім Босх. Сад земних насолод

Пітер Брейгель Старший. Сліпі

У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису. Уже в другій половині XV ст. досягає розквіту мистецтво Нідерландів, а кінець XV — перша половина XVI ст. — це «золота доба» німецького живопису. Серед кращих майстрів виділяються **Лукас Кранах Старший** (1472—1553), автор відомого портрета М. Лютера, а також **Ханс Хольбейн Молодший** (1497(1498)—1543), який був придворним майстром англійських королів і досяг досконалості у створенні портретів. Дух нової і тривожної доби відчув та частково передбачив нідерландський художник **Ієронім Босх** (бл. 1460—1516). У картині «Сім смертних гріхів» майстер зобразив сім здатних знищити душу людини гріхів і навів до кожного з них приклади з повсякденного життя. Майстер цим звертав увагу, як прямують до своєї загибелі звичайні люди в щоденній суєті. Твори Босха притягали і, одночасно, жахали безмежністю фантазії автора і жакливістю зображеного: тіло відьми перетворюється на порохняве дерево, пагорб — на велетня, який стоїть на колінах, а птах — на літальну машину.

Видатними творами Північного Відродження є картини **Пітера Брейгеля Старшого** (1525(1530)—1569). На них красиве існує поряд із потворним, радість — із трагедією. Його картини відбивають реалії того часу. Їхні назви говорять самі за себе: «Тріумф смерті», «Танець під шибеницею», «Сліпі», «Каліки». Своїми творами він, як й інші північні майстри, намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в німецькому мистецтві цієї доби посідає **Альбрехт Дюрер** (1471—1528). У його творчості відображено драматичні події історії Німеччини того часу. Дюрер вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю вподобань: він цікавився анатомією, математикою, інженерною справою, живописом і виготовленням гравюр.

Альбрехт Дюрер. Чотири вершники

Альбрехт Дюрер. Рицар, смерть та диявол

Дюрер у 13-річному віці зробив перший автопортрет, а з 15 років захопився живописом. Написав багато портретів відомих сучасників, що жили і діяли в ті буремні роки в Німеччині. Особливої майстерності Дюрер досяг у мистецтві гравюри, створивши понад 200 творів. Використовуючи відомі біблійні сюжети, він вкладав у них новий зміст. Відомою є серія його гравюр «Апокаліпсис», де під виглядом Давнього Вавилону, що накликав на себе Божу кару, художник зобразив папський Рим. Дюрер прихильно ставився до Реформації, що розгорнулася в Німеччині, підтримував вимоги повстанців у Селянській війні. Глибоко обурений розправою над ними після придушення війни, митець розробив ескіз пам'ятника повстанцям. Головним у ньому було зображення селянина, враженого мечем у спину, що підкреслювало підступний характер придушення повстання.

Одним із найкращих творів А. Дюрера вважають гравюру «Святий Ієронім». Майстер зумів із надзвичайною майстерністю зобразити святого, заглибленого в читання книги, з обличчям, осяяним спокійною мудрістю. Поруч з Ієронімом сидять собака і лев — вірні друзі святого, що символізують підкорення його розуму всіх живих творинь. В образі Ієроніма митець прославив людську мудрість, плекаючи надію на те, що вона допоможе змінити цей світ.

Висновки

Видатні майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів, нових поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.

Для Північного Відродження було притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину, умов її повсякденного життя, непевності в сьогоденні.

Запитання і завдання

1. Що таке Відродження?
2. Назвіть хронологічні межі доби Високого Відродження.
3. Які живописні твори Леонардо да Вінчі ви знаєте?
4. Назвіть живописця, що створив «Сікстинську Мадонну».
5. Яких майстрів Північного Відродження ви знаєте?
6. Хто створив гравюру «Святий Ієронім»?

- ★ 7. Визначте спільні і відмінні риси, притаманні творчості титанів італійського Високого Відродження. 8. Схарактеризуйте творчість митців Північного Відродження.
- ★ 9. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з митців епохи Відродження або про його твір.

§ 13. Мистецтво бароко

- 1. Що ви знаєте про особливості розвитку Німеччини, Нідерландів, Іспанії в XVI—XVII ст.? 2. Як ці особливості мали вплив на розвиток мистецтва?

1 Особливості мистецтва бароко. Наприкінці XVI ст. в деяких країнах Європи культура доби Відродження стала поступатися місцем новому стилю — *бароко*. Він був започаткований у папському Римі й пов'язаний із поширенням ідей Контрреформації. Його видовищність і яскраві художні засоби, на противагу скромності протестантських церков, мали підкреслювати грандіозність і пишноту католицької церкви. Мистецтво епохи бароко змінилося за змістом. Воно стало приділяти головну увагу пристрасностям і відчуттям людини, поєднувати реальне та уявне. Почуттєвий характер цього мистецтва, у якому митець ігнорує розміри й норму, зображує контрасти, які створюють ілюзію реальності, справляє велике враження на глядача. Важливе значення має те, що протягом XVII ст., «століття бароко», відбулася справжня наукова революція, яка поклала край середньовічному баченню світу.

Найвідомішими майстрами живопису епохи бароко вважаються голландець Рембрандт ван Рейн, фламандець Пітер Пауль Рубенс, іспанець Дієго Веласкес.

2 Рембрандт ван Рейн (1606—1669). Серед численних голландських художників XVII ст. він гідно посідає найчільніше місце. У 30-ті рр. XVII ст. Рембрандт став найпопулярнішим художником Голландії. Відомим його зробила картина «Анатомія доктора Тульпа» —

Джон Лоренцо Берніні.
Бароко. Алтар Святої Терези

Рембрандт ван Рейн.
Дама з віялом

Рембрандт ван Рейн.
Анатомія доктора Тульпа

Рембрандт ван Рейн.
Нічна варта

груповий портрет доктора Тульпа з учнями. Рембрандт уперше, створюючи груповий портрет, вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персони стоять біля

Бароко (від *im. barocco* — примхливий, химерний) — доба в образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці та літературі країн Європи, колоніальної Центральної і Південної Америки кінця XVI — середини XVIII ст.

однієї, позуючи художникові. На його картині учні оточили стіл в анатомічному театрі, на якому лежить труп, і слухають пояснення доктора Тульпа. Художник зумів показати різну реакцію на кожному з обличч учнів. Деякі з них, наче стурбовані появою глядачів, дивляться їм просто у вічі. Картина мала величезний успіх. Рембрандт отримав замовлення на написання портретів, а також творів на біблійні та міфологічні теми.

Він писав багато картин, але щоразу наполегливіше намагався відійти від усталених норм, дивуючи сучасників незвичністю творчої манери. У 1642 р. Рембрандт виконав на замовлення груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти. Кожен із них заплатив майстрові сто гульденів, розраховуючи посісти на картині почесне місце, годинами позував стоячи... Однак коли портрет під назвою «Нічна варта» було закінчено, обурення офіцерів не мало меж: замість пихатих, набундючених воїнів, що вже давно забули, як нести військову службу, художник намалював стрільців, які по тривозі виступили на захист свого міста. Митець відтворив сцену зі справжнього життя, але замовники цього не зрозуміли.

Рембрандт ван Рейн.
Повернення блудного сина

Він писав багато картин, але щоразу на-
полегливіше намагався відійти від усталених
норм, дивуючи сучасників незвичністю творчої
манери. У 1642 р. Рембрандт виконав на замов-
лення груповий портрет офіцерів амстердамської
стрілецької роти. Кожен із них заплатив майс-
трові сто гульденів, розраховуючи посісти на
картині почесне місце, годинами позував стоя-
чи... Однак коли портрет під назвою «Нічна вар-
та» було закінчено, обурення офіцерів не мало
меж: замість пихатих, набундючених воїнів, що
вже давно забули, як нести військову службу,
художник намалював стрільців, які по тривозі
виступили на захист свого міста. Митець відтво-
рив сцену зі справжнього життя, але замовники
цього не зрозуміли.

Пітер Пауль Рубенс.
Автопортрет з Ізабелю Грант

Пітер Пауль Рубенс.
Коронація Марії Медічі

У 1642 р. померла дружина майстра. Будинок і майстерню Рембрандта, який не вирізнявся ощадливістю, продали за борги. Митець оселився в готелі. Його нещастя тривали: померла друга дружина, а згодом — єдиний син. Епілогом життя і творчості геніального митця стала картина *«Повернення блудного сина»* — біблійний сюжет про гульця, який, утративши геть усе в житті, повернувся в рідний дім, до батька.

Смерті Рембрандта ніхто не помітив. Лише через кілька століть його ім'я стало всесвітньо відомим, а картини прикрасили найкращі музеї та приватні колекції.

3 **Пітер Пауль Рубенс (1577—1640)** був центральною фігурою фламандського мистецтва XVII ст. Спільною рисою, що об'єднувала фламандське мистецтво з голландським, була любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах голландських майстрів переважували побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники мали малювати те, що влаштовувало католицьку церкву і дворян.

У творчості Рубенса ці особливості проявилися найбільш яскраво. Придворний художник іспанського намісника у Фландрії, він постійно був перевантажений замовленнями від дворян, церкви, але знаходив час виконувати дипломатичні доручення. Майстер написав сотні картин, уславлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

У Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — *«Життя Марії Медічі»* — складається з 21 твору, де він зобразив і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів, відтворив реалії тогочасної історичної епохи. Творчість Рубенса справила величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його твори відомі в усьому світі.

Дієго Веласкес. Пряхи

Дієго Веласкес. Задача Бреди

4 **Дієго Веласкес (1599—1660).** Сучасники називали цього іспанського майстра «живописцем істини». Із 1623 р. до кінця життя він був придворним художником іспанського короля Філіппа IV. Провідне місце в його творчості посідали портрети. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою. Тому іспанці на портретах живописця — холодні, спокійні та врівноважені. Веласкес писав портрети членів королівської родини, іспанських дворян та їхніх дружин. При цьому він ніколи не відмовлявся від зображення правди, малював людину такою, якою вона була. Папа Інокентій, побачивши, яким його зобразив Веласкес, після роздумів промовив: «Занадто схожий».

Захоплювався своїми портретами і король, кажучи, що на них він, «як живий», не помічаючи, яким посереднім, слабким та безхарактерним зобразив його автор.

Наприкінці життя митець створив картину «Пряхи», де показав красу простих жінок-робітниць, які виткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Веласкеса, який присвятив своє життя служінню істині пензлем художника.

5 **Шедеври західноєвропейської архітектури.** Культура італійського Високого Відродження сприяла й великим змінам в архітектурі. Саме в той час місце будівника-ремісничого посів високоосвічений архітектор, який утілював свої задуми, спираючись на досвід античних майстрів і наукові знання. Розвиток архітектури Італії цієї доби пов'язаний із **Донатом Браманте (1444—1514)**, який визначив напрямки її розвитку в XVI ст. Його творчість пов'язана з Римом. Коли Папа Римський Юлій II заходився перебудовувати Рим, він призначив Браманте своїм головним архітектором. За його проектом у 1506 р. почалося спорудження собору Святого Петра в Римі — го-

Собор Святого Петра в Римі

Ескоріал

ловного храму католицького світу. Проте збудувати собор Браманте не встиг. За дорученням Папи Павла III Мікеланджело доопрацював проект, за яким будівництво було завершено 1590 р. Собор Святого Петра зараз є найбільшою церковною спорудою не тільки в Італії, а й в усьому світі. Висота собору — 132 м, площа — 15 тис. м² (площа собору Святої Софії в Константинополі — лише 800 м²).

Видатною архітектурною пам'яткою Іспанії XVI ст. став Ескоріал — палац-монастир, збудований іспанським архітектором **Хуаном де Еррерою** (1530—1597) для короля Філіппа II. Споруджений посеред безлюдного плоскогір'я на північний схід від Мадрида, палац іспанського короля сильно відрізнявся від архітектурних пам'яток тієї епохи. Зовнішній вигляд палацу — суворого й похмурого, без зайвих прикрас — уособлював стриманий і неприступний характер Філіппа II, який намагався підкорити собі весь світ.

У XVII ст. Рим став містом, де з'явилося чимало архітектурних пам'яток у стилі бароко. Видатним архітектором і скульптором нової епохи став **Джованні-Лоренцо Берніні** (1598—1680). Він завершив ансамбль собору Святого Петра, створивши величезну площу перед собором із колонадою, фонтаном та обеліском у центрі. Берніні був також автором багатьох скульптурних композицій для внутрішнього оздоблення собору. Вирізьблені ним скульптури завжди справляли велике враження на глядачів завдяки дивовижному поєднанню відвертої чуттєвості з релігійним натхненням.

Донатو Браманте. Церква Темп'єтто

Висновки

Доба бароко збагатила європейське мистецтво багатьма творами, що поєднували пишність, винахідливість та виразні художні ефекти.

- Для європейської архітектури XVI—XVII ст. стали періодом, коли вона перетворилася з ремесла на одну з галузей мистецтва.

Запитання і завдання

1. Що таке бароко?
2. Який живописець створив серію картин «Життя Марії Медічі»?
3. Яку назву мав груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти, намальований Рембрандтом?
4. Хто є автором картини «Пряхи»?
5. За проектом якого архітектора розпочали будівництво собору Святого Петра в Римі?
6. Що таке Ескоріал?
7. Чим мистецтво бароко відрізнялося від мистецтва Відродження?
8. Що нового внесли в розвиток живопису художники епохи бароко?
9. Схарактеризуйте розвиток західноєвропейської архітектури XVI—XVII ст.
10. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про творчість одного з живописців доби бароко.

§ 14. Література і наука

- » 1. Які літературні жанри існували в Європі за Середньовіччя? 2. Які літературні твори Середньовіччя ви пам'ятаєте? Про що в них розповідалося? 3. Як розвивалися наукові знання в середньовічній Європі? 4. Що, на вашу думку, мало сприяти розвитку науки в Нові часи?

Ідеали культури раннього Нового часу дістали гідне втілення у європейській літературі кінця XV—XVII ст.

Традиційна народна культура та ідеали Високого Відродження поєдналися у творчості видатного французького письменника-гуманіста Франсуа Рабле. Період творчості цього видатного драматурга англійці називають «епохою Шекспіра». У творах двох великих теоретиків-гуманістів епохи Відродження, англійця Томаса Мора і флорентійця Нікколо Макіавеллі, європейці побачили дві протилежні концепції держави і дві різні системи моральних цінностей. Доба бароко завдяки творчості Мігеля Сервантеса стала золотим століттям іспанської літератури.

Творчість Рабле і Шекспіра. Французький письменник **Франсуа**

Рабле (1494—1553) своєю творчістю відповів на питання: Скільки треба написати книг, щоб зажити світової слави? Рабле написав тільки одну — «Гаргантюа і Пантагрюель», але що то була за книга! Цей сатиричний роман сучасники називали найвизначнішим твором французької художньої літератури XVI ст.

«Гаргантюа і Пантагрюель» — книга-казка, у якій діють герої-велетні, добре знайомі у Франції дітям і дорослим. Проте в старовинні казки та легенди Рабле вклав новий зміст. Він безжалісно висміяв звичаї та життя сеньйорів, виступив проти католицької церкви і влади Папи Римського. На противагу тогочасному католицькому суспільству він вигадав країну-мрію, якої ніколи не існувало, — Телем. «Роби те, що хочеш» — головний закон цієї країни. Кожен мав виконувати ту працю, яка йому подобалася, і працювати для спільного добробуту. Поряд із цією країною існувала інша — Папоманія. Там жили ревні католики, які вели боротьбу проти Папофигії, жителі якої показали фігу портретові Папи Римського. У таких сміливих і гострих жартах Рабле насміхався над порядками, що існували в тогочасній Європі.

Франсуа Рабле

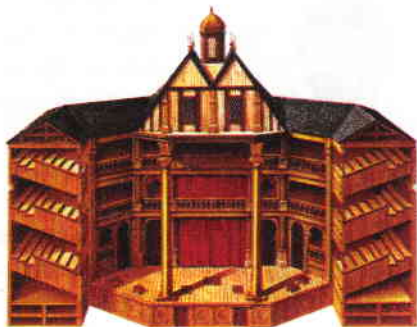
Після появи перших частин твору проти Рабле виступила католицька церква. Книгу було заборонено, але ніщо не могло стримати її шаленої популярності у Європі. Її читали потай, передавали одне одному і сміялися, сміялися, сміялися... Кажуть, що людство, сміючись, прощається зі своїм минулим. Читаючи книгу Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», європейці також прощалися зі своїм минулим і прямували в Нові часи.

Вільям Шекспір (1564—1616) — найяскравіший англійський драматург XVI ст. Його життя і творчість пов'язані з театром. Спочатку він був актором, згодом — співвласником лондонського театру «Глобус», потім почав створювати п'єси для театру. Упродовж життя В. Шекспір написав 37 п'єс і 154 сонети.

Велику популярність у глядачів мали комедії Шекспіра «Приборкання непокірної», «Комедія помилок», «Як вам це сподобається», «Дванадцята ніч», «Два веронці», «Сон у літню ніч». У цих п'єсах уславлювалася краса людини та її почуттів, а шана їй скла-

Вільям Шекспір

Театр «Глобус»

далася не за грошима чи походженням, а за поведінкою в різних ситуаціях та особистими якостями.

Всесвітньо відомими стали трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Король Лір», «Отелло». Герої першої трагедії, юні Ромео і Джульєтта, палко кохали одне одного, але перешкодою для їхніх почуттів стала давня ворожнеча родин. Не витримавши боротьби, юні герої наклали на себе руки. Трагедія стала гімном кохання, що не знає меж і не бажає рахуватися з родинними звичаями та законами.

У своїх історичних драмах — «Генріх I», «Річард III», «Король Джон», «Генріх IV», «Генріх V» — В. Шекспір відтворив захоплюючу панораму історії середньовічної Англії. Але він не тільки зобразив події минулого, а й дав їм власну оцінку. Шекспір засуджував тиранів і самовладдя, захищав ідеали людяності, утверджував право людей на рівність. Вустами героя однієї зі своїх п'єс Шекспір сказав: «Яке прекрасне людство!». Ці слова можуть стати девізом для творчості не тільки В. Шекспіра, а й усіх письменників раннього Нового часу.

Томас Мор

2 Нові погляди на державу і суспільство. Томас Мор (1478—1535) був канцлером короля Англії Генріха VIII в той час, коли в країні відбувалися великі зміни, бачив страждання народу під час обгороджування. У своєму романі-трактаті «Утопія» він гостро критикував Англію часів Генріха VIII, де «вівці з'їдали людей», селяни перетворювалися на жебраків, а дворяни й церква дармоїдствовали.

У цьому романі Т. Мор виклав своє бачення ідеального суспільства. Від імені мандрівника, який побував на острові Утопія (у перекладі з давньогрецької — неіснуюче місце), він розповів про нього. Усі жителі острова працювали, зайняті ремеслом і по черзі — сільським господарством. У них не було багатих і бідних, не було експлуатації. Працювали всі утопійці по шість годин на день. Завдяки своїй праці вони мали достатньо продуктів, що розподілялися за потребами жителів безплатно, із громадських складів. У будинках не було замків, оскільки не існувало приватної власності, і тому кожні десять років утопійці обмінювалися будинками та речами. Грошей вони не визнавали, із золота кували ланцюги для злочинців або рєбили нічні горщики. Злочинцями ставали ті, хто порушував закони Утопії. Суспільством керували грома-

Нікколо Макіавеллі

дяни, яких обирали щонайбільше на рік, за винятком князя, обраного до кінця життя. Усі найважливіші справи утопійці вирішували на народних зборах. На острові існувало й рабство. Рабами ставали злочинці, які виконували найбільш брудну та тяжку працю.

Таким було ідеальне суспільство в уяві Т. Мора, хоча він сам не вірив у те, що таке суспільство може бути створене у Європі. Це скоріше був не проект створення нового суспільства, а протест проти існуючого.

Одним із найвідоміших теоретиків політичної думки XVI ст. був **Нікколо Макіавеллі (1469—1527)**. Суперечки навколо його поглядів не припиняються від часу появи творів Макіавеллі. Одні вважають мислителя безпринципним негідником, інші — твердим реалістом, який насмілювався зобразити світ таким, яким він був насправді.

Упродовж усього життя Макіавеллі Італія була роздерта на десятки дрібних князівств і приваблювала цим володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади чужоземних військ підштовхували італійців до роздумів над тим, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію й міцною рукою навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався і Макіавеллі. Із цього приводу він написав декілька книг, серед яких найвідомішою є трактат *«Государ»* (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медічі. У цьому творі Макіавеллі поставив питання про те, як саме правитель має здійснювати владу в державі та як співвідносяться мораль і влада. Він уважав, що влада належить тому, хто зуміє її взяти. Государ, який є поєднанням таланту і хитрощів, має постійно зважати на дійсність і забути про будь-які докори сумління. Сумління може лише заважати правителю в його діяльності. Головна думка твору полягає в тому, що, коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та покладатися на силу і хитрість.

Макіавеллі одним із перших висунув ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. Оскільки інтереси людей є різними і дуже часто навіть протилежними, талант правителя полягає в умінні розуміти потреби суспільства і враховувати людську психологію. У своєму творі мислитель радив правителю піклуватися про підтримку народу, оскільки в іншому разі з настанням небезпеки в нього не буде прихильників. Він розумів і те, що для забезпечення своєї влади правитель має вживати й непопулярних заходів. Тому Макіавеллі радив переможцеві, який захопив державу, одразу вжити таких заходів, щоб не повертатися до цього згодом.

На природу людської натури Макіавеллі дивився дуже твердо. Він твердив, що люди хтиві, боязливі, схильні до зради, а коли збираються в натовп — одразу сміливішають і можуть діяти нерозважливо. Для того щоб успішно керувати, правитель має використовувати ці людські риси у своїх інтересах: залучати до себе

людей обіцянками й подарунками, зіштовхувати противників, щоб не дати їм об'єднатися. Якщо вбивство чи підкуп може наблизити правителя до здійснення мети — він також не повинен зупинятися перед цим.

Католицька церква рішуче засудила його твір як несумісний із християнською етикою. Більшість правителів європейських країн також були обурені принципами, проголошеними Макіавеллі. Проте насправді й католицька церква, і європейські монархи вже давно діяли згідно з принципами «Государя». Флорентійський мислитель лише першим висловив те, що було політичною дійсністю його часів.

3 Гуманізм Сервантеса. Творчість Мігеля Сервантеса де Сааведри (1547—1616) вважають вершиною іспанської літератури XVII ст. Життя цього письменника нагадувало авантюрний роман. Після закінчення університету молодого ідальго (дворянина) Сервантеса завербували до армії, і він узяв участь у морській битві проти турків біля Лепанто. Діставши тяжке поранення, Сервантес був вимушений залишити армію. Під час повернення на батьківщину його та брата захопили в полон морські пірати. Довгі п'ять років Сервантес провів у полоні в Алжирі, кілька разів намагався втекти, але невдало, і дістав звільнення лише за великий викуп. До Іспанії він повернувся бідняком і, не маючи засобів до існування, пішов працювати збирачем податків. Ця робота йому дуже не подобалась, але іншого виходу не було. Після однієї з чергових неприємностей Сервантес опинився у в'язниці, де розпочав роботу над романом *«Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчеський»*.

Мігель Сервантес де Сааведра

Головний герой роману, дворянин Алонсо Кіхано, що уявив себе мандрівним рицарем, мріяв відродити рицарські часи тоді, коли вони вже давно минули. Він один не розумів цього та, як останній рицар Сумного Образу, являв собою смішну й недоречну постать. Дон Кіхот намагався власноруч змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. А втім, мотиви його вчинків — людяні та шляхетні. Герой Сервантеса — справжній гуманіст. «Нехай сльози бідняка, — казав Дон Кіхот, — викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були занадто сміливими, навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі поруч із Дон Кіхотом — його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, смішним, але водночас є носієм народного гумору, характеру

й мудроців. Роман «Дон Кіхот» став великою книгою великого письменника, який усім своїм серцем любив людей.

Окрім цього Сервантес створив новели, п'єси, інтермедії, але у світовій літературі назавжди лишився як автор роману про останнього рицаря Землі — ідальго Дон Кіхота.

4 Розвиток медицини й математики. Розвиток наукових знань у XVI—XVII ст. відіграв важливу роль у становленні нового суспільства у європейських країнах. XVII ст. стало часом, коли було зроблено вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали підвалини нового природознавства.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали провадитися систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб. Італійський медик **Андреас Везалій** (1514—1564) видав 1543 р. фундаментальну працю «*Про будову людського тіла*». Незважаючи на переслідування духовної та світської влади, Везалій провадив розтини людських трупів, вивчаючи анатомію людини. Після оприлюднення його праці за вченим стала стежити інквізиція. Його схопили за брехливим обвинуваченням у розтині живої людини та засудили до прощі в Палестину, під час якої його корабель розбився. Учений опинився на безлюдному березі, де й помер від голоду. Проте його ім'я залишилося назавжди в історії медицини як людини, що зруйнувала вікові забобони про побудову людського тіла і започаткувала сучасну анатомію.

Іспанський учений **Мігель Сервет** (1511—1553) відкрив і описав систему кровообігу людини. За сміливість наукових поглядів і незалежність у думках його було спалено в Женеві за наказом Ж. Кальвіна.

Кровообіг людини було підтверджено під час анатомічних досліджень Везалія, а англійський лікар та анатом **Вільям Гарвей** (1578—1657) завершив вивчення цієї функції, створивши теорію кровообігу людини. Гарвея вважали одним із найосвіченіших людей свого часу, його відкриття стали справжньою революцією в медицині. Згодом Гарвей почав досліджувати, як зароджується людське життя. Сутність своїх дослідів він підсумував у вислові: «Усе живе — із яйця». Медичні світила тогочасної Європи не сприйняли його відкриттів, але він не здавався. Сучасники зрозуміли й визнали його заслуги лише наприкінці його життя.

Італієць **Джироламо Фракасторо** (1480—1553) дослідив способи поширення інфекцій і визначив, які засоби необхідні для боротьби з інфекційними захворюваннями. Учений-аматор **Антоні ван Левенгук** (1632—1723) винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було зроблено 1674 р., коли він першим дослідив і довів існування мікробів. У краплині води Левенгук відкрив цілий новий світ.

Від кінця XVI ст. розвивалися майже всі галузі математики. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик **Франсуа Війєт** (1540—1603) започаткував літерні позначення й заклав основи загальної теорії рівнянь, завдяки чому він вважається засновником нової алгебри. Ще один французький математик і філософ **Рене Декарт** (1596—1650), установивши взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією, відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Основи своєї теорії він виклав у праці «*Міркування про метод*». Нові методи розраховування нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету **Бонавентура Кавальєрі** (1598—1647) у праці «*Геометрія неподільних*». У розробці цього методу значну роль відіграли також Йоганн Кеплер і Рене Декарт, який увів до наукового обігу поняття змінної величини.

5 Розвиток астрономії. Бурхливий розвиток мореплавства в Нові часи сприяв становленню наукової *астрономії*. Саме в астро-

Астрономія (від грец. «зоря» та «закон») — наука про будову і розвиток космічних тіл та всього Всесвіту.

номії було зроблено відкриття, що завдали нищівного удару старій системі поглядів на будову Всесвіту. За цією системою, що базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, у центрі світу

була розташована непорушна Земля, навколо якої оберталися Місяць, Сонце та зорі.

Хибність старої теорії довів польський учений **Миколай Коперник** (1473—1543). Унаслідок досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця й навколо власної осі, та створив геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі). Свої погляди він виклав у славнозвісній праці «*Про обертання небесних тіл*». Коперник створював її впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся надрукувати. Книга вийшла у світ у день смерті вченого й супроводжувалася обережною передмовою видавця, у якій він репрезентував викладену в книзі теорію як цікаву гіпотезу. Праця «Про обертання небесних тіл» була засуджена католицькою церквою і від 1616 аж до 1822 р. згадувалася в «Індексі заборонених книг».

Наступний крок у дослідженні Всесвіту здійснив італієць **Джордано Бруно** (1548—1600). На відміну від Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими сонцями. За поширення цих поглядів він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся своїх поглядів. За вироком суду інквізиції його було звинувачено в ересі та спалено на багатті. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони перебували до останнього видання 1948 р.

Італійський учений **Галілео Галілей** (1564—1642) зробив телескоп зі збільшенням у 32 рази й розпочав із його допомогою регуляр-

Миколай Коперник

Система Птолемея

Система Коперника

ні дослідження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники, що оточують Юпітер. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. він видав працю «*Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову*», де навів незаперечні докази правильності теорії Коперника. За цю книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців припинень і допитів Галілей підписав каяття. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!».

До кінця своїх днів Г. Галілей перебував під наглядом інквізиції, йому заборонили писати й видавати свої праці. В останні роки життя він зробив значні відкриття у фізиці — відкрив закони сучасної механіки. Лише у 80—90-х рр. XX ст. католицька церква визнала, що засудження вчених було помилковим, і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

Витяг із вироку кардиналів щодо Галілея. Ти, Галілею, був звинувачений на цьому суді в тому, що вважаєш за істину і поширюєш у народі брехливе вчення про те, що Сонце перебуває в центрі світу нерухомо, а Земля рухається на осі добовим обертанням; у тому, що ти мав численних учнів, яким викладав це вчення. Нарешті з'явився на світ твій твір, лист до одного твого попереднього учня, де ти, наслідуючи дурниці Коперника, розвинув деякі положення, що суперечать здоровому глузду і Святому Письму. Тому, бажаючи захистити людей від шкоди та спокуси, які виходили з твоєї поведінки і загрожували чистоті віри... учені-богослови постановили:

1. Положення, що Сонце — центр Всесвіту і є нерухомим, є думка безглузда, філософськи неправильна і вкрай єретична, тому що вона суперечить Святому Письму.

2. Положення, що Земля не центр Всесвіту і не є нерухомою, є думкою безглуздою, філософськи невірною і під богословським кутом зору суперечить духові віри...

? За що і зі спираанням на які докази церква засудила Галілея?

Галілео Галілей

Страта Джордано Бруно

6 Демонomanія. Астрологія. Визначні відкриття здійснювались у ранній Новий час на тлі поширення *демонomanії*, в основі якої був нечуваний до того страх людей перед проявами діянь диявола. Різні забобони в XVI—XVII ст. були сильнішими за будь-які докази. Люди настільки вірили в це, що розгортали справжнє поклонання на тих, у кого, як вони вважали, вселився диявол. Усе,

Демонomanія — уявлення та пов'язані з ними забобони, що стосуються віри людей у можливість впливу на їхнє життя потойбічних сил — диявола, злих духів тощо.

що вони не могли пояснити, було справою рук чарівників і відьом. До цієї категорії зараховували ледь не половину людства. Чарівниками вважали всіх, хто хоч чимось вирізнявся серед інших, — від душевно хворих до пересічних особистостей. Особливо діставалося жінкам, яких вважали «посудинами диявола». Будь-яка стара жінка могла наразитися на звинувачення, що вона відьма. По всій Європі в ранній Новий час, як і раніше, часто спалювали на багаттях відьом. Як католицька, так і протестантська церкви вели справжню війну проти чарівників і відьом. Мотиви цієї боротьби були різними — від страху до користі.

Людські страхи обґрунтовували спеціальні дослідники-«демонологи». Існувало безліч «наукових» творів, які «доводили» шкідливий вплив діянь диявола на людину і суспільство.

Астрологія — учення про вплив зоряних тіл на земну кулю і людину, відповідно до якого перебіг подій у майбутньому можна передбачити за розташуванням небесних світил.

Ними ретельно описувалися ознаки чарівників і відьом, давалися рецепти щодо протидії і боротьби з ними. Найпоширенішим таким твором у тогочасній Європі була *«Демонomanія» Жана Бодена (1530—1596).*

У XVI ст. відбувається систематизація й узагальнення досягнень іншої «науки» — *астрології*. З'являється ціла низка праць,

читанням яких захоплювалися освічені європейці. Прагнення зазирнути в майбутнє, передбачити його в час, коли все змінювалося і не було спокою й стабільності, робило астрологів відомими особами. Не було такого європейського правителя, який би не тримав при собі якогось астролога. Кожна дія правителя узгоджувалася або перевірялася астрологом. Найвідомішим серед них у ті часи був **Мішель Нострадамус (1503—1566)** — лікар і придворний астролог французького короля Генріха II і його дружини Катерини Медічі. Його пророкування й тепер не залишають байдужими багатьох людей.

Висновки

Письменники Європи раннього Нового часу завдяки своїй творчості стали класиками світової літератури.

- ▶ Унаслідок наукових відкриттів кінця XV — першої половини XVII ст. було закладено основи нового природознавства, створено наукову теорію будови Всесвіту й прокладено шлях до пізнання ще невідкритих законів природи.
- ▶ Однак поряд із величними науковими відкриттями в повсякденному житті зберігалися давні забобони — віра в чарівників, відьом тощо.

Запитання і завдання

1. Яку єдину книгу написав Ф. Рабле? 2. Хто був автором трактату «Государ»? 3. Назвіть головний твір М. Сервантеса. 4. Яке наукове відкриття здійснив А. ван Левенгук? 5. Хто створив геліоцентричну теорію будови Сонячної системи? 6. Що таке астрологія?

- ✦ 7. Чим уславилися Ф. Рабле та В. Шекспір? 8. У чому полягали нові погляди на державу і суспільство, сформульовані Т. Мором і Н. Макіавеллі? 9. Хто, на вашу думку, краще розумів людську натуру — Т. Мор чи Н. Макіавеллі? Обґрунтуйте свою думку. 10. Визначте, який вплив мали на розвиток людства відкриття в медицині й математиці, здійсненні в ранній Новий час. 11. Якими були основні досягнення астрономії цієї доби? 12. Які факти свідчать, що в житті тогочасного європейського суспільства велике значення зберігали давні забобони і невпевненість у майбутньому?

- ★ 13. Заповніть таблицю «Досягнення європейської літератури раннього Нового часу».

Письменник, роки життя	Головні твори	Основні ідеї творів	Значення творчості

- ★ 14. Визначте основні соціальні проблеми європейського суспільства кінця XV — першої половини XVII ст., які знайшли відображення у творчості тогочасних письменників. 15. За додатковою літературою познайомтеся з біографіями М. Коперника, Дж. Бруно та Г. Галілея. На прикладах життя та діяльності трьох великих астрономів висловіть власну думку про те, у чому в той час виявлялася особиста мужність людини.

ТЕМА VI. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА І МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

§ 15. Річ Посполита

- 1. Які причини укладення Крівської унії? 2. Що ви знаєте про участь українського козацтва в Хотинській війні 1620—1621 рр.?

1 **Поява фільваркового господарства.** У XVI ст. в Польщі відбувався перехід від середньовічної оброчної системи до фільварково-панщинного господарства.

Причин для цього було кілька. По-перше, у Західній Європі зростали міста, збільшувалася кількість міського населення і зростав

Фільварок — багатопрофільне господарство, у якому вся земля належала панові, що базувалося на праці селян, які відробляли панщину.

попит на сільськогосподарську продукцію. По-друге, унаслідок напливу золота до Європи після Великих географічних відкриттів почався інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, що вело до збільшення попиту

на хліб, сільськогосподарську продукцію та сировину для мануфактур. Із метою збільшення виробництва товарної продукції землевласники перетворювали свої господарства на фільварки. Окрім вирощування хліба, у фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні тощо.

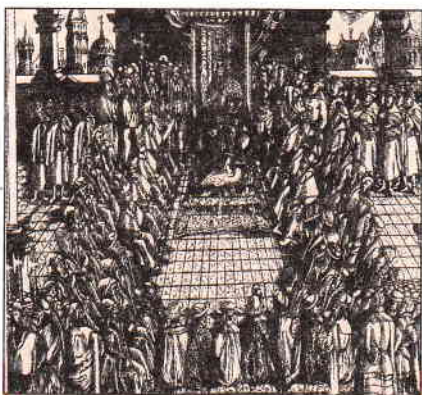
Поширення фільварків призвело до посилення визиску селян землевласниками. У фільварках панщина сягала шести днів на тиждень.

Товарна продукція — це продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Але примусова праця селян була малоефективною. Для того щоб отримати більше прибутку, землевласникові потрібно було більше землі й залежних селян. У 1557 р. польський

король і великий князь литовський Сигізмунд II Август прийняв «Уставу на волоки», згідно з якою громадські землі поділялися на волоки — відрізки землі площею 19,5 га. Нормою наділу стала одна волока на двір. Надлишки землі передавалися шляхті під фільварки.

2 **Польські міста в XVI — XVII ст.** У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Під його впливом з'явилося чимало нових міст. Так, Варшава, яка виросла з невеликого поселення, у XVI ст. стала новою столицею королівства замість Кракова. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, Скандинавськими країнами, Московською державою. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури.

Засідання польського сейму

Варшава

Але період зростання польських міст тривав недовго. Уже в другій половині XVI ст. вони поступово занепадають. Турецькі завоювання на Балканському півострові майже повністю припинили всю південно-східну торгівлю. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі сприяло розвитку торгівлі по Віслі й далі Балтійським морем. Ця торгівля приносила великі прибутки не міському купецтву, а магнатам і шляхті, які в 1565 р. домоглися від короля права на безмитне вивезення за кордон своєї продукції. До того ж король нічого не зробив для захисту інтересів польських виробників від іноземної конкуренції, що також стало причиною занепаду міст. Купці згортали свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому в Польщі не склався міцний третій стан буржуа-підприємців, який у країнах Західної Європи сприяв формуванню підвалин нового суспільства.

3 Магнати, шляхта і селяни. Основними суспільними верствами тогочасної Польщі були феодали — магнати і шляхта, залежні селяни та міщани.

Магнати були великими землевласниками, що походили з давніх родів — Радзивіллів, Острозьких, Конецпольських та ін. Третина сіл у Польщі належала магнатам. Фінансова могутність давала змогу магнатам впливати на внутрішню та зовнішню політику Польщі.

Шляхтичі — дрібнопомісне дворянство — володіли одним-двома селами. Після приєднання українських земель до Польщі дрібна та середня шляхта почала захоплювати родючі землі України. Деякі шляхтичі — Замойські, Любомирські, Потоцькі — саме завдяки загарбаним українським землям перетворилися на великих магнатів. Переважна більшість дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. За допомогою шляхти магнати домагалися від короля прийняття вигідних для них рішень.

7063 269 6464

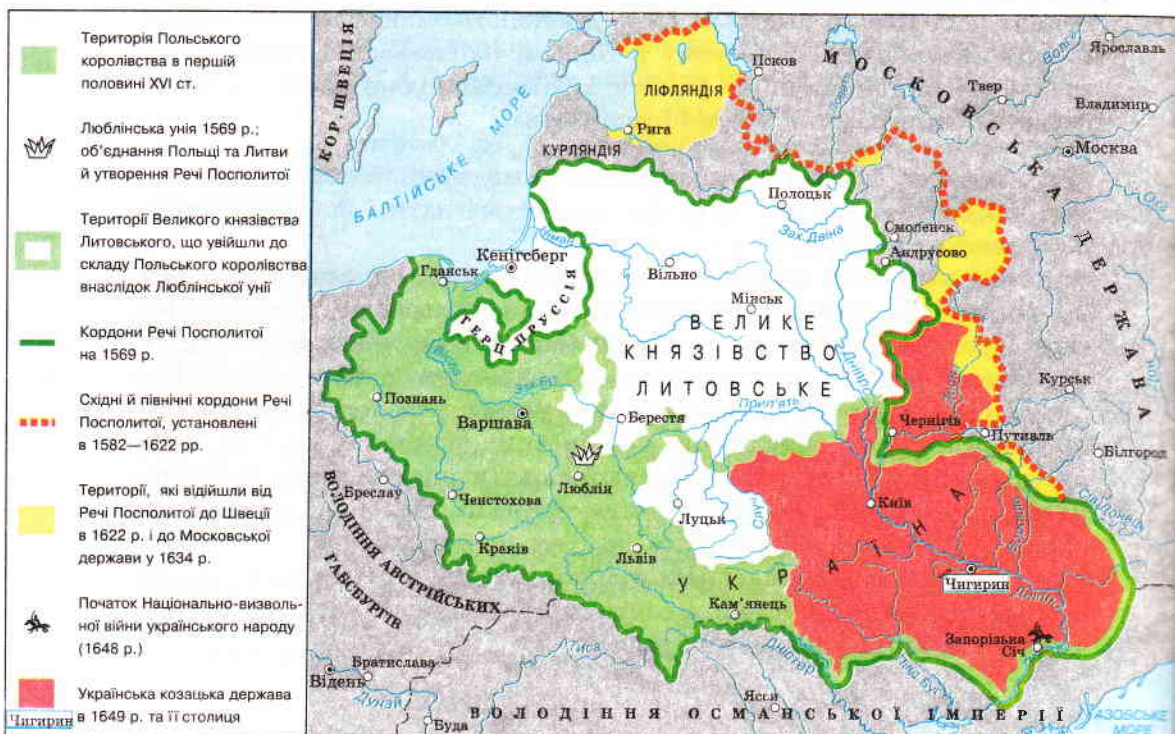
Селяни в Польщі перебували в кріпацькій залежності від магнатів і шляхти. Вони втратили будь-які особисті та юридичні права. «Я не знаю іншого королівства в християнському світі,— писав придворний проповідник-єзуїт Петро Скарга,— у якому так зле поводяться із селянами, як у нашому».

4 Реформація і Контрреформація. Володіння католицької церкви в Польщі в XVI ст. становили майже п'яту частину земель. Церква була великим землевласником, збирала церковну десятину та інші податки з населення.

У 20-х рр. XVI ст. в Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху була його строкатість і відсутність єдиного напрямку, підтримуваного більшістю населення країни.

Після виступу Лютера значної популярності в Польщі, особливо серед жителів міст, набуло лютеранство.

У 30-х рр. XVI ст. в Польщі поширився кальвінізм. Його ідеї підтримали шляхта і магнати, які вбачали в ньому можливість досягти більшої незалежності від центральної влади та отримати церковні землі. Однак протестанти в Польщі не розпочинали збройної боротьби за втілення своїх поглядів, обмежуючись їх пропагандою. Ці рухи охоплювали тільки шляхту і магнатів, а переважна більшість селянства трималася католицької віри. У містах, що занепадали, також не існувало суспільних сил, які б підтримали Реформацію.

Від кінця XVI ст. в Польщі посилилась і, зрештою, перемогла католицька Контрреформація. Першим став надавати активну допомогу католицькій церкві в боротьбі проти Реформації король Стефан Баторій. Саме за його правління активну діяльність розгорнули єзуїти.

Під час правління Сигізмунда III, який був фанатичним прихильником католицизму, протестантство в Польщі було фактично знищене. Король забороняв протестантам обіймати державні посади, що зменшувало популярність протестантства серед шляхти. До того ж такого впливу єзуїтів, як у Польщі, не знала жодна країна Європи. Вони фактично підкорили всю систему освіти і через своїх прихильників організували погроми протестантів. Закріпившись у Польщі, єзуїти розпочали наступ на православних і на українських землях. Саме з метою поширення католицизму на українські землі в 1596 р. було укладено **Брестську унію**, за якою православна церква України переходила під зверхність Папи Римського.

5 Зміна династії на королівському троні. Шляхетська демократія. Особливістю політичного розвитку Польщі в XVII ст. було те, що в ній не склалась абсолютна монархія, а утворилася «шляхетська республіка». Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався із сенату і палати послів. Реальна влада в державі належала магнатам, які обирали королем того, хто їх улаштував.

У 1572 р. помер Сигізмунд II Август. Із ним припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання нового короля було суто формальним актом, то тепер воно набуло іншого характеру — короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став **Генріх Валуа** (1573—1574). Через кілька місяців він повернувся до Франції Генріхом III. Із його ім'ям пов'язано підписання «Генріхових артикулів». За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сеймів, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення.

Польський король
Сигізмунд II Август

Польський король Стефан
Баторій

Польський король Вла-
дислав IV Ваза

У разі порушення королем цих умов магнати і шляхта мали право позбавити його влади. Виконувати ці умови був зобов'язаний і новий

король **Стефан Баторій** (1576—1586 рр.), хоча він зумів повернути авторитет владі короля. У 1587 р. королем було обрано **Сигізмунда III** (1587—1632 рр.), який започаткував на польському престолі династію Вазів. Королі, не маючи впливу на внутрішнє життя, провадили надзвичайно активну зовнішню політику, зумівши втягнути країну в усі війни й суперечки, що точилися в той час.

Шляхетська демократія — політичний лад, що встановлювався в Речі Посполитій, за яким законодавчо було закріплено домінуючу роль шляхти в житті суспільства. Шляхта користувалася всіма правами, свободами і привілеями, на відміну від інших станів суспільства. Згодом шляхетська демократія переросла в шляхетське свавілля, що й стало однією з причин занепаду Польщі.

6 Люблінська унія. Польська держава постійно намагалася розширити свої кордони у східному напрямку. Магнати і шляхта бажали отримати нові землеволодіння, оскільки вільних земель у Польщі фактично не залишилося; міщани й купці були зацікавлені в нових ринках збуту та розвитку торговельних зв'язків; католицьке духовництво прагнуло поширення католицизму на нові землі.

Активна експансія на Схід бере свій початок від XIV ст. Одним зі шляхів реалізації цієї ідеї стало створення союзу між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Причин для об'єднання двох держав у XVI ст. було кілька. Насамперед, польські магнати і шляхта прагнули отримати українські землі, що входили до складу Литви. Іншою причиною було прагнення зупинити експансію Московської держави на Захід. Але слід зазначити, що у Великому князівстві Литовському були і противники унії, особливо українські та білоруські шляхтичі, які не бажали поширення впливу католицької церкви.

У січні 1569 р. в Любліні король Сигізмунд II Август скликав спільний литовсько-польський сейм для вирішення питання про унію (союз) двох держав. Представники Литви та Польщі висунули два різні проекти унії. Литовський проект містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися тільки з її громадян, про окрему монету тощо. У польському проекті пропонувалося злити Литву з Польщею в єдину державу з одним королем і спільними органами влади. Литовський проект поляки відкидали як неприйнятний. Довідавшись про те, що й король став на бік польського проекту, литовська делегація вирішила залишити сейм, щоб зірвати його роботу. Проте серед членів делегації стався розкол: великі магнати залишили сейм, а дрібна шляхта вирішила підтримати польський проект, сподіваючись на привілеї від польського короля.

У березні 1569 р. за згодою польських магнатів і шляхти король видав універсал про відібрання в Литви та приєднання до

Польщі Волині й Підляшшя, а згодом Київщини та Брацлавщини. Таким чином, майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Ослаблена Лівонською війною Литва опору не чинила. Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені таким рішенням литовські магнати повернулися на сейм і намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

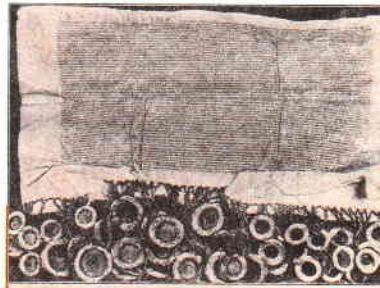
Унію було підписано 1 липня 1569 р. в Любліні. Утворювалась єдина держава Річ Посполита (республіка) із єдиним виборчим королем, сеймом, монетою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо.

За Люблінською унією Литва втрачала свою державність і зберігала лише деяку автономію на значно меншій території. Унія сприяла посиленню польської експансії на українські та білоруські землі. Тут активно насаджувався католицизм, зростало соціальне гноблення, запроваджувалася фільваркова система господарювання.

7 Зовнішня політика. Після укладення унії Польща опинилась у нових зовнішньополітичних умовах. Їй довелося вести боротьбу з Московською державою, Швецією та Туреччиною за панування на просторах Східної Європи.

Так, Польща вступила в Лівонську війну (1558—1583), у якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московської держави. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську Івана Грозного. У 1579 р. польська армія оволоділа Полоцьком і розпочала облогу Пскова. У 1582 р. Стефан Баторій підписав угоду з Московською державою, за умовами якої вона мала залишити Лівонію. Ця угода більше ніж на сто років зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Проте незабаром Польщі довелося вести війну за Лівонію зі Швецією. Ця війна тривала з перервами від 1600 до 1635 р. У результаті війни Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилась під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштував жодну зі сторін, і через 20 років війна спалахнула знову.

Акт Люблінської унії

Богдан Хмельницький,
гетьман України

Український козак

Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща мусила приділяти увагу обороні цих земель. Українські козаки, які захищали свої землі від татар і самі здійснювали походи до турецьких берегів, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через походи козаків. Кульмінацією боротьби стала **Хотинська битва** (1621 р.), у якій козацько-польське військо зупинило наступ Османської імперії на Річ Посполиту. На цьому протистояння Польщі та Османської імперії не припинилося.

8

«Великий потоп». Занепад Речі Посполитої. У середині XVII ст. на долю Польщі випали великі випробування, які поляки називали «Великим потопом». Країна опинилась на межі зникнення з політичної карти. Початок цьому поклало протистояння влади з українським козацтвом, яке розпочало збройну боротьбу за відстоювання своїх привілеїв і стало на захист українського народу і церкви проти утисків поляків. Періодичні повстання кінця XVI — початку XVII ст. зрештою вилилися в Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що розпочалася в 1648 р. Війна велася з перемінним успіхом і вкрай виснажила обидві сторони. Зрештою в 1654 р. до цього конфлікту долучилася Московська держава, яка дбала тільки про власні інтереси. У 1655 р. проти Польщі почала війну Швеція, яка фактично захопила власне польські землі. У такій складній ситуації поляки зуміли завдати поразки Швеції й укласти мир, утративши лише васальне Пруське князівство (1660 р.), після тривалої боротьби знайти спільну мову з Московською державою, поділивши українські землі на дві частини (Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р.), стримати чергову турецьку агресію, відкупившись частинами Поділля і Правобережною Україною.

Вирішальну роль у боротьбі поляків відіграла шляхта, яка ще більше зміцнила своє становище. Із 1652 р. в польському сеймі було встановлено порядок «вільного вето», згідно з яким усі рішення сейму мали ухвалюватись одноголосно. У результаті цього законодавча діяльність сейму практично припинилась. У країні встановилася політична анархія. Ця криза призвела до поступового занепаду Польщі.

Останнє тимчасове піднесення Речі Посполитої припадає на час правління короля **Яна III Собеського** (1674—1696 рр.). Ще будучи гетьманом (головнокомандуючим армією), він завдав черговій поразки туркам на Поділлі (1673 р.) і в 1683 р. врятував Відень від останньої турецької облоги. Тим самим було остаточно зупинено турецьку агресію в Європі й відновлено південні кордони Польщі (1699 р.).

Проте вже на початку XVIII ст. Польща опинилася в залежності від сусідніх держав, а наприкінці століття припинила існуван-

ня як самостійна держава: її територію було поділено між Росією, Австрією та Пруссією.

9 **Культура.** У XVI—XVII ст. Польща досягла вагомих успіхів у розвитку культури. XVI ст. вчені називають «золотим віком» польської культури. Швидкий розвиток польської культури був зумовлений впливом Відродження. Крім того, у самій Польщі почалося масове заснування шкіл, які поширювали ідеї Відродження. У широких верств суспільства пробудився інтерес до книг. Завдяки створеній польським королем Сигізмундом II Августом пошти почався більш активний культурний вплив із Заходу. Польщу охопив небувалий інтерес до науки і відкриттів. Так, Мацей із Мехова створив трактат «Про дві Сарматії», у якому зробив опис Східної Європи та Азії. Хроніст Бернард Ваповський уславився створенням великих карт Європи. Великою популярністю стали користуватися історичні праці Марцина Бельського, Марцина Кромера, Лукаша Гурницького. Переживає розквіт і художня література. Завдяки творах Миколая Рея і Яна Каховського були закладені основи польської літературної мови. Вершиною «золотого віку» вважається наукова діяльність М. Коперника.

Мистецтво Ренесансу мало великий вплив і на архітектуру. У Польщі будуються резиденції магнатів, маєтки шляхти. Прикметним явищем тієї доби стало встановлення шляхтичами й міщанами в костелах монументальних нагробних скульптур. Під впливом мистецтва Відродження скульптури мали реалістичний образ.

Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір. Саме за короля Сигізмунда II Августа стало модним запрошувати до двору митців, художників. Символом нового культурного впливу став перебудований у ренесансному стилі Вевельський замок.

На XVII ст. припадає поширення на теренах Речі Посполитої польського, або, як його називали, сарматського бароко. Головну роль у його процесі відігравала католицька церква, яка після Триденського собору прагнула вплинути на віруючих. У новому стилі також був перебудований замок у Варшаві, куди в 1596 р. переїхав королівський двір. Велич і красу королівського замку і костьолів прагнули наслідувати й польські магнати.

На розвиток польської культури тієї доби також вплинули ідеали, цінності й звичаї шляхти. Вони дістали назву сарматизм (польські шляхтичі виводили свій родовід від сарматів). Фактично сарматизм став другим напрямком польської культури тієї доби. Він поєднував елементи як західної, так і східної культури. Це проявлялося в мові, де поряд із польською мовою стали активно вживати латинські слова. Сарматизм також породив відчуття зверхності польської культури над культурами сусідніх народів, що виливалося в процес опоячення й покатоличення.

Висновки

XVI—XVII ст. стали часом злету і занепаду Польської держави. Завдяки Люблінській унії і війнам було досягнуто максимального територіального зростання держави.

Зовнішня могутність Речі Посполитої не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави, «шляхетська демократія» послаблювали внутрішні сили держави і, зрештою, призвели до її занепаду.

Запитання і завдання

1. Що таке фільваркове господарство? 2. Який соціальний стан був домінуючим у польському суспільстві? 3. Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.? 4. Коли була укладена Люблінська унія? Які причини та наслідки її підписання? 5. Що таке «вільне veto»?
6. Чим був зумовлений занепад польських міст у XVII ст.? 7. Схарактеризуйте зміни в сільському господарстві Польщі в XVI ст. 8. Чому події другої половини XVII ст. в Польщі дістали назву «Великий потоп»?
9. Визначте і схарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Польщі. 10. Розкажіть про польсько-турецьку війну 1614—1621 рр. та участь у ній українських козаків. 11. Укажіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі. 12. Схарактеризуйте основні здобутки польської культури.
13. Що допомогло Речі Посполитій вистояти і відстояти свою незалежність у бурхливих подіях другої половини XVII ст.?

§ 16. Московська держава

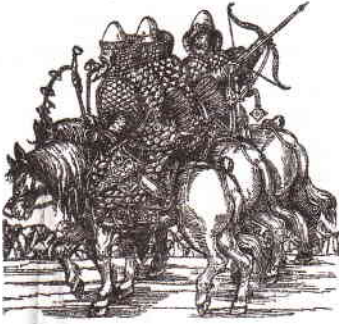
1. Як утворилася Московська держава? 2. Що вам відомо про державницьку діяльність Івана III?

1 Початок правління Івана IV. У той час, коли в країнах Західної Європи закладалися підвалини нової європейської цивілізації, на сході Європи постала нова велика політична сила — Московське царство. В історії Московського царства XVI ст. це, насамперед, доба Івана IV Грозного. У цей період відбувався процес становлення абсолютної монархії у вигляді **самодержавства** — нічим не обмеженої влади царя.

Цар Іван IV Грозний

Утвердження самодержавства відбувалося в запеклій боротьбі проти боярства. У цій боротьбі царі спиралися на дворянство, яке отримувало землі лише за умови служіння царю. Важливою опорою царської влади була православна церква, яка обстоювала ідею божественного походження царської влади.

Російські дворяни XVI ст.

Бояри

У роки правління **Василя III** (1505—1533 рр.) було завершено об'єднання Московського царства. Воно стало найбільшою за розмірами державою світу.

Після смерті Василя III на московському престолі опинився його трирічний син **Іван IV** (1533—1584 рр.). Фактично влада перейшла до боярських угруповань. Ця боротьба наклала відбиток на характер майбутнього царя. Боярське безвладдя тривало до 1547 р., коли Іван IV вінчався на царство та був офіційно проголошений царем.

Ситуація в країні вимагала нагальних заходів для встановлення миру між боярською аристократією та дворянами. Іван IV створив «Вибрану раду», до якої входили представники дворян, церкви, бояр. Вона розробляла проекти реформ, які мали зміцнити державу та посилити владу царя.

Думний дяк Іван Пересветов, за пропозицією царя, подав проект цих реформ. Зразком для здійснення змін він уважав Османську імперію, у якій султан користувався необмеженою владою, а всі піддані вважалися його рабами. Він передбачав обмежити в Московії владу і силу бояр, спираючись на дворян. Цих останніх, уважав Пересветов, треба було всіляко підтримувати, висувати на державні посади. Основою армії теж мало стати дворянське військо. За свою службу цареві дворяни мали отримувати платню.

Реформи Івана IV. Реформи започаткували рішення Земського собору 1550 р. Було затверджено новий Судебник, який посилював централізацію державного управління. Він обмежував владу намісників, звільняв дворян від їхнього суду. Судебник підтвердив право переходу селян від одного до іншого власника один раз на рік — у Юріїв день, але збільшив суму, яку селяни мали сплачувати попередньому власникові.

Земський собор — дорадчий орган при царі, до якого входили представники всіх станів, окрім селянства.

Виникли нові органи центрального державного управління — **прикази**. У них зосереджувалось управління окремими галузями економіки й політики. Керівників приказів призначав цар. Найважливішими серед цих нових органів були Посольський приказ (зовнішня політика), Розрядний (формування дворянського війська), Помісний (боярське землеволодіння), Стрілецький (організація стрілецького війська).

У 1556 р. «Вибрана рада» ліквідувала систему «кормлінь», за якою місцеві жителі утримували намісника, і створила місцеве самоврядування з «виборних людей», які призначалися з дворян.

Судебник — збірник законів.

Було здійснено військову реформу. Створювалися піше стрілецьке військо й «вибрана тисяча» — особиста царська гвардія з дворян. Вони стали особистою охороною царя. Відтоді цар не залежав від боярського ополчення. Стрілецькі загони жили в окремій слободі, отримували регулярну платню, поділялися на шість полків по 500 воїнів. Були озброєні пищалями та бердишами.

У 1556 р. було видано «Уложення про службу». Згідно з ним і для дворян-поміщиків, і для бояр-вотчинників запроваджувалась обов'язкова військова служба терміном 15 років. За несення служби належала платня. Із кожних 150 десятин землевласник мав виставляти одного кіннотника.

Загалом реформи 50-х рр. XVI ст. зміцнили владу царя, ослабили боярство й посилили значення дворянства в Московському царстві. У той же час здійснення реформ привело до появи в житті Московської держави рис, притаманних східним цивілізаціям (про ці риси ви дізнаєтесь у темі XI).

3 Опричнина. У 1558 р. цар Іван IV розпочав Лівонську війну за вихід до Балтійського моря. Однак після перших перемог московські війська почали відступати, а полководець князь Андрій Курбський перейшов на бік ворога. Розлючений цар Іван IV, якого називали Грозним, усюди вбачав зраду, карав винних і невинних.

Опричнина — система заходів (репресії, страти, конфіскація земель), що здійснювались у Московській державі в XVI ст. царем Іваном IV із метою зміцнення царської влади, для боротьби з опозицією, залишками удільного сепаратизму.

Від 1564 р. в Московському царстві встановилася опричнина (від давньорус. «опрічь» — «крім», що в XIV—XV ст. позначало особливі володіння, виділені в користування членам великокнязівського роду). Сутність опричнини полягала в тому, що Іван IV Грозний, налякавши жи-

телів Москви своїм раптовим відбуттям до Олександрівської слободи, удався до масових репресій, страт, земельних конфіскацій, придуючи опір тих, хто заважав його необмеженій владі.

Цар отримував у володіння частину земель — опричнину, решта земель — земщина — належала боярам. Опричнина постійно зростала за рахунок приєднання нових земель земщини. Опричне військо вбивало тисячі людей по всій країні. Лише в Москві Іван Грозний стратив нібито за зраду 120 бояр і навіть митрополита. Така ж доля спіткала й міста: Новгород, Клин, Твер.

У 1577 р. цар заборонив опричнину, стратив багатьох опричників і навіть заборонив про неї згадувати. Однак цареві опричнина принесла велику користь. Завдяки їй Іван Грозний посилив свою владу, остаточно знищив боярську опозицію.

1 Сучасники-іноземці вважали, що понад 10 тис. осіб стали жертвами опричнини. Страшним свідченням про страти тих часів стали «синодики» (списки на поминання), що їх розсилав до монастирів на поминання душ страчених Іван IV. За підрахунками істориків, кількість осіб, згаданих у тих «синодиках» побожним Іваном IV, перевищувала 4 тис. Ці списки стали справжньою книгою пам'яті тих лихоліть.

4 **Зовнішня політика Івана IV.** Зовнішня політика Московської держави за Івана IV набула експансіоністського характеру. Війни, що велися майже безперервно, мали за мету збільшити територію Московської держави за рахунок земель сусідів. Така риса була характерною для зовнішньої політики багатьох тогочасних держав. Але в XVI ст. західноєвропейські держави свою експансію спрямовували в Новий Світ: завойовували там землі та перетворювали їх на свої колонії. Для Московської держави об'єктом колонізації стали сусідні території. Завоювання відповідали інтересам Московської держави, сприяли її економічному посиленню й територіальному зростанню, але мали негативні наслідки для її сусідів.

Особливістю Московської держави було те, що ядро її державної території, яке сформувалося до XVI ст., перебувало осторонь світових торговельних шляхів. На заході такі шляхи контролювали Швеція, Литва і Польща; на сході та півдні — Кримське, Астраханське й Казанське ханства.

У результаті війни 1548—1552 рр. було підкорено **Казанське ханство**. За наказом Івана IV його жителів, що не хотіли коритися, винищували або відправляли в Московську державу, де насильно навертали на православну віру або страчували.

Олександрівська слобода — опрична резиденція

Московські стрільці

У 1556 р. Іван IV без бою здобув **Астраханське ханство**. Унаслідок завоювання Іван IV отримав можливість контролювати багатий Волзький торговельний шлях.

Згодом Іван IV розпочав війну проти **Кримського ханства**, але вона не мала успіху. За спиною кримського хана стояв могутній турецький султан, перед яким тремтіла Європа. Зрозумівши безперспективність війни проти Криму, Іван IV спрямував свою експансію на захід.

Територіальні зазіхання Московської держави поширювалися на землі Балтії, що перебували під владою Лівонського ордену. Метою **Лівонської війни** 1558—1583 рр. і стала боротьба Івана IV за загарбання Прибалтики і вихід до Балтійського моря. Агресія Московської держави занепокоїла Європу. На захист Лівонії виступили Литва, Польща, Швеція і Данія. Тривала війна закінчилася для Московської держави повною поразкою.

Іншим об'єктом експансії став Сибір. У 1582 р. почалося завоювання **Сибірського ханства**. Зацікавлені в підкоренні цих земель купці Строганови з дозволу Івана IV найняли загін волзьких козаків отамана Єрмака. За козаками на завойовані землі ринули купці, ремісники, селяни-утікачі. За цією строкатою юрбою рухалися царські війська й чиновники, які перетворювали сибірські землі на колоніальні володіння Московської держави. Колонізація Сибіру тривала протягом століття й завершилася наприкінці XVII ст.

Результатами зовнішньої політики Московської держави в XVI ст. стало значне збільшення її території за рахунок земель на сході, поразка в боротьбі за вихід до Балтійського моря й виснаження сил держави в майже неперервних війнах.

5 **Смутні часи.** На початку XVI ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутні часи** (1598—1613). Тоді Московська держава була на межі загибелі.

Після смерті Івана IV престол посів бідний на розум його син **Федір** (1584—1598 рр.). Уся влада зосередилася в руках боярина Бориса Годунова, із сестрою якого цар Федір був одружений. Продовжуючи політику Івана IV, Годунов суворо розправився з ворожми йому представниками боярської знаті, спираючись при цьому на широкі кола дворянства.

У 1591 р. за нез'ясованих обставин в Угличі помер спадкоємець московського престолу, останній син Івана IV царевич Дмитрій. За офіційним повідомленням, царевич під час гри впав на ніж і заколовся. Однак країною ширилися чутки, що його було вбито за наказом Б. Годунова. У 1598 р. помер і цар Федір. Він не мав спадкоємців, і з його смертю припинилася давня династія Рюриковичів у Московській державі. Почався перший період Смутних часів — доба династичної кризи (1598—1605 рр.).

Завдяки підтримці дворянства новим царем на Земському соборі було обрано **Б. Годунова** (1598—1605 рр.). Він опікувався розвитком ремесла та торгівлі, розгорнув будівництво нових міст у Поволжі. Проте, незважаючи на плідну діяльність, влада виявилася неспроможною змінити ситуацію на краще під час голоду 1601—1603 рр., хоча й організувала роздачу хліба голодним. З усіх боків лунали звинувачення на адресу Годунова, який несподівано помер.

Тоді Московську державу охопив другий етап кризи — соціальний (1605—1609 рр.). Напруження в суспільстві переростало в громадянську війну між силами, що прагнули захопити владу в державі. У той же час з'явилася людина, яка оголосила себе врятованим від смерті сином Івана IV Дмитрієм. Оскільки, на думку більшості, він був самозванцем, за ним закріпилося ім'я **Лжедмитрія I**.

Неврожа і голод початку XVIII ст. у свідомості більшості населення Московської держави

Борис Годунов

Лжедмитрій I

пов'язувалися з династичними проблемами країни, вважалися Божою карою за вбивство «законного царя». Усе це допомагало Лжедмитрію I. Його підтримали незадоволені своїм становищем селяни, козаки, міщани і знать, яку не влаштовувало правління Годунова.

Лжедмитрій I спирався на допомогу польських магнатів, які сподівалися завдяки йому поширити свій вплив на Московську державу. Зібравши в Україні 4-тисячну армію, більшу частину якої складали козаки, він рушив на Москву. Саме завдяки підтримці запорозьких козаків Лжедмитрію I поталанило захопити Москву й посісти престол під ім'ям царя Дмитрія Івановича.

Лжедмитрій I правив майже рік (червень 1605 — травень 1606 р.). Перші кроки діяльності нового царя свідчили про те, що він мав за мету перетворити Московську державу на країну європейського зразка. Під страхом смерті він заборонив брати хабарі, а водночас підвищив платню державним службовцям. Щоденно, дивуючи всіх, брав участь у роботі Боярської думи. Лжедмитрій I дбав про те, щоб дати народові освіту, переконував бояр у необхідності відвідувати європейські країни і відсилати їхніх дітей навчатися за кордон. Він говорив, що в Москві слід відкрити університет, улаштовував диспути між католицьким і православним духовництвом. Це була незвична для Московської держави людина. Ким же він був насправді? Відомо, що напередодні свого вінчання на царство Лжедмитрій I зустрівся з матір'ю царевича Дмитрія, і вона визнала в ньому свого сина. Можливо, тим, хто скинув царя Дмитрія, було вигідно говорити про нього як про самозванця, який захопив царський престол.

Невдоволені правлінням нового царя бояри на чолі з Василієм Шуйським улаштували змову. У ніч на 16 травня 1606 р. вони таємно випустили з в'язниць карних злочинців і роздали їм зброю. Унаслідок бунту Лжедмитрія I було вбито.

На Земському соборі новим царем обрали боярина **Василія Шуйського** (1606—1610 рр.). Проте він не тільки не зумів припинити громадянську війну, а ще погіршив ситуацію. Невдоволені політикою Шуйського козаки, дворяни та селяни об'єдналися навколо «воеводи царевича Дмитрія» **Івана Болотникова**, який рушив із загонами на Москву. Повстанці спробували захопити місто, але зазнали поразки. Шуйський жорстоко розправився з повсталими.

Ще не закінчилася боротьба Шуйського проти повстанців, як на Брянщині з'явився молодик, який оголосив, що він є царем Дмитрієм і дивом урятувався від змовників у Москві. Ким був новий самозванець, невідомо.

У січні 1608 р. **Лжедмитрій II** рушив на Москву. Московська держава виявилася розколотою: одні території визнавали Василія Шуйського, інші — самозванця. Громадянська війна розгорілася з новою силою. Узяти Москву Лжедмитрій II не зміг і влаштував у московському селі Тушині щось на зразок другої столиці держави. Цар Василій Шуйський, зрозумівши, що сам самозванця не подо-

Армія Івана Болотникова

Вигнання поляків із Кремля

лає, покликав на допомогу шведів. Польський король Сигізмунд III, який у той час воював проти Швеції, побачив у цьому посилення свого ворога й сам вторгся в Московську державу. У складі війська Сигізмунда III було 40 тис. запорозьких козаків. Сигізмунд III розгромив московські загони біля села Клушина й рушив на Москву.

Тим часом група бояр склала змову проти Василя Шуйського і примусила його зректися влади. До часу обрання нового царя країною правила Боярська дума із семи осіб, яку народ назвав «Семибоярщиною». А втім, по деякім часі бояри вирішили, що краще «...государичу (Владиславу, сину Сигізмунда III. — *Авт.*) служити, ніж від своїх холопів битими бути». Вони підписали про це угоду з поляками і відчинили їм брами Москви. Одночасно із захопленням Москви поляками північ країни окупували шведи. Перед Московською державою постала загроза втрати незалежності.

На боротьбу проти інтервентів піднявся народ. Розпочався третій період кризи — національно-визвольний (1610—1613 рр.). Створювалися загони народного ополчення, які йшли визволяти Москву від поляків і відновлювати православну монархію. До першого ополчення приєдналася більшість дворян і козаків, які раніше підтримували Лжедмитрія II. Сталося це внаслідок убивства другого самозванця в 1610 р. й розпаду тушинського війська. Проте перше ополчення зазнало поразки. Восени 1611 р. за ініціативою земського старости Кузьми Мініна і князя Дмитрія Пожарського в Нижньому Новгороді було створено друге ополчення, яке в жовтні 1612 р. звільнило Москву.

Отже, за Смутних часів долю Московської держави своїми рішучими діями вирішив її народ.

6

Початок правління династії Романових. Формування абсолютизму царя Олексія. У січні 1613 р. в Москві зібрався Земський собор, який виніс рішення — ніяких іноземних претендентів на московсь-

Митрополит Філарет

кий престол не обирати. Найбільш прийнятною кандидатурою став 16-річний **Михайло Федорович Романов** (1613—1645 рр.), син митрополита Філарета Романова. Він започаткував правління в Московській державі династії Романових, що тривало понад 300 років.

Новий цар першочерговим завданням вважав припинення війн із сусідами і відновлення розореної країни. У 1617 р. він уклав Столбовський мир, за яким Московській державі повертався Новгород, але Швеція залишила за собою все узбережжя Фінської затоки.

У 1618 р. королевич Владислав знову спробував розпочати війну проти Московської держави. У селі Деуліні (біля Троїце-Сергієвого монастиря під Москвою), де його зупинили, було підписано перемир'я на 14,5 року. Московська держава віддавала Польщі Смоленськ і Чернігово-Сіверщину.

У другій половині XVII ст. в різних сферах політичного життя Московської держави відбувалися зміни, що свідчили про завершення формування абсолютної монархії у формі самодержавства. Уже сам титул царя «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь Всея Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер. Цим титулом користувався цар **Олексій Михайлович** (1645—1676 рр.).

Юридичне закріплення засади абсолютизму знайшли в прийнятому 1649 р. *Соборному уложенні* — збірнику законів, у якому два розділи були присвячені захисту царської влади та покаранням за образу царя.

Свідченням становлення абсолютизму стало і зменшення ролі Земських соборів. Земський собор 1653 р., що ухвалив рішення про приєднання України до Росії, був останнім за роки правління Олексія Михайловича. Земські собори стали поступатися Боярській думі, у якій дедалі більшу роль відігравали дворяни.

Уложення остаточно перетворило селян на кріпаків, дозволило безстроково шукати селян-утікачів і повертати їх господарям.

Цар Михайло Романов

Цар Олексій Михайлович

Однак спокою нові закони не принесли. У другій половині XVII ст. в Московській державі сталася найбільша за її історію кількість повстань селян і міщан.

Перетворені на кріпаків селяни тікали на Дон, до козаків. Донські козаки були вільними людьми, несли прикордонну службу. Уряд Московської держави намагався не конфліктувати з ними. За звичаєм тих часів із Дону втікачів не видавали. Саме тут розпочалося найбільше в історії Московської держави XVII ст. повстання (1667—1671 рр.), яке очолив **Степан Разін**.

7 **Московська держава та Україна.** Найважливішою історичною подією правління царя Олексія Михайловича стало рішення про приєднання України до Московської держави. У середині XVII ст. в Україні запалало полум'я Національно-визвольної війни проти Речі Посполитої. Під час війни на визволеній території було створено Українську козацьку державу — «Військо Запорозьке». Гетьман Б. Хмельницький, який очолював її, налагоджував під час війни відносини із сусідніми державами, шукав допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Гетьман неодноразово звертався по допомогу. Олексій Михайлович розумів, що допомога Україні означатиме війну з Річчю Посполитою, із якою в 1634 р. Москва підписала договір про «Вічний мир». Але поступово ідея приєднання ставала більш реальною. Земський собор, який відбувся 1 жовтня 1653 р. в Москві, постановив розпочати війну проти Польщі та ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами і землями прийняти під свою государеву високу руку». Через кілька днів для підписання договору з Москви до України виїхало посольство на чолі з боярином Василієм Бутурліним.

8 січня 1654 р. в місті Переяславі відбулася рада, на якій більшість учасників своє ставлення до союзу з Московською державою висловили так: «Воліємо під царя східного, православного». Після цього Бутурлін передав Хмельницькому царську грамоту про взяття України під «монаршу» руку з обіцянкою захищати її від ворогів.

Проте, як показали наступні події, підписуючи договір, кожна зі сторін укладала в нього свій зміст: московський цар уважав, що Україна стає залежною від нього, українці ж розраховували на широку державну автономію, близьку до незалежності.

Основною метою війни з Польщею, яку розпочала після цих подій Московська держава, було повернення земель, утрачених у Смутні часи. В Україну було надіслано лише допоміжні сили, тоді як головна армія на чолі з царем улітку 1654 р. розпочала облогу Смоленська; його здобули через два місяці.

Унаслідок війни з Польщею Московська держава повернула землі, захоплені поляками в період Смути. Проте для України Андрусівське перемир'я 1667 р. стало катастрофою: її територію було розділено між Річчю Посполитою та Московською державою.

8

Реформа Никона. Церковний розкол. За

Смутних часів авторитет церкви значно знизився. Більшість духовництва розуміла необхідність реформи церковного життя.

У 1652 р. новим патріархом було обрано Никона, який розпочав реформування московської церкви. Необхідність цієї реформи була пов'язана з тим, що, приєднавши Україну, московський цар у майбутньому розраховував об'єднати під своєю владою всі інші православні народи Східної Європи та Балкан. Для створення такої імперії необхідна була релігійна єдність. Проте московські обряди значно відрізнялися від поширених у всьому православному світі.

За наказом патріарха розпочали виправляти богослужбні книги за грецьким зразком, а згодом внесли зміни і в обряди. З'ясувавши розходження московського обряду з грецьким, Никон рішуче став на бік греків і наказав усім

віруючим хреститися трьома перстами (а не двома, як було в Московській державі), бо так хрестилися греки. Було також скорочено обряди хрещення й спокути, заборонено ікони, написані не у візантійському, а в західноєвропейському стилі.

Никон запроваджував зміни поспіхом, самовладно, вимагав від усіх негайно відмовитися від старих обрядів. Це ображало прихильників старих традицій.

Чимало московських духовних осіб виступили проти нововведень. Тих, хто підтримував старі обряди, очолив протопоп Авакум. Його прихильники утворили «старообрядський» напрямок у православній церкві. За закликами протопопа Авакума тисячі людей тікали до лісів, утворювали там старообрядські громади, щоб жити в старій своїй вірі.

Тим часом у розпалі боротьби патріарх Никон став робити те, що викликало дедалі більше невдоволення царя: висував претензії на вищу духовну владу, якій мала коритися світська, наказав називати себе «великим государем», а в рішеннях Боярської думи стало з'являтися таке: «Патріарх указав, а бояри присудили». Погодитись із цим Олексій Михайлович не міг. Розпочалася виснажлива боротьба царя з патріархом. Вісім років знадобилось Олексію Михайловичу для того, щоб позбавити Никона сану патріарха. У 1666 р. за рішенням церковного собору Никона відправили простим ченцем до Ферапонтова монастиря. Головним захисником церковної реформи було проголошено царя, а всіх супротивників реформи піддано анафемі й віддано на суд. У 1682 р. після довгих років страждань протопопа Авакума спалили на вогнищі.

Патріарх Никон

Унаслідок боротьби, що розгорнулася між світською та духовною владою в другій половині XVII ст. в Московській державі, царська влада зберегла й підтвердила свій абсолютний характер.

9 **Культура Московської держави.** У XVI ст. в культурі Московської держави завершився період Середньовіччя й почалося становлення нової культури.

У 50-ті рр. XVI ст. в Москві в будинку одного з керівників «Вибраної ради» було створено першу друкарню. Ім'я друкаря цих книг невідомо, але доведено, що книги семи назв вийшли там друком від 1553 до 1565 р. Звісно, цих книг не вистачало. Тому на початку 60-х рр. XVI ст. було створено нову державну друкарню, яку очолили Іван Федоров (Федорович) і Петро Мстиславець. 11 вересня 1564 р. вони випустили першу точно датовану московську друковану книгу «Апостол». Через рік вийшла книга «Часовник». Обидві книги мали церковно-релігійний зміст, але, незважаючи на це, діяльність друкарів викликала невдоволення, насамперед у церкви. І. Федоров і П. Мстиславець змушені були залишити Москву. Після від'їзду першодрукарів книгодрукування не припинилося, і за першу половину XVII ст. в Московській державі було видано понад 200 назв книжок, переважно церковного змісту. Поява друкованих книжок сприяла поширенню освіти і наукових знань.

У XVII ст. робилися спроби створити в Московській державі постійно діючий вищий навчальний заклад. У Москві 1687 р. було відкрито училище, у якому вчені греки брати Ліхуди, випускники Падуанського університету в Італії, викладали деякі світські науки (арифметику, риторичку та ін.). Згодом на основі цього училища було створено Слов'яно-греко-латинську академію. У трьох її класах близько 200 осіб вивчали грецьку та латинську мови, граматику, геометрію, астрономію, арифметику, богослов'я, готуючись до духовної та державної служби.

У XVI—XVII ст. в Московській державі ідеали європейського Відродження поширення не набули. У мистецтві розвивалися традиційні стилі, хоч у них з'явилися і деякі нові риси.

До початку XVI ст. Московський Кремль утратив значення військової фортеці й перетворився на символ царського самодержавства, центр Московської держави. Московський архітектор Баженов Огурцов разом з англійським майстром звели Спаську вежу Кремля в її сучасному вигляді. Вежа стала парадним в'їздом, на ній установили годинник із курантами, що відбивали кожну годину.

Аркуш з «Апостола»
Івана Федорова

Москва XVII ст.

Покровський собор у Москві (храм Василя Блаженного)

Вершиною архітектурного мистецтва став Покровський собор у Москві на Красній площі, споруджений на честь перемоги над Казанським ханством. Собор, відомий під назвою храму Василя Блаженного, складався з дев'яти окремих храмів, зв'язаних внутрішніми переходами. Жодна вежа цих храмів не повторює одна одну, але водночас утворює єдине ціле з іншими.

І до сьогодні милує око храм Вознесіння в селі Коломенському поблизу Москви, збудований у «шатровому» стилі. 60-метрове кам'яне шатро храму наче злітає білими вежами над високим берегом Москви-ріки, підтверджуючи своєю неперевершеною красою велич Божої благодаті.

У живописі домінував іконопис у традиціях минулих віків. А втім, святим ликам почали надавати рис живих людей — співчуття, скорботи. Новим явищем стало писання портретів. Найвідомішим автором портретів того часу був художник Симон Ушаков.

Головною тенденцією розвитку живопису в Московській державі XVII ст. стало його «обмирщення» — набуття світського характеру, хоча церковний вплив залишався панівним.

Висновки

XVI—XVII ст. стали важливим етапом в історії Московської держави. Переживши Смутні часи, тут утвердилася самодержавна форма правління.

- ▶ У XVI ст. значно збільшилася територія Московської держави.
- ▶ У культурі Московської держави почався період становлення нової культури, яка позбавлялася середньовічних рис.

Запитання і завдання

1. Чому Іван IV мав прізвисько Грозний? 2. Які території були приєднані до Московської держави за Івана IV Грозного? 3. Що таке «опричнина»? Якою була її мета і як вона здійснювалась? 4. Який період в історії Московської держави називають Смутними часами? 5. Коли в Московській державі почала правити династія Романових?

6. Схарактеризуйте роль бояр і дворян у Московському царстві. Чим було зумовлено посилення дворянства? 7. Чому Московія зазнала поразки в Лівонській війні? 8. Визначте наслідки Смутних часів для Московської держави. 9. Що сприяло встановленню самодержавства в Московській державі? 10. У чому полягає сутність церковної реформи Никона та розколу в середині XVII ст.?

11. Складіть план пункту «Реформи Івана IV» і підготуйте розповідь за ним. Визначте, із якою метою цар проводив реформи. 12. Складіть таблицю «Основні напрямки зовнішньої політики Московського царства в XVI ст. та їх реалізація».

Основні напрямки	Заходи щодо їх реалізації	Результати

13. Складіть таблицю «Смутні часи в Московській державі».

Період	Хронологічні межі	Основні події	Результати періоду

14. Порівняйте обставини і наслідки приєднання Західного Сибіру Московським царством і завоювання Південної Америки іспанськими конкістадорами.

Узагальнення знань за темами

«Культура Західної Європи XVI — першої половини XVII ст.», «Польська держава і Московське царство»

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Польщі й Московської держави. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Відродження», «гуманізм», «натурфілософія», «бароко», «унія», «шляхта», «фільварок», «опричнина», «Смутні часи», «церковний розкол», «самодержавство».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - а) покажіть найважливіші культурні центри Європи;
 - б) укажіть території, що увійшли до складу Московської держави за Івана IV Грозного;
 - в) визначте територіальні зміни, яких зазнала Річ Посполита в XVI—XVII ст.
4. Кого і чому називають «титанами Відродження»?
5. Визначте характерні риси доби Відродження. Чим вони були зумовлені?
6. Висловіть власне судження щодо відображення у творчості митців Відродження цінностей Нової доби.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Польщі та Московської держави в XVI—XVII ст.
8. Складіть порівняльну таблицю «Середньовічна культура і культура Відродження».

Питання для порівняння	Середньовічна культура	Культура Відродження

9. Порівняйте релігійне життя в західноєвропейських країнах і в Речі Посполитій.
10. Якими були досягнення культури Речі Посполитої і Московської держави в XVI—XVII ст.?

Тестові завдання за темами

*«Культура Західної Європи XVI — першої половини XVII ст.»,
«Польська держава і Московське царство»*

1. Судебником у Московській державі називали:
а) збірник законів; б) рекомендації для суддів; в) укази царя;
г) збірник судових рішень Земських соборів.
2. Яка королівська династія припинила існування в Польщі зі смертю Сигізмунда II Августа?
а) Гедиміновичів; б) Валуа; в) Вазів; г) Ягеллонів.
3. Хто з названих історичних діячів дістав прізвисько «Тушинський злодій»?
а) Лжедмитрій I; б) Борис Годунов;
в) Василій Шуйський; г) Лжедмитрій II.
4. Який московський цар першим почав називатися «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь Всея Великої і Малої Русі Самодержець»?
а) Іван IV Грозний; б) Борис Годунов;
в) Михайло Романов; г) Олексій Романович.
5. У результаті укладення якої унії Польща і Литва об'єдналися в Річ Посполиту?
а) Кревської; б) Городельської;
в) Віленської; г) Люблінської.
6. Установіть хронологічну послідовність подій у Московській державі.
а) Опричнина; б) церковна реформа Никона;
в) Смутні часи; г) повстання С. Разіна.
7. У період правління якого московського царя існувала опричнина?
а) Івана III; б) Івана IV; в) Василія III; г) Бориса Годунова.
8. Із боку яких держав Московська держава зазнала інтервенції під час Смути?
а) Англії та Франції; б) Австрії та Пруссії;
в) Польщі та Швеції; г) Туреччини та Польщі.
9. Яка з наведених держав не була знищена в результаті походів московського царя Івана IV у другій половині XVI ст.?
а) Астраханське ханство; б) Лівонський орден;
в) Кримське ханство; г) Казанське ханство.
10. Яка держава припинила своє існування в результаті Лівонської війни?
а) Лівонський орден; б) Казанське ханство;
в) Річ Посполита; г) Кримське ханство.
11. Яка країна вважається батьківщиною культури Відродження?
а) Італія; б) Голландія; в) Франція; г) Німеччина.
12. Який патріарх був ініціатором церковних реформ у Московській державі?
а) Никон; б) Авакум; в) Філарет; г) Олексій.

Енциклопедична сторінка за темами

«Культура Західної Європи XVI — першої половини XVII ст.», «Польська держава і Московське царство»

Дата	Подія
1552	Приєднання Казанського ханства до Московської держави
1556	Приєднання Астраханського ханства до Московської держави
1558—1583	Лівонська війна
1569	Люблінська унія між Польщею і Литвою. Створення Речі Посполитої
1582	Приєднання Західного Сибіру до Московської держави
1598—1613	Смутні часи в Московській державі

Дата	Подія
1600—1622 1625—1629 1655—1660	Польсько-шведські війни
1613	Обрання царем Михайла Романова; початок правління династії Романових у Московській державі
1614—1621 1672—1673 1683—1699	Польсько-турецькі війни
1648	Початок Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького
1667—1671	Повстання під проводом Степана Разіна в Московській державі
1683	«Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московською державою

ТЕМА VII. КРИЗА СТАРОГО ПОРЯДКУ. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 17. Англійська революція другої половини XVII ст.

- 1. Яку роль у житті Англії відігравав парламент? 2. Коли виникло пуританство? Якими були основні погляди пуритан?

1 Соціально-економічний розвиток Англії напередодні революції.

На початку XVII ст. в Англії швидко формувались нові капіталістичні відносини. Проявами цього стало створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва.

Англія стала основним постачальником нефарбованих тканин на європейський ринок. У середині XVII ст. вона забезпечувала 80 % загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн т). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монопольним правом на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Ост-Індська компанія.

У сільському господарстві розвивалися тенденції, започатковані ще в XVI ст. (обгороджування, поширення найманої праці тощо). Воно активно втягувалося в ринкові відносини. Але це було притаманно в основному південним і центральним графствам. Проте на півночі ще зберігалися натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим зі складною системою нерівності прав та обов'язків, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства сталися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно вело господарство: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва.

Швидко збільшувався прошарок найманих робітників, що працювали на мануфактурах, у копальнях, портах, на вантажних судах.

2 Політичні передумови революції. Початок революції. У 1603 р. завершилося майже півстолітнє правління королеви Єлизавети. Через відсутність інших близьких родичів Єлизавета заповіла престол синові страченої нею Марії Стюарт — Якову I (1603—1625 рр.). В Англії запанувала династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Стародавні права парламенту вони вва-

жали поступками з боку монархів, які можна й забрати назад. Католицькі симпатії Стюартів призводили і до гострих релігійних конфліктів із протестантами та англіканською державною церквою. Така політика Якова I викликала невдоволення більшості громадян.

Після Якова I престол посів його син **Карл I** (1625—1649 рр.), який за особистими якостями був кращим за батька, але продовжував його політику.

Карл I потребував коштів для продовження розпочатих війн проти Іспанії та Франції. За перші три роки свого правління він тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий узагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови, що король підпише «Петицію про права», яка відновлювала всі здобуті англійцями права.

Підписавши цей документ, Карл I, однак, не збирався його виконувати. Отримавши кошти, він проігнорував умови договору і протягом 11 років узагалі не скликав парламенту. Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів.

З Англії почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоєний цим Карл I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Поштовхом до відкритого виступу проти короля стала спроба поширити в Шотландії англіканську церкву. Шотландці виступили зі зброєю в руках. Війна набула затяжного характеру. Ресурси Карла I швидко вичерпались, і він змушений був 1640 р. скликати парламент, щоб дістати згоду на збирання нових податків. Цей парламент увійшов до історії під назвою *Довгий* (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що не розійдуться до тих пір, поки самі не визнають це за потрібне.

Парламент висунув королю ряд вимог, викладених у «Великій ремонстрації» (протесті), які Карлу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не менше ніж через три роки. Також парламент відмовив королю в праві очолювати армію, яка вирушала на придушення повстання в Ірландії, остерігаючись, щоб ці війська не було використано проти парламенту. Парламентарі домоглися ув'язнення

Англійський король Яків I

Англійський король Карл I

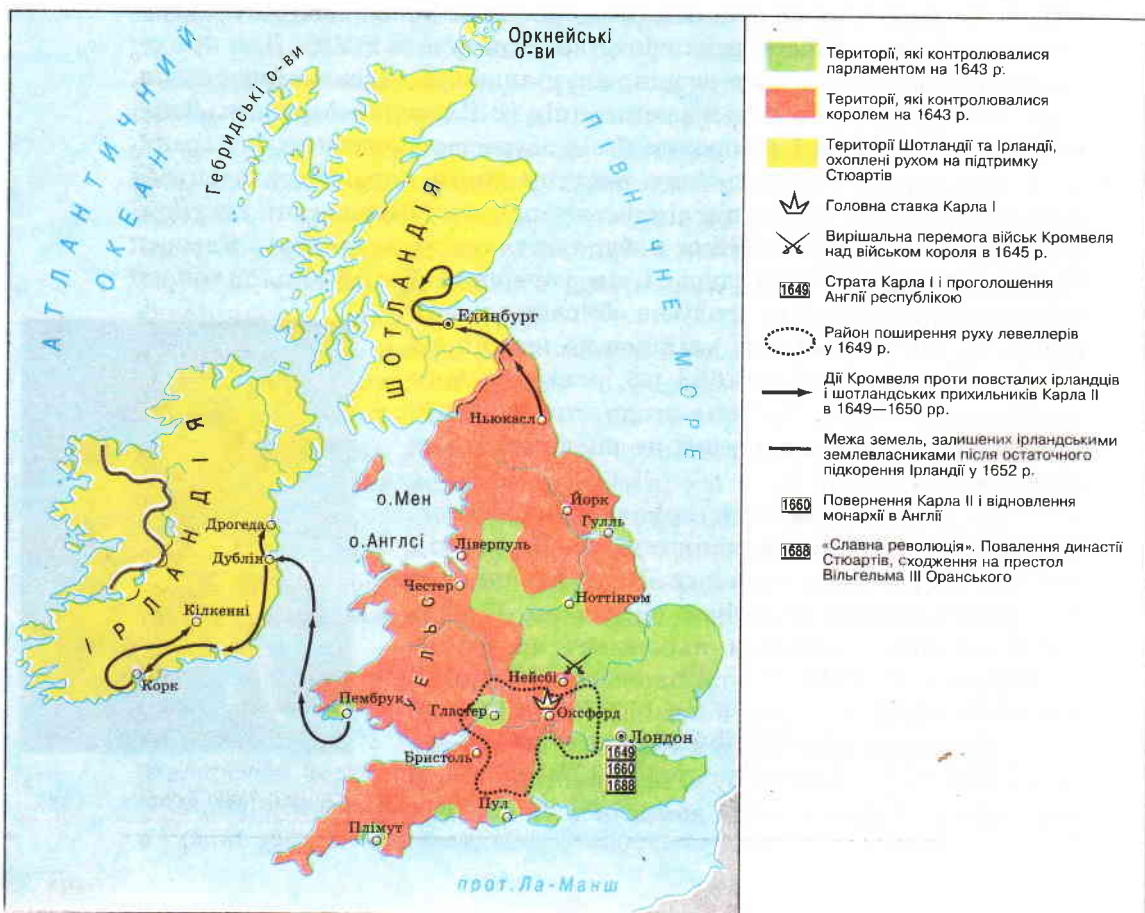
Олівер Кромвель

архієпископа Лода і страти найвпливовішого радника короля графа Стаффорда. На думку істориків, початок діяльності Довгого парламенту є початком Англійської революції.

3 Громадянські війни. У січні 1642 р. Карл I залишив Лондон і вирушив на північ, де в нього було найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула перша громадянська війна (1642—1646).

Військо короля складалося з дворян (кавалерів) і прихильників англіканської церкви. Парламентське військо (яке дістало назву «круглоголові» за форму зачіски) складалося в основному з пуритан і прихильників парламенту.

Спочатку армія парламенту зазнавала поразок, але завдяки рішучим діям **Олівера Кромвеля** (1599—1658), який очолив її, ситуація змінилася.

Олівер Кромвель був дрібнопомісним дворянином і належав до секти індепендентів (незалежних), що виступали за повну незалежність церкви від держави, а в політичному плані обстоювали республіканську форму правління. Він відзначився тим, що в парламенті дуже різко виступав проти короля. Коли розпочалася громадянська війна, Кромвель за згодою парламенту на власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями (індепендентів). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождеві, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями полки Кромвеля започаткували нову парламентську армію. Ця армія дістала назву армії «нового зразка», її солдатів називали «залізнобокими».

Нова армія завдала королівським військам поразок у битвах під **Моргон-Муре** (1644 р.) і **Нейзбі** (1645 р.). Утративши будь-яку підтримку, Карл I утік до Шотландії, але шотландці продали короля парламенту за 400 тис. фунтів.

Після ув'язнення короля парламент прийняв низку законів. Усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (окрім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або віддано солдатам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону і почав **другу громадянську війну** (1648—1649), у якій теж зазнав поразки.

Кромвель, будучи палким прихильником республіканських ідеалів, відіграв вирішальну роль у долі короля. Парламент схилився до збереження королівської влади; Кромвель із відданими йому військами вступив до Лондона та усунув із парламенту прихильників монархії. Згодом було створено суд, який засудив короля до страти. 30 січня 1649 р. Карлу I відрубали голову. Після цього в парламенті було скасовано палату лордів, Англію проголошено республікою. Законодавчу владу було передано Довгому парламенту, виконавчу — Державній раді. Але фактичним правителем країни став Кромвель.

а) **Зі звинувачувального акта проти короля Англії Карла I.** Названий Карл Стюарт, зробившись королем Англії, у такий спосіб перебрав відповідальний обов'язок керувати країною в згоді з її законами, а не будь-яким іншим чином; з огляду на це він мав використовувати владу, яку отримав, для користі й добробуту свого народу і для охорони його прав і свобод. Однак унаслідок злочинних намірів установити й тримати у своїх руках необмежену тиранічну владу для управління країною, знищити права й свободи народу, знищити і зробити непотрібними всі основи цих прав... названий Карл Стюарт оголосив зрадницьку й злочинну війну проти чинного парламенту і народу... Названий Карл Стюарт був натхненником і причиною того, що було вбито тисячі вільних людей нашого народу в багатьох місцях нашої країни внаслідок вторгнень інших держав. Усі злочинні плани і дії названого Карла Стюарта провадилися для здійснення його особистих інтересів.

Зі сказаного вище випливає, що названий Карл Стюарт був і є натхненником, автором і продовжувачем жорстоких і кривавих війн; і тому він є винуватцем усіх зрад, убивств, грабунків, пожеж, збитків і нещастя нашого народу, що були здійснені під час названих вище війн та були спричинені ними.

б) Відповідь Карла I на висунуті звинувачення. Не може бути судових справ проти будь-якої людини інакше, ніж на основі Божих і суспільних законів країни, у якій вона живе. Я переконаний, що цей процес не може бути виправданий Божими законами, або навпаки, підкорення королю дуже ясно визначається Старим і Новим Заповітом... Що стосується законів нашої країни, то я переконаний, що жоден учений юрист не буде твердити, що може бути висунуто звинувачення королю, бо такі звинувачення можуть іти лише від його імені, а один із принципів права каже, що король не може бути неправим... Навіть припускаючи, хоч і не погоджуючись із тим, що народ Англії уповноважив вас на ту владу, на яку ви претендуєте, я не бачу нічого, що ви могли б навести на доказ цього. Тому що, безперечно, ви ніколи не ставили такого запитання навіть десятій частині цього королівства. Ви явно чините несправедливість стосовно навіть найбіднішого селянина, якщо не питаєте його згоди на це.

Порівняйте обидва документи. Висловіть власне ставлення до аргументів, що містяться в них. Дайте історичну оцінку страти короля.

Англійська республіка. Після страти короля і проголошення республіки до влади в країні прийшли **індепенденти**. Будучи фанатично віруючими, вони розпочали будівництво держави відповідно до свого тлумачення Святого Письма.

Держава, на їхню думку, має будуватися на тих самих засадах, що й громади віруючих, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу чи громадян.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Крім того, індепенденти не терпіли іншого тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали репресії проти інших релігійних сект. Найбільше

постраждали **дигери** («справжні урівнювачі»), які розорювали пустоща, вважаючи, що вони не можуть бути чиеюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери вважали, що в суспільстві всі мають працювати на спільне благо на чолі з вибраними наглядачами. У держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід страчувати.

Кромвель поглядів дигерів не поділяв. Він був твердо переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної людини, а встановлення майнової рівності — це порушення англійських традицій.

Інша секта — **левеллери** («урівнювачі») — стверджувала: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього твердження випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, ліквідація палати лордів, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули

Вид Лондона

право посилати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) та ін. Урівнювачі оголошували народ джерелом влади. Левеллери свого часу відіграли вирішальну роль у страті короля і в реформі парламенту. Але й вони зазнали гонінь і переслідувань.

Перемігши в громадянській війні, О. Кромвель здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Карла II, сина страченого Карла I. Наступною жертвою стала Ірландія, католики якої допомагали англійському королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію суттєво відрізнялися від династичних війн Середньовіччя. Вони започаткували майбутню англійську колоніальну імперію.

Важливим для колоніальної експансії та морської першості став виданий 1651 р. Навігаційний акт, за яким усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозитися лише англійськими суднами або ж суднами країни-виробника. Цей акт, спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, призвів до війни проти Голландії, у якій остання зазнала поразки.

5 Протекторат Олівера Кромвеля. Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала Довгому парламенту, у якому були виключно інDEPENDENTI. Другою важливою силою в державі була армія, яка була підпорядкована особисто О. Кромвелю. Її багнети забезпечили проведення всіх тогочасних реформ.

Тривале правління Довгого парламенту викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. Кромвель розігнав Довгий парламент і скликав конвент (Установчі збори), де були самі лише інDEPENDENTI. Цей конвент називали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віросповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори священників мирянами; скасували церковну десятину; вирішили замінити стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, новою, заснованою на єдиному судовому статуті (кодексі), прийнятому 1653 р.

Проти таких реформ виступили священники, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову конституцію («знаряддя управління»). Схвалена 16 грудня 1653 р. Державною радою, вона передавала всю владу О. Кромвелю — лорду-протектору Англії, Шотландії та Ірландії. Кромвель зосередив у своїх руках усю виконавчу владу, дістав право затверджувати членів Державної ради, а також збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в руках Кромвеля було зосереджено більше влади, ніж у короля напередодні революції.

Законодавчу владу, за конституцією, було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Парламент, обраний за новою конституцією, виявив непокору Кромвелю і був розпущений. Кромвель переділив країну на 14 військових округів, у яких усю повноту влади передав призначеним ним генерал-майорам. Прихильників короля було обкладено спеціальним податком. Святкування Великодня і Трійці було заборонено, як і недільні гуляння, спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця і молитва.

Отже, протекторат Кромвеля виявився військово-релігійною диктатурою. Ця диктатура трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах Кромвеля в зовнішній політиці.

Так, англійська армія оволоділа містом Дюнкерком у Бельгії, що перебувало під владою Іспанії. Англійський флот захопив острів Ямаїку й розгромив іспанський флот біля Канарських островів, відкривши дорогу англійській торгівлі в Карибському і Середземному морях. «Ключі від континенту, — казали про Кромвеля, — висять у нього на поясі».

6 Реставрація Стюартів. У 1658 р. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. На відміну від батька, він не мав ані політичного, ані воєнного обдарування, а головне — підтримки армії та парламенту. Річард швидко перетворився на маріонетку генералітету і, зрештою, змушений був відмовитися від звання протектора.

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.

Торгово-промислові та аристократичні

верстви, занепокоєні можливими виступами населення, вирішили запросити сина страченого короля — **Карла II**. Командувач англій-

Коронація Карла II

ських військ у Шотландії генерал Монк, дійшовши згоди з Карлом II, запросив його на престол. У 1660 р. в Англії було здійснено політичну реставрацію — відновлено правління династії Стюартів.

Карл II був гарним, здібним і тямущим, але віддавав перевагу розвагам і насолодам. Королівську владу розглядав як абсолютну.

Насамперед король наказав учинити прилюдну розправу над убивцями батька. Останки О. Кромвеля було викопано з могили, спалено, попіл заряджено в гармату і вистрілено. Було відновлено правління англіканської церкви, незначну частку земель повернуто колишнім власникам. Проте правити країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо стояв на охороні завойованих під час революції прав.

і Парламент стежив за тим, щоб король не видавав будь-яких законодавчих актів. Скоро в парламенті утворилися дві політичні партії: торі та вігі. Торі відзначалися прихильністю до королівської влади, обстоювали непорушність королівських прав, існуючих порядків. Вігі в усіх суперечках захищали парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Але обидві партії були проти абсолютної влади монарха.

7 Яків II. Декларація про віротерпимість. «Славна революція» (1688—1689). У лютому 1685 р. Карл II помер. Новим королем став Яків II. Він продовжив політику свого попередника щодо відновлення абсолютної влади. Підтримку в боротьбі проти парламенту він сподівався знайти за кордоном, зокрема у французького короля Людовіка XIV. Будучи ревним католиком, він призначав своїх одновірців на державні посади. Після прийняття Декларації про віротерпимість розпустив парламент і став правити одноосібно. Обурювала англійців і профранцузька зовнішня політика короля. Тоді парламентарі таємно запросили на англійський престол правителя Голландії Вільгельма Оранського.

Восени 1688 р. Вільгельм висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Яків утік

до Франції. Так в Англії відбувся палацовий переворот, що дістав назву «Славної революції» (1688—1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилась парламентська монархія.

Під час вступу на престол парламентарі вручили Вільгельму III Декларацію прав (Білль про права), у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) та виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація забороняла королю видавати закони, збирати податки з народу, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ має право усунути негідного короля і на його місце посадити іншого, а також змінити порядок престолонаслідування.

У період правління Вільгельма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутати парламенту переобиралися через три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, король став правити державою через парламент. Змагання за владу партій заклали основу двопартійної системи в Англії.

Висновки

Унаслідок революції в Англії установився новий економічний і суспільно-політичний лад, який забезпечив першість Англії у світі.

- ▶ Англійська революція XVII ст. відіграла визначну роль у розвитку не тільки Європи, а й усього світу, що дає привід розглядати її як подію всесвітньої історії. Під впливом ідеалів Англійської революції розпочалася боротьба північноамериканських колоній, яка привела до утворення США.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні причини революції середини XVII ст. в Англії. 2. Яку внутрішню та зовнішню політику провадили королі з династії Стюартів? 3. Що стало поштовхом до відкритого протистояння короля та парламенту? Які верстви суспільства підтримували короля, а які — парламент у громадянській війні? 4. Де відбулись вирішальні битви громадянської війни в Англії? 5. Коли в Англії була проголошена республіка? 6. Які реформи були проведені парламентом після перемоги в громадянській війні? 7. Коли відбулась реставрація Стюартів?
- ★ 8. Що допомогло парламенту здобути перемогу у війні з королем? 9. Чому протекторат О. Кромвеля визначають як воєнно-релігійну диктатуру? Чиї інтереси вона захищала? 10. Які політичні партії було створено в парламенті? Чиї інтереси вони захищали? Чому в Англії сформувалася двопартійна система? 11. Яку політику провадили Стюарти після відновлення своєї влади? Чи можна вважати події 1688—1689 рр. революцією?
- ★ 12. З'ясуйте основні ідеї індепендентів, левеллерів та дигерів. 13. Складіть історичний портрет О. Кромвеля. Схарактеризуйте політичний курс О. Кромвеля за планом: 1) внутрішня політика; 2) зовнішня політика. 14. Розкрийте наслідки і значення Англійської революції.
- ★ 15. Яку роль відігравала релігія в подіях революції і громадянських війн в Англії?

§ 18. Промислова революція в Англії

- 1. Що таке мануфактура? 2. Які технічні винаходи належать до попередніх століть?

1 Передумови й початок промислової революції. Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалася *промислова революція (промисловий переворот)*, тобто перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної. Її передумови визрівали давно. Першою стала *аграрна революція (аграрний переворот)*, яка розпочалась у XVI ст.

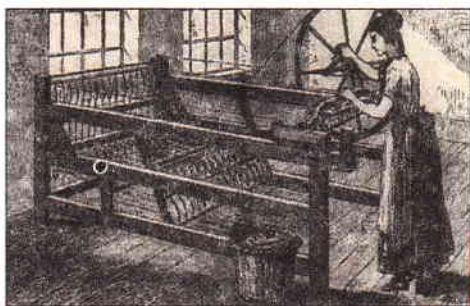
В Англії аграрна революція відбулася у формі обгороджування. Вона розоряла селян, позбавляла засобів до існування, перетворюючи їх на дешеву найману робочу силу. Найбільш активно цей процес відбувався у XVIII ст., коли парламент ухвалив майже 1,5 тис. законів, що дозволяли обгороджування. Наприкінці XVIII ст. селянство в Англії зникло.

Аграрна революція забезпечила промисловість дешевою робочою силою та необхідною сировиною.

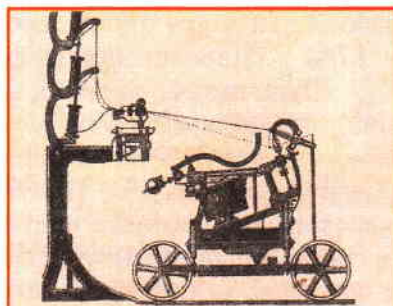
Другою необхідною передумовою промислової революції стали зміни в техніці. Мануфактурне виробництво, яке базувалося на ручній праці та поділі на окремі прості операції, наптовхнуло робітників і майстрів на думку, що руку людини можна замінити якимись пристроями.

Найважливішим винаходом, який став поштовхом до промислового перевороту, було вдосконалення ткацького верстата. **Джон Кей**, який працював ткачем, у 1733 р. винайшов ткацький човник. Це дало змогу виготовляти тканину ширшого розміру. У результаті цього вдвічі зросла продуктивність праці, тобто роботу двох ткачів почав виконувати один.

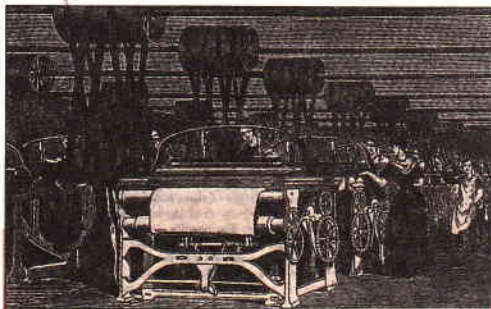
Аграрна революція — це перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних селянських господарств і зосередження землі в руках великих землевласників та орендарів; запровадження найманої праці.

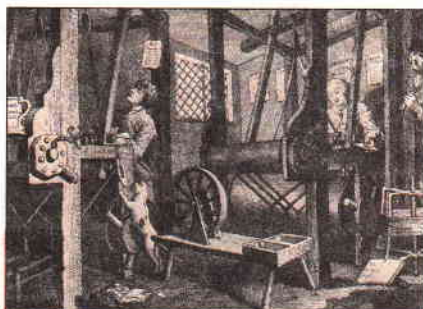
Прядка «Дженні»

Машина Семюела Кромптона

Ткацька фабрика

Мануфактура

Із прискоренням виробництва тканин виникла проблема нестачі пряжі. Процес прядіння потребував удосконалення; технологічний прорив здійснив ткач і тесля **Джеймс Харгрівс**. Створена ним прядка «Дженні» (1770 р.) являла собою механізм, що забезпечував одночасне витягування і скручування нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18—20 разів. У 1785 р. **Едмунд Картрайт** винайшов принципово новий ткацький верстат, який підвищив продуктивність у 40 разів.

Винайдення робочого механізму, тобто тієї частини машини, яка безпосередньо обробляє сировину, замінюючи руку людини, стало початком промислової революції в Англії.

Однак усі ці пристрої урухомлювала м'язова сила людини, що гальмувало подальше зростання продуктивності праці. У 1771 р. підприємець **Річард Аркрайт** заснував підприємство, де прядильні

машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії фабрика.

На фабриці Аркрайта було встановлено декілька тисяч верстатів і працювали 300 робітників. Через 20 років подібних фабрик в Англії налічувалося 150. А втім, фабрики не могли витіснити мануфактури, оскільки були прив'язані до зручних місць на річках. Потрібен був універсальний двигун. Таким двигуном стала парова машина, створена **Джеймсом Ваттом** у 1784 р. Паровик більш як на століття став основним двигуном.

Будівництво парових машин і верстатів привело до виникнення машинобудівної галузі. Машинобудування потягло за собою збільшення потреби в металі, що, у свою чергу, дало сильний поштовх розвитку металургії. Протягом XVIII ст. було вирішено проблему масового виробництва чавуну, а згодом і заліза на основі кам'яного вугілля. Завдяки цьому видобування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства.

Винайдення парової машини уможливило і вдосконалення транспорту. Паровик було поставлено на колеса й після невдалих

Фабрика — промислове підприємство, де основні операції здійснюють машини.

спроб пересування бруківкою пущено по залізній рейковій дорозі. Перший удалий паротяг створив 1814 р. інженер-самоук Джордж Стефенсон. Масове залізничне будівництво розпочалось у 20-х рр. XIX ст. Американський механік Роберт Фултон установив парову машину на судні; так з'явився пароплав.

Розвиток машинобудування, металургії, вугледобування, транспорту став основою здійснення індустріалізації та формування індустріального суспільства.

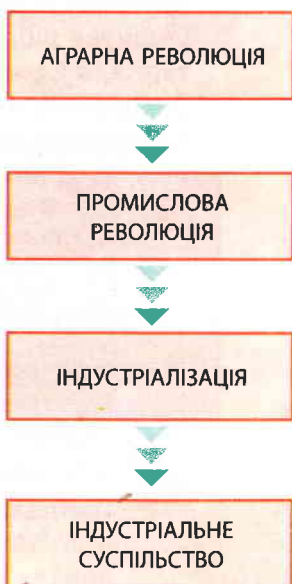
Парова машина Джеймса Ватта

2 Наслідки промислової революції. Унаслідок революції сформувався політичний устрій нової Англії. Промислова революція сприяла формуванню нової економіки й суспільної структури. В економіці головну роль стала відігравати фабрично-заводська промисловість. Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер англійської торгівлі: до країни завозили дедалі більше необхідної сировини, а за межі Англії вивозили дешеві фабричні товари.

Величезні зміни відбулись у соціальній структурі суспільства. Унаслідок промислової революції старі соціальні верстви (феодалі й селяни) поступилися місцем підприємцям і найманим працівникам.

Кількість підприємців постійно зростала. Нові підприємці, або буржуазія, уособлювали нову промислову Англію. Для переважної більшості підприємців головним мірилом успішної діяльності ставав зиск. Без цього жодне виробництво розвиватися не могло. Тільки за наявності прибутків вони могли розвивати своє виробництво. Тому з появою в суспільстві підприємців і найманих робітників почалася боротьба, викликана конфліктом інтересів: або інтереси підприємця й розвиток виробництва, або інтереси найманого працівника і збільшення оплати його праці, соціальні гарантії. Перші виступи робітників були спрямовані проти машин, бо їх уважали винними в погіршенні умов праці, скороченні кількості працюючих і заробітної плати. «Борців із машинами» назвали *луддитами* (за ім'ям робітника Неда Лудда, який першим зламав свій верстат).

У період промислової революції головними верствами англійського суспільства стали підприємці та наймані працівники, що свідчило про формування індустріального суспільства в Англії.

Вид Лондона XVIII ст.

Собор Святого Павла в Лондоні

3 Адам Сміт. Бурхливий економічний розвиток Англії, зміни в техніці й технології спричинили необхідність наукового обґрунтування процесів, що відбувалися. Так з'явилася наука про економічний розвиток суспільства.

Одним із її засновників був шотландець Адам Сміт, який обстоював необхідність розвитку ринкових відносин. У своїй основній праці «Дослідження природи і причин багатства народів» А. Сміт писав, що людське суспільство — це насамперед союз, в основі якого лежить обмін різними видами праці. Схильність до обміну він уважав основною властивістю людської природи, яка водночас сприяє зростанню добробуту всього суспільства. Керує цим процесом ринок — «невидимий механізм», що організує господарську діяльність. Для нормального функціонування ринку необхідна «природна свобода», тому держава не має втручатися в економічне життя суспільства, а повинна виконувати функцію «нічного охоронця». Для розвитку ринкових відносин, а відповідно, економіки потрібні вільна торгівля і свобода підприємницької діяльності. Капіталізм, на думку А. Сміта, є тим єдиним порядком, що відповідає природі людини і в перспективі має забезпечити загальний добробут і процвітання.

Із книги А. Сміта «Про багатство народів». Насправді... особа аж ніяк не має наміру служити спільному благу... Якщо така людина пускає капітал у сферу національної промисловості, то аж ніяк не з патріотизму... Але, дбаючи всюди про власний вигравш, вона в такому разі, як і в багатьох інших, спрямовується дією невидимої руки до досягнення мети, яка анітрохи її не обходила.

1. Що мав на увазі А. Сміт під «невидимою рукою»? **2.** На яких властивостях підприємців наголошує А. Сміт? **3.** Чим у своїх діях керується підприємець?

Висновки

Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалася промислова революція. Її передумовами були аграрна революція й технічні досягнення, найважливішим із яких став винахід парової машини.

- ▶ Англія перетворилася на одну з найрозвиненіших країн світу. Її стали називати «майстернею світу». Промислова перевага над іншими країнами дозволила Англії перебрати першість і в торгівлі.
- ▶ Промислова революція привела до суттєвих соціальних змін; провідними верствами суспільства стали підприємці та наймані працівники.
- ▶ Бурхливий економічний розвиток Англії привів до появи науки про економічний розвиток суспільства. Засновником її був А. Сміт.

Запитання і завдання

1. Що таке промислова революція? 2. Назвіть основні відмінності між фабрикою та мануфактурою. 3. Які зміни сталися в аграрному виробництві? 4. Які технічні винаходи дали змогу здійснити промислову революцію? 5. Що зумовило появу політекономії? 6. Назвіть основні положення економічного вчення А. Сміта.
- ★ 7. Чому парова машина Ватта вважається найбільшим технічним винаходом періоду промислового перевороту? 8. У чому полягають соціальні наслідки аграрної та промислової революцій?
- ★ 9. Складіть хронологічну таблицю впровадження найважливіших технічних новин у промисловість XVIII ст. 10. Порівняйте мануфактуру і фабрику. Що між ними спільного і відмінного?
- ★ 11. Чи можна стверджувати, що промислова революція є лише результатом технічних змін?

§ 19. Франція

- ▶ 1. Які були результати громадянської війни у Франції? 2. Хто такий Рішельє? Яка його роль в історії Франції?

Абсолютизм за Людовіка XIV. Формування абсолютної монархії було завершено за Людовіка XIV (1643—1715 рр.). Людовіка проголосили королем у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактичним правителем був її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал Джуліо Мазаріні. Він обіймав цю посаду 18 років, продовжуючи політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

За Мазаріні було успішно закінчено Тридцятилітню війну, Франція набула панівного становища в Європі.

Для успішного ведення війни були потрібні чималі кошти, тож Мазаріні запроваджував нові податки. Це викликало незадоволення, із якого скористалася аристократія, щоб повернути свої давні права. Цей рух дістав назву **Фронда**. Мазаріні спромігся успішно її приборкати.

Париж

Фронда в Парижі

Після смерті Мазаріні король заявив, що не збирається призначати нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю наступною діяльністю Людовік XIV довів, що він є керівником, гідним могутньої європейської держави.

Першою сферою, у якій король навів лад, були державні фінанси. Він наказав заарештувати генерального інтенданта Фуке

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

за зловживання й кинути його до в'язниці. Новим міністром фінансів було призначено **Жана Батиста Кольбера** (1619—1683). Успіхи в економіці за роки правління Людовіка XIV пов'язані саме з діяльністю цього

міністра фінансів. Кольбер у дусі протекціонізму сприяв розвитку промисловості, підтримував торгівлю шляхом упровадження високого мита. Прокладалися нові дороги. Створювалися торговельні компанії (Ост-Індська та ін.). Його називали батьком французького флоту. Запроваджувалася чітка система звітності витрат і доходів. Було проведено реформу армії. Усіх офіцерів призначав король. Військо отримало уніформу й нове озброєння, було збільшено кількість полків і модернізовано артилерію. У розпорядженні короля була добре озброєна армія, яка налічувала 550 тис. воїнів, найчисленніша в тогочасній Європі. Крім того, була проведена деяка систематизація законів країни, що дозволило впорядкувати судову систему. Але король не схвалив планів Кольбера щодо знищення внутрішніх митних кордонів, поширення податків на дворян, зменшення кількості монастирів.

Міцні фінанси, надійна армія — ось те, на що спиралася королівська абсолютна влада за Людовіка XIV.

Уся вища судова влада також належала королю. За таємним наказом Людовіка XIV дозволялося ув'язнити будь-кого без суду і відправити до паризької в'язниці Бастилії. Навіть відносини

з католицькою церквою Людовік XIV побудував на її повній залежності від короля. Нантський едикт 1685 р. було скасовано, кальвінізм заборононо, а 200 тис. гугенотів мусили залишити Францію.

Зовнішня політика Франції в роки правління Людовіка XIV була відображенням його прагнень особистої слави та бажання стати арбітром у європейських справах. Людовік XIV докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши землі сусідів. За 54 роки самостійного правління Людовіка XIV Франція впродовж 33 років вела війни. У 1667—1668 рр. Людовік XIV завоював іспанські Нідерланди. Війна 1672—1678 рр. за загарбання Голландії закінчилася для Франції поразкою. Причиною цієї та наступних поразок (війна за іспанську спадщину 1701—1714 рр.) Людовіка XIV стало те, що європейські держави (католицькі й протестантські) об'єдналися проти Франції.

Жан Батист
Кольбер

2 **Двір «Короля-сонця».** Друга половина XVII—XVIII ст. — період розквіту королівських дворів у Європі. Але взірцем королівського двору був двір «короля-сонця». Для себе Людовік XIV наказав побудувати за 18 км від Парижа, у Версалі, розкішну резиденцію. Королівський палац, оточений парками й майданами, мав нагадувати всім і кожному про велич його володаря. Навіть статую античного бога Юпітера було виліплено з обличчям Людовіка XIV. Сучасники приписували йому вислів «Держава — це я!».

Коли король здійснював прогулянку містом, вулиці оточувалися, і люди могли подивитися на короля здалеку. Коли королівська карета рухалася через місто, то всі мали чекати на колінах, поки вона не пройде. Навіть якщо в кареті нікого не було, то кареті віддавалися особливі почесні.

Людовік XIV уважав, що життя короля має бути публічним, королі мають народжуватися і вмирати на очах у підданих. Із цією метою він запровадив цілу систему церемоній, які супроводжували життя короля. Кожний день о 10 годині вечора Людовік XIV вечеряв у присутності двору, що супроводжувалося музикою. Придворний композитор написав спеціальну «Симфонію для вечерь короля». Королівський стіл накривався навпроти каміну, а монарху в золоченій скринці тонкої ювелірної роботи підносилися ложка, виделка і ніж. Звідси й походить вислів «поставити прибор». Також був створений чисельний королівський двір. Щоб залучити до нього аристократію, він зацікавлював її синекуратами (від латин. *sine cura* — «без турбот») — посадами при дворі, які високо оплачувалися.

Людівік XIV

Король Людівік XIV та його радники

Церемонії, палаци, бали, утримання великого двору потребували величезних коштів. Оскільки абсолютний монарх уважав себе володарем усієї країни, то він не обмежував себе у витратах, які лягали важким тягарем на тих, хто сплачував податки. Астрономічні витрати королівського двору були однією з причин поразок Людівіка XIV наприкінці його життя.

Витяг із «Творів» Людівіка XIV. Що ж до осіб, котрі мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодитесь ви, ... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул.

Заради цього необхідно було розділити мою довіру і виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Ніхто не може розділяти вашої праці, не маючи деякої частки вашої влади. Залишайте іншому лише те, що вам неможливо утримати, тому що, хоч би як ви оберігалися, завжди від вас вислизне більше, ніж хотілося...

Коли працюєш для держави — працюєш на себе. Благо одного складає славу іншого. Коли перше щасливе, високо піднесене й могутнє, тоді той, хто є причиною цього щастя, набуває слави і, відповідно, має більше, ніж його підлеглі стосовно нього і самих себе, користуватися всім, що є найбільш приємним у житті.

Як Людівік XIV оцінював роль і місце короля в державі?

Людівік XV. Наступником Людівіка XIV став його правнук Людівік XV (1715—1774 рр.). Він посів трон у п'ять років, і тривалий час країною правили його міністри. Людівік XV виявився вкрай нерозсудливим правителем. Він віддавав переваги розвагам, а не кропіткій державній праці, яка б вивела Францію з кризи, у яку вона втягувалася. Неодноразово Людівік XV заявляв: «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп». Для покриття своїх витрат король щедро торгував державними посадами. Коли йому

Протестантська карикатура

Солдати

нагадували про важке становище народу, він відповідав, що на їх місці він би обурився, але нічого не робив для покращення становища в країні. За правління Людовіка XV переслідувалися просвітителі, а створена ними «Енциклопедія» була знищена. Французький абсолютизм опинився в глибокій кризі, із якої він так і не зміг знайти вихід.

Висновки

- ! У період правління Людовіка XIV абсолютна монархія у Франції досягла свого розквіту. Людовік XIV навіть ототожнював себе з державою: «Держава — це я!».
- Найбільші успіхи політика Людовіка XIV мала в економічній сфері, але прорахунки в релігійній політиці, поразки в зовнішній політиці, непомірні витрати на королівський двір нівелиювали ці успіхи.
- За часів правління Людовіка XV виразно проявилися недоліки абсолютної монархії у Франції.

Запитання і завдання

1. Яке прізвисько дістав Людовік XIV? 2. Завдяки кому за часів Людовіка XIV здійснювалася успішна економічна політика? 3. Коли було скасовано Нантський едикт? 4. Де розташовувалася резиденція французьких королів? 5. Кому належать слова: «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп»?
- ✦ 6. Що таке абсолютизм? Наведіть факти, що підтверджують завершення формування абсолютної монархії у Франції за Людовіка XIV. 7. Чи закономірним явищем була поява такого короля, як Людовік XV? У чому проявлялася криза французького абсолютизму? 8. Чому було скасовано Нантський едикт?
- ★ 9. Схарактеризуйте правління Людовіка XIV за планом: 1) яку мету він ставив перед собою; 2) якими були основні заходи його політики; 3) якими були підсумки й наслідки його правління. 10. Чим внутрішня політика за Людовіка XIV була схожою з його попередниками, а чим різнилася?
- ★ 11. Із якою метою Людовік XIV перетворив своє життя на суцільний спектакль, який спостерігали його піддані?

ТЕМА VIII. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 20. Епоха Просвітництва

- 1. Якими були основні ідеї гуманістів? 2. Які процеси в житті церкви відбувалися напередодні епохи Просвітництва?

1 Початок епохи Просвітництва. У другій половині XVII ст. в середовищі освічених людей утвердилося прагнення знайти розумне пояснення всіх явищ природи й людського життя. У своїх дослідженнях вони вже не спиралися на релігію. За людським розумом визнавалася здатність до кінця пізнавати й пояснювати світ. Світогляд, згідно з яким основним засобом пізнання і критерієм істини є розум людини, а не Божественне одкровення й досвід, називається *раціоналістичним*.

Домінування раціоналізму у свідомості освічених людей дало могутній поштовх до набуття знань. Наука XVII ст. ще не мала

Просвітництво — широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення другої половини XVII—XVIII ст. Представники цієї течії (учені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого — перебудова суспільства відповідно до розуму; були прихильниками теорії природного права.

вузької спеціалізації: учені не поділялися на математиків, фізиків, філософів тощо. Вони працювали одночасно в багатьох галузях. Ними були сформульовані нові принципи наукових досліджень; наука отримала знання з експерименту й заговорила мовою математичних формул.

Популярність науки зростає настільки, що в Англії створили спеціальне товариство під керівництвом самого короля, а у Франції з ініціативи уряду — Академію наук. Надавалася підтримка науковим виданням.

Зростання авторитету науки дедалі більше переконувало в могутності людського розуму. У XVIII ст. віра в розум стала панівною: люди вважали, що в усьому слід

Прогрес — поступальний розвиток по висхідній лінії, перехід від нижчого до вищого досконалішого рівня.

прислухатися тільки до нього. Розум, уважали вони, необхідно розвивати за допомогою розумових вправ, вивчення наук і мистецтва. Це допоможе людині змінити навколишній світ, зробити його розумним і справедливим. Просвітництвом стали називати поширення розуму. Значна кількість освічених людей була переконана, що Просвітництво приведе людство до щастя. Основним умонастроєм суспільства став *оп-*

тимізм. Люди вірили у *прогрес*, у те, що історія рухається до кращого, розвивається від несправедливого устрою до справедливого суспільства. Людина XVIII ст. як ніколи в минулому, вважала себе господарем власної долі.

Батьківщиною Просвітництва була Англія, де розвиток капіталізму стимулював прогрес науки і знань. Визначні англійські вчені-мислителі Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк разом із голландцем Бенедиктом (Барухом) Спінозою та німцем Готфрідом Лейбніцем заклали підвалини ідей Просвітництва.

Ісаак Ньютон

2 Природа людини і природне право. Епоха Просвітництва утвердила у свідомості людей поняття «*природного права*». Просвітителі вважали, що всі люди від природи наділені природними правами, зокрема правом на життя, свободу і рівність. Із цього випливало, що всі існуючі в суспільстві відмінності (між бідними та багатими, правителями й підлеглими, дворянами і простими людьми) були встановлені не Богом, а самими людьми; з огляду на це вони мали змінити те, що самі створили.

Наміри змінити державу й суспільство в епоху Просвітництва виглядали не як зазіхання на світовий порядок, а як законне право людини. Суспільство вважалось справедливим тільки за умови, якщо в ньому дотримуються природних прав людини. На думку просвітителів, щоб зробити людей щасливими, перш за все слід усіх забезпечити природними правами, відкритими за допомогою розуму. Просвітителі в реалізації своїх ідей покладали надії на монархів, які мали встановити в державах «розумний» порядок, що спирався на природне право.

Прикладом утілення в життя ідей просвітителів стали реформи «освічених монархів» — короля Пруссії Фрідріха II, австрійських імператорів Марії-Терезії та її сина Йосифа II, російської імператриці Катерини II (у перший період її правління) та ін.

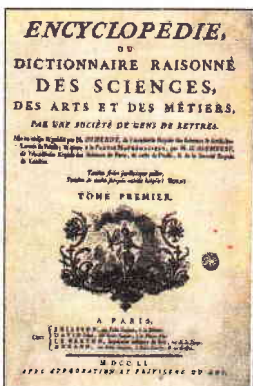

Вольтер і прусський король Фрідріх II

3 Просвітництво і церква. До релігії та церкви просвітителі здебільшого ставилися байдуже, а то й вороже. Богословські проблеми їх більше не цікавили. Вони гадали, що світотворення було або дійстичним (Бог створив світ і потім уже не втручався в історію людства), або атеїстичним (повне заперечення існування Бога).

Дені Дідро

Обкладинка «Енциклопедії»

Жан д'Аламбер

Відповіддю церкви на ці нові умонастрої стало переконання, що у вірі має домінувати переконаність, а не формальне виконання церковних правил. Проте церква вже не могла гідно відповісти на критику просвітителів, оскільки релігійне піднесення XVII ст. вичерпалося.

Із падінням авторитету церкви її багатства і привілеї стали об'єктом домагань із боку держави. Відкривалися світські школи. Папі Римському навіть довелося розпустити орден єзуїтів (згодом його відновили). У більшості країн припинилися суди інквізиції.

4 Освіта. Енциклопедисти. Епоха Просвітництва дала могутній поштовх розвитку освіти. Так, король Пруссії Фрідріх II та австрійський імператор Йосиф II увели у своїх країнах загальну початкову освіту. У Франції протягом XVIII ст. кількість неписьменних скоротилася від 79 до 63 % населення. Але, попри відчутний прогрес в освіті, епоха Просвітництва додала до соціального розколу в суспільстві культурно-освітній. Незначна частина освічених людей часом не могла порозумітися з рештою населення. Отже, ідеї Просвітництва охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого.

Філософ **Дені Дідро** (1713—1784) уважав своїм завданням зробити сучасні знання якомога більш доступними для всіх. Задум полягав у тому, щоб укласти загальну картину знань, які накопичили європейці на середину XVIII ст., об'єднати їх у спеціальний словник. Видання дістало назву «Енциклопедії». Організаторам задуманого Д. Дідро і **Жану д'Аламберу** (1717—1783) удалося залучити до роботи всіх великих філософів, учених, письменників та публіцистів того часу: Вольтера, Монтеск'є, Гольбаха, Руссо та ін. Ця масштабна праця справила величезний вплив на тогочасне суспільство. Авторів статей називали **енциклопедистами**.

5 Громадська думка. Масони. В епоху Просвітництва з'явилася нова вагома сила в суспільстві — громадська думка. Вона стала суттєво впливати на державну політику, що обмежувало свавілля монарха, і виявилася могутньою зброєю в руках тих, хто вмів нею керувати. Інструментом, за допомогою якого формувалася громадська думка, були чутки, газети.

Середовищем прояву громадської думки були світські салони, де велися розмови про науку, філософію, політику. Тут дізнавалися про новини, плели інтриги. Організаторами салонів були знатні чи багаті особи. У деяких салонах існували чіткі правила поведінки. Просвітителі постійно відвідували салони, значна частина їхніх творів була написана у формі розмов.

Окрім салонів, виникали літературні, філософські, наукові товариства і гуртки. Вони ставили перед собою завдання впливати на громадську думку і сприяти поширенню ідей Просвітництва. Особливістю гуртків і товариств було те, що в суспільстві, розділеному становими привілеями, вони об'єднували людей незалежно від походження.

До таких товариств належало й товариство *масонів* (франкмасонство). Але, на відміну від інших, воно було таємним братством, закритим для неозначених. Масон у перекладі з французької — «каменярь», франкмасон — «вільний каменярь». Перші масонські ложі (так називалися масонські організації) у XVIII ст. заснували англійські просвітителі, які запозичили назви та обряди середньовічного цеху каменярів.

Масонство стало модною, навіть впливовою течією. До лож вступали особи, які прагнули змінити існуючий несправедливий світ. Вони проповідували свободу і братерство всіх людей, поширювали ідеї Просвітництва, не цуралися благодійництва. Членами масонських лож були багато знаменитих людей того часу: Вольтер, Йоган Вольфганг Гете, Вольфганг Амадей Моцарт та ін.

Шарль Монтеск'є

Вольтер

6 Театри, концерти, виставки. Раніше театри здебільшого були придворними; театри, відкриті для широкої публіки, діяли тільки в Лондоні та Парижі. У XVIII ст. вони відкривалися навіть у невеличких містах Європи. Найбільш відомими були комедії Жана Батиста Мольєра.

Змінилась і роль музики. Раніше її використовували для супроводу богослужіння, придворних свят, спектаклів, а у XVIII ст. вона звучала самостійно. Клавесин, фортепіано, скрипка, флейта стали концертними інструментами. Композитори й виконавці опинились у центрі уваги світської публіки, їх запрошували королі та вельможі. В. А. Моцарт, Йоган Себастьян Бах, Йозеф Гайдн, Людвіг ван Бетховен набули світової слави як композитори і виконавці.

Доступнішим для широкої публіки став живопис. Проводилися виставки картин, що потім обговорювалися в салонах і пресі. Найбільшою популярністю користувалися картини Нікола Пуссена, Жака-Луї Давида.

7 Бароко, класицизм, рококо, неокласицизм. У другій половині XVIII ст. в більшості європейських країн — Італії, Іспанії, німецьких державах, Польщі та ін. — домінуючим художнім стилем залишалося *бароко*. У Франції ж утверджувався новий стиль — *класицизм*. Мистецтво класицизму орієнтувалося на античні зразки. Драматурги писали п'єси на сюжети з грецької та римської міфології та історії. Художники зображували на своїх полотнах стародавніх богів і героїв. Архітектори наслідували трикутні фронтони й колонади античних храмів. На відміну від майстрів бароко письменники і художники класицизму у своїй творчості свідомо прагнули наслідувати встановлені норми прекрасного. Класицисти розробили цілу теорію, яким повинен бути твір мистецтва, як належить складати вірші, п'єси, малювати картини. Класицисти вважали, що твір мистецтва має бути величним, ясным, зрозумілим, відповідати встановленим правилам.

З'явившись у Франції, класицизм поширився й на інші країни Європи. П'єси, написані в цьому стилі, мали логічний і зрозумілий сюжет і мову. В основі п'єси завжди була якась ідея, яка протягом п'єси розкривалась і на якій акцентували увагу. Події, зображені в п'єсі, завжди відбувалися в одному місці, протягом одного дня. Жодних другорядних сюжетних ліній не допускалося.

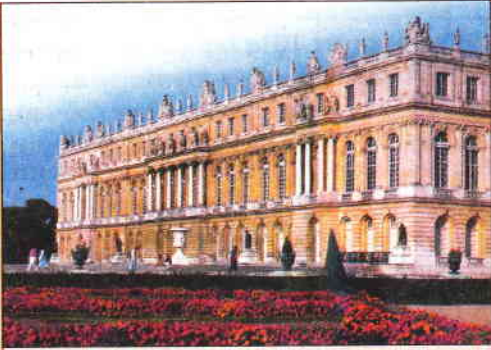
У літературі та мистецтві класицизму існувала ієрархія жанрів. Трагедія стояла вище від комедії. Герої трагедій могли розмовляти лише піднесеною мовою.

Засновником французької класичної трагедії був П'єр Корнель (1606—1684). Він писав п'єси та праці з теорії мистецтв. Доля героїв його п'єс була тісно пов'язана з політичною боротьбою. Сюжет розгортався на тлі історичних подій. Своїми п'єсами Корнель намагався довести необхідність зміцнення абсолютної монархії. А от Жан Расін (1639—1699) свої п'єси присвячував світові людських почуттів. Хоча комедія в класицизмі вважалася нижчим жанром, видатний комедіограф Жан Батист Мольєр (1622—1673) своїми творами зумів довести протилежне. Його комедії залишаються популярними й досі.

Художник Нікола Пуссен (1594—1665) уважав, що сюжет мистецького твору має бути благородним, величним і піднесеним, а композиція — логічною і простою.

Нікола Пуссен.
Аркадські пастухи

Комплекс Версаль у Франції (класицизм). Загальна панорама (праворуч) і фасадний вигляд (ліворуч)

Всесвітньо уславленим взірцем мистецтва класицизму стала резиденція французьких королів у Версалі. Над її створенням працювали найкращі архітектори, художники, садівники.

У першій половині XVIII ст. поширився новий стиль — *рококо* (декоративні мотиви у вигляді мушлі). Цей стиль особливо проявився в декоративно-ужитковому мистецтві. Майстри рококо створювали витончені речі, серед яких людині зручно і приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм. Особливо популярним стало все незвичне: китайський розпис, китайські павільйони в парках.

У другій половині XVIII ст. знову повернулося захоплення античними класичними формами. Цей стиль назвали *неокласицизмом*, тобто новим класицизмом. Нове захоплення було викликане археологічними розкопками римських міст Помпеї та Геркуланума, що були зруйновані під час виверження Везувію.

Чіткість забудови римських міст наштовхнула архітекторів XVIII ст. на думку, що міста слід будувати за простим і зрозумілим планом. Прикладом такої архітектури є ансамбль майдану Людовіка XV (тепер це майдан Згоди) у Парижі.

Художники-неокласики вважали, що мистецтво має виховувати, облагороджувати людину. Вони шукали героя, готового до подвигу й гідного наслідування.

Новий стиль приніс із собою і зміни в одязі: пишні жіночі сукні попереднього століття заступили легкі, схожі на давньогрецькі хітони.

8 **Ідеї Просвітництва в літературі.** Усі великі просвітителі вправно володіли пером. Їхні твори читали, ними захоплювались, їх обговорювали. Більшість просвітителів, особливо французькі (Ш. Монтеск'є, Вольтер, Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо), прагнули донести свої думки до людей свої думки через літературний твір.

Даніель Дефо (1661—1731), Джонатан Свіфт (1667—1745), П'єр-Огюстен Бомарше (1732—1799), Фрідріх Шіллер (1759—1805), Йоган Вольфганг Гете (1749—1832)... Через їхню творчість можна простежити всю еволюцію ідей Просвітництва в літературі — від появи нового позитивного героя, який діє згідно зі своїм розумом (Робінзон Крузо з роману Дефо), до Фауста з твору Гете.

Дефо утверджував у літературі нового позитивного героя, який працелюбством і розумом досяг усього. Інший англійський письменник, Дж. Свіфт, у романі «Подорож Гулливера» намагався показати вади ідей Просвітництва. Герої Бомарше і Шіллера — прості люди, які своєю працьовитістю, розумом, людяністю протиставлялися аристократам. Ці автори утверджували природні права людини. Гете своїми літературними творами намагався виховати людей мужніми, сильними й добрими, здатними кинути виклик існуючому несправедливому ладу.

9 **Іммануїл Кант.** Найвідомішим представником німецького Просвітництва був Іммануїл Кант (1724—1804), син дрібного ремісника. Усе своє життя, на відміну від інших просвітителів, він безвиїзно прожив у Кенігсберзі (тепер Калінінград). Тут І. Кант здобув освіту, став професором університету, а згодом і ректором. Він читав лекції з філософії, філології, географії, права, математики, фізики та інших наук. Кант розробив концепцію походження Сонячної системи з гігантської туманності, яка й дотепер залишається однією з основних наукових ідей в астрономії. Йому також належить ідея правової держави. Але головна проблема, що його хвилювала, була пов'язана з можливостями людини пізнавати світ.

Зі статті І. Канта «Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво».

Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, у якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього керівництва. Неповноліття з власної вини — це таке, причина якого полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього керівництва. Май мужність користуватися власним розумом! — таким є гасло Просвітництва...

Якщо запитати, чи живемо ми зараз у просвіченому столітті, то відповідь буде: ні, але ми живемо в столітті Просвітництва. Ще багато не вистачає для того, щоб люди за тих умов, що склалися в цілому, були вже здатні або могли стати здатними надійно і добре користуватися власним розумом без стороннього втручання. Однак існують явні ознаки того, що для них відкрито шлях до вдосконалення в цьому; перепон на шляху до Просвітництва або виходу зі стану неповноліття, у якому людство перебуває з власної вини, стає дедалі менше. У цьому аспекті наше століття є століттям Просвітництва, або століттям Фрідріха.

Що І. Кант називає «Просвітництвом» і «століттям Просвітництва»?

Кант дійшов висновку, що людина може отримати знання лише про обмежену кількість навколишніх речей. Поряд із ними іс-

нують «речі в собі», що їх пізнати неможливо, оскільки неможливо довести їх існування, і навпаки. Із цього випливає, що пізнати світ до кінця неможливо. У такий спосіб мислитель піддав критиці ідею про безмежну силу людського розуму.

10 Почуття проти розуму. У другій половині XVIII ст. стало зростати невдоволення сухим раціоналізмом філософії та неокласичного мистецтва, які відкидали чуттєве пізнання світу. Людям хотілося мріяти, хвилюватися, замислюватися перед загадками. З'явилися романи й поеми, які оспівували почуття, сни і мрії, нічні пейзажі, руїни старовинних замків тощо.

Так у літературі й мистецтві зародилася нова течія — *сентименталізм* (від фр. *sentiment* — почуття). Романи Ж. Ж. Руссо, Семюела Річардсона, Порсенса Стерна викликали значний інтерес у світської публіки. В Англії зародився «готичний роман» із фантастичними сюжетами, описом страшних злочинів, привидів, чаклунства, жахів.

Зміна смаків відбилась і в садово-парковому мистецтві. У моду ввійшли романтичні куточки з «дикою» природою.

У світському товаристві набули популярності містика, магія — усе, чого не можна пояснити, і надприродне. Публіку шокували досліді французького лікаря Месмера, які лягли в основу вчення про гіпноз.

Мода на надприродне створила умови для процвітання авантюристів і пройдисвітів. Це були люди, які видавали себе за провидців, здатних обертатися на духів, перетворювати будь-які метали на золото. Вони стверджували, що мають еліксир молодості і філософський камінь. Їм вірили, їх приймали у вищому світі. Одним із найвідоміших авантюристів був Джузеппе Бальзаме, відомий під ім'ям Каліостро.

Лондонська кав'ярня

Родинний обід

11 **Зміни в повсякденному житті.** У другій половині XVII—XVIII ст. в побуті європейців утвердилися нові напої — кава і чай, навколо яких склалася особлива культура споживання і спілкування.

Комфортабельнішим стало житло. Дзеркало стало звичною деталлю інтер'єра. Серед домашніх прикрас модним стала китайська порцеляна — посуд, статуетки, вази. Але вона була занадто дорогою, і європейські майстри намагалися відкрити її таємницю. У результаті з'явився фаянс — легка біла кераміка. Але вона поступалася порцеляні. Зрештою німецький алхімік І. Бетгер відкрив таємницю порцеляни, і в 1710 р. в місті Майсені з'явилась мануфактура з виробництва порцелянових виробів.

У XVII—XVIII ст. з'явилися деякі звичні тепер речі: настінні годинники з маятником (винахід голландського вченого Крістіана Гюйгенса) і кишенькові годинники. Англійці стали використовувати парасольки проти дощу. У гардеробі європейців утвердилася спідня білизна, нічні сорочки, кишенькові хустинки (спочатку вони були круглої форми).

Висновки

XVIII ст. називають епохою Просвітництва. Просвітителі виступали за зміни й оновлення, вони розхитували основи «старих порядків», проповідували ідеї прогресу.

- ▶ Ідеї Просвітництва дали могутній поштовх розвитку науки.
- ▶ Ідеї Просвітництва охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Свідомість більшості населення була середньовічною й не сприймала нових ідей.

Запитання і завдання

1. Назвіть хронологічні межі епохи Просвітництва. 2. Якою була провідна ідея епохи Просвітництва? 3. Що нове з'явилося у сфері передавання інформації в епоху Просвітництва? 4. Що таке природні права людини? 5. Чи можна стверджувати, що в епоху Просвітництва людина влаштовувала своє життя виключно за законами розуму? 6. Які нові мистецькі стилі з'явилися в епоху Просвітництва? 7. Кого називали енциклопедистами? 8. Назвіть імена видатних письменників епохи Просвітництва.
- ★ 9. Чому саме Англія стала батьківщиною Просвітництва? 10. Чим можна пояснити появу протягом XVII—XVIII ст. бароко, класицизму, рококо, неокласицизму? Які з наведених стилів схожі між собою? 11. Який вплив мали ідеї Просвітництва на розвиток освіти і науки? 12. Якими були відносини між церквою та державою у XVIII ст. і чому? 13. Чому виникли світські салони, гуртки, масонські ложі? Яка їх мета? Яким чином вони впливали на громадську думку?
- ★ 14. Порівняйте ідеї Просвітництва й гуманізму. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 15. Дайте характеристику одному з провідних митців періоду Просвітництва.
- ★ 16. Чому наприкінці XVIII ст. ідеї просвітителів зазнавали кризи? Спробуйте з'ясувати їхні основні недоліки. 17. Яке значення мала епоха Просвітництва в історії Європи?

§ 21. Німецькі держави у XVIII ст.

- 1. Якими були наслідки Вестфальського миру для німецьких земель? 2. Які німецькі держави були найбільшими та найвпливовішими?

1 Політична роздробленість і державний лад Священної Римської імперії. Вестфальський мир (1648 р.) надовго закріпив роздробленість Німеччини. У Німеччині налічувалося близько 300 князівств, 51 вільне місто і майже 1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Усі ці держави було об'єднано у Священну Римську імперію німецької нації. Проте реальна влада імператора поширювалася тільки на родові володіння. Імператор обирався з династії австрійських Габсбургів колегією з дев'яти курфюрстів — найбільших німецьких князів.

Загальнонімецький рейхстаг (представницький орган), який засідав у Регенсбурзі, теж не мав ніякої реальної влади. У Німеччині не було ні єдиної армії, ні об'єднаних фінансів. Кожний князь поводився, як абсолютний монарх. Вони будували розкішні палаці, тримали велике військо, а це потребувало значних коштів. Для поповнення скарбниці князі встановлювали високі мита, збільшували податки на своїх підданих і навіть продавали їх до інших держав для служби в армії.

За Вестфальським миром Франція та Швеція були гарантами устрою Священної Римської імперії німецької нації. Велика кількість князівств перебувала на утриманні названих вище держав,

- Володіння австрійських Габсбургів у 1521 р.
- Території, приєднані до володінь Габсбургів за правління:
- Фердинанда I (1521—1564 рр.)
- Леопольда I (1657—1705 рр.)
- Території, приєднані до володінь Габсбургів протягом XVIII ст.
- Кордони Австрійської монархії Габсбургів у 1780 р.
- Володіння Гогенцоллернів у XVI ст.
- Території, приєднані до володінь Гогенцоллернів
- протягом XVII ст.
- протягом XVIII ст.
- 1701 Проголошення Пруського королівства
- Кордони Пруського королівства в 1795 р.
- Кордони Священної Римської імперії в другій половині XVIII ст.

а також Англії. Найбільшими державами імперії були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія, Баварія.

2 Економічний розвиток німецьких земель. Політична роздробленість Німеччини позначалась на розвитку її господарства. Переміщення основних торговельних шляхів в Атлантичний океан призвело до занепаду німецьких міст, що раніше процвітали, ремесел тощо. Співстопила Тридцятилітня війна відкинула німецькі землі за рівнем економічного розвитку далеко назад. Країна була пограбована й лежала в руїнах. Морське узбережжя та гирла найважливіших річок (Рейну, Ельби та ін.) контролювала Швеція.

За таких умов основним джерелом прибутку для німецьких держав була земля, на якій вирощувався єдиний експортний товар — хліб. Із метою збільшення виробництва товарного хліба князі зганяли селян із земель, розширювали площі орних земель, збільшували панщину. У такий спосіб у більшості німецьких князівств відбулося прикріплення селян до землі. Занепад торгівлі, ремесла, а відповідно — міст призвів до збереження цехової системи.

У першій половині XVIII ст. господарське життя в німецьких землях дещо пожвавилось. Проте центр економічного піднесення зосереджувався не в містах, а в сільській місцевості. Тут з'явилися перші мануфактури.

Виникли й великі державні мануфактури, що виробляли в основному військову продукцію (гармати, рушниці, солдатський одяг, амуніцію та ін.).

3 Система управління імперії Габсбургів. Економічний розвиток. Після Вестфальського миру австрійські Габсбурги, які, як згадувалось, були й імператорами Священної Римської імперії німецької нації, володіли ерцгерцогствами Австрією, Штірією, Тіролем, Північно-Західною Угорщиною і ще низкою територій. До кінця XVIII ст. володіння Габсбургів значно збільшилися. Особливістю володінь австрійських Габсбургів було те, що крім австрійців, тут жили чехи, словаки, хорвати, угорці, італійці та ін. Усі народи розмовляли різними мовами, мали самобутню культуру, звичаї. Кожна із земель володінь Габсбургів жила за своїми законами, мала власну казну і свого головного міністра — канцлера, зберігалися станово-представницькі зібрання (чини) із місцевих дворян, духовництва, городян. Чини затверджували податки з населення. Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових держави, яка називалася «спадковими володіннями австрійського дому Габсбургів». Католицька церква мала величезний вплив у суспільстві. Протестанти переслідувались.

Виникнення Австрії як багатонаціональної держави було пов'язане з агресією турків у Європі. Австрія стала тим бар'єром, який

турецькі війська не змогли подолати, хоча вони неодноразово брали в облогу Відень.

Економічний розвиток окремих володінь був різним. Найбільш розвиненими були власне Австрія та Чехія, найвідсталішими — Тіроль та Угорщина.

В Австрії та Чехії розвивалося цехове ремесло, створювалися мануфактури. Металургія й обробка металів були провідними галузями. Місто Відень наприкінці XVII ст. налічувало 100 тис. жителів. Уряд проводив політику меркантилізму, сприяв розвитку власної промисловості, особливо військової. Заборонялося вивозити за кордон монети, обмежувалося ввезення товарів.

Аграрні відносини вирізнялися неабиякою строкатістю. Так, у Тіролі селяни-горці були особисто вільними; у Чехії, Угорщині, Словаччині селяни були кріпаками; в Австрії — фактично вільними. Залежно від становища селян визначались і їхні повинності — від грошового оброку до панщини.

4 **Війни австрійських Габсбургів.** Кінець XVII — початок XVIII ст. Австрія провела в майже нескінченних війнах. Головними противниками були Османська імперія, Франція, а згодом — Пруссія.

Поразки й початок занепаду Османської імперії сприяли розширенню і зміцненню володінь австрійських Габсбургів. Так, у 80-ті рр. XVII ст. вони оволоділи майже всією Угорщиною.

Занепад іспанських Габсбургів перетворив австрійських на вагомий чинник європейської політики. Австрія вступила в боротьбу проти Франції за панування в Європі. У 1701 р. спалахнула війна за іспанську спадщину. Австрія отримала Іспанські Нідерланди (Бельгію), Неаполітанське королівство, острів Сардинію та місто Мілан. Австрійські Габсбурги досягли найвищої могутності. Наступні 30 років були тяжкими для держави. Постійні війни проти Франції, Іспанії, Туреччини виснажили її, вона втратила чимало володінь. Габсбурзька імперія почала слабнути. Новий удар чекав на неї з боку Пруссії.

Поряд із зовнішніми проблемами наростали й внутрішні. Так, у 1679—1680 рр. тривало повстання в Чехії, у 1703—1711 рр. — повстання в Угорщині під керівництвом Ференца II Ракоці; обидва зазнали поразки.

Герб Габсбургів

Імператриця
Марія-Терезія

Імператор Йосиф II

Палац Бельведер у Відні

Панорама Відня XVIII ст.

5 Марія-Терезія та Йосиф II. Освічений абсолютизм. Після смерті Карла VI 1740 р. у Священній Римській імперії не було спадкоємця престолу за чоловічою лінією. Наступницею імператора стала його 23-річна донька **Марія-Терезія** (1740—1780 рр.). Їй одразу довелося вступити в боротьбу проти претендентів на престол (війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр.). У війні проти Австрії виступили Баварія, Франція, Іспанія, Пруссія. Австрію підтримала Англія. Війна закінчилася підписанням Ахенського миру (1748 р.). Незважаючи на скрутне становище, Марія-Терезія змогла захистити своє право, але Австрія втратила Сілезію. Це згодом призвело до нової війни — Семилітньої.

За всю 650-річну історію Габсбурзької династії Марія-Терезія була єдиною жінкою на престолі імперії. Її розум, освіта, природні здібності викликали захоплення і друзів, і ворогів. Пруський король Фрідріх II, який був одним із її головних ворогів, мусив визнати, що вона «...робить честь як своїй статі, так і престолу, який посідає». Більша частина правління Марії-Терезії була пов'язана з війнами: спершу вона змушена була захищати свої права на престол у війні за австрійську спадщину, потім брати участь у Семилітній війні та у війні за баварську спадщину (1778—1779). Саме участь у цих війнах і спонукала імператрицю реформувати свою армію. Великі зміни було здійснено й у внутрішньому житті імперії. Марія-Терезія мала 16 дітей, найвідомішими з яких були Марія-Антуанетта — королева Франції, страчена разом із чоловіком Людовіком XVI під час Французької революції кінця XVIII ст., та Йосиф II, який заступив свою матір на престолі.

Марія-Терезія започаткувала в імперії реформи в дусі освіченого абсолютизму.

Слід зауважити, що майже всі реформи, проведені Марією-Терезією, були продиктовані її прагненням відстояти єдність своїх володінь. Із метою посилення центральної влади було створено Державну раду й Центральний суд, завдяки чому вся повнота влади зосередилася в руках імператриці. Австрія і Чехія були об'єднані під владою одного канцлера. Для успішного ведення війни проти

суперників було здійснено військову реформу. Вербування найманців замінили рекрутськими наборами, що дало можливість збільшити армію від 108 тис. до 278 тис. воїнів. Було уніфіковано систему податків — запроваджено загальний податок на прибуток, який сплачували всі верстви суспільства, ліквідовано внутрішні митні кордони. Селянам надали право викупувати їхні наділи, панщину обмежили трьома днями на тиждень. Було видано цивільний («Терезіанський кодекс») і кримінальний («Терезіанська Немезида») кодекси. Здійснювалися заходи з розвитку освіти: було запроваджено загальну шкільну освіту й відокремлено школу від церкви.

і Освічений абсолютизм був явищем загальноєвропейським. Його змістом було знищення або перетворення «згори» найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, зображували своє правління як союз королів і філософів. Такий варіант державної політики виник під безпосереднім впливом ідей Просвітництва. Ключовою в політиці освіченого абсолютизму стала ідея перебудови держави «на розумних засадах». Із цього випливало, що існуючий устрій держави, влади, система відносин у суспільстві мали бути переглянуті і в разі потреб змінені з точки зору їх доцільності новими умовами. На чолі всього цього процесу мав стояти «монарх-філософ». У практичній площині освічений абсолютизм виражався в проведенні адміністративних реформ, обмеженні впливу церкви, запровадженні системи державної освіти, упорядкуванні системи податків, змінах становища деяких прошарків суспільства тощо.

Значно більшого у проведенні реформ досяг син Марії-Терезії **Йосиф II** (1780—1790 рр.). Він був освіченою і розумною людиною, вихованою на ідеях Просвітництва. Йосиф замислив широку програму реформ, які мали зробити життя підданих кращим. Він удався до подальшого посилення центральної влади. Було скасовано права провінційних станових зборів, посилено владу канцлерів, яких призначав імператор, урівнено в правах усі землі, у судах та адміністраціях запроваджено німецьку мову.

Важливими реформами стали церковні. Йосиф прагнув підкорити собі церкву й послабити її вплив на суспільство. Він постановив, щоб папські укази й розпорядження оприлюднювалися лише за згодою уряду, а чернечі ордени були підпорядковані місцевим єпископам; скоротив кількість монастирів і ченців. Конфісковані землі та майно було продано, частину доходів спрямовано на розвиток освіти. Церковні школи було переорієнтовано на світське навчання й під-

Зустріч Йосифа II і російської імператриці Катерини II

порядковано «Вищій навчальній комісії». Зрештою він наважився на втручання у внутрішню структуру католицької церкви й навіть змінив деякі обряди. За його правління було видано новий збірник законів. У 1781 р. було скасовано особисту залежність селян.

Проведені Йосифом II реформи викликали широкий опозиційний рух. Селянською реформою були невдоволені поміщики, особливо угорські. Релігійна реформа спричинила конфлікт із Папою та повстання в Бельгії. Адміністративні реформи загострили протиріччя між народами імперії. Зрештою наприкінці свого правління він скасував свої реформи, крім селянської та введеної віротерпимості. «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани руйнуються», — сказав перед смертю Йосиф II.

Імператор Йосиф II, як і король Пруссії Фрідріх II та Катерина II в Росії, був одним із найвизначніших представників освіченого абсолютизму.

Із листа принца де Ліня імператриці Катерині II. Його немає більше, государиня; його немає більше, государя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім государям. Цей запальний дух згас, наче вогонь, що догорів; і це енергійне тіло затиснуто серед чотирьох дощок, які не дають йому поворухнутися. Я був одним із тих чотирьох, хто проводив його дорогіший прах, переніс його до Капуцинського монастиря... Йосиф II помер стійко, як і жив: методичний дух не залишив його ні на початку, ні наприкінці життя. Він керував процесією, яка мала супроводжувати святе причастя, яка принесла його до смертного одра. Він піднявся, щоб дізнатися, чи все було так, як він розпорядився...

Про решту, государиня, скажу вам, на сором людству; що я бачив смерть чотирьох великих монархів: про них починають шкодувати лише через рік після їхньої смерті; перші шість місяців сподіваються, а решту — критикують. Так само було, коли померла Марія-Терезія. Люди кепсько усвідомлюють, якої втрати вони зазнали. Допитливі, байдужі, невдячні інтригани перейняті новим царюванням. Лише через рік мандрівник скаже: «Яке прекрасне облаштування шкіл, лікарень, в'язниць і освіти!». Мануфактурист: «Яке заохочення!». Рільник: «Він сам працював». Єретик: «Він був нашим першим захисником». Голови всіх відомств і начальники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убив себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, він був». Хворі скажуть: «Він постійно відвідував нас». Жителі міст: «Він прикрасив наше місто майданами та бульварами». Селянин і слуга теж скажуть: «Ми розмовляли з ним, коли хотіли». Батьки родин: «Він давав нам поради». Його оточення скаже: «Він був відданим, люб'язним, приємно говорив; його розмови були такі, що запам'ятовувались; із ним можна було щиро говорити про все».

?

Яким репрезентував і як оцінював Йосифа II принц де Лін? Як ви оцінюєте особу Йосифа II та його реформи? Відповідь обґрунтуйте.

6

Піднесення Бранденбурзько-Пруської держави. Після Вестфальського миру основні володіння бранденбурзьких курфюрстів склалися з чотирьох частин: Бранденбурга, Пруссії (до 1657 р. перебувала у васальній залежності від Польщі), Східної Померанії, герцогства Клеве, розташованого на Рейні.

Через землі Бранденбурзько-Пруської держави пролягли основні торговельні шляхи (переважно річками) з Німеччини до Балтійського та Північного морів. Отже, майже вся хлібна й посередницька торгівля з Англією та Голландією опинилася в руках бранденбурзького курфюрста. Це зумовило економічне піднесення цих володінь.

Особливо швидко процес посилення Бранденбург-Пруссії відбувався за правління курфюрста **Фрідріха-Вільгельма** (1640—1688 рр.). Він був здібним полководцем і політиком, знався й на господарських справах. Проголосивши у своїх володіннях віротерпимість і пільги для переселенців, курфюрст домігся переселення значної кількості кваліфікованої робочої сили: французьких гугенотів, голландців, євреїв, німців із південного заходу. Розгорнув роботи з будівництва каналів, осушування боліт, що збільшило кількість придатних для рільництва земель і покращило торговельні відносини з Англією та Голландією. У сфері торгівлі й промисловості проводилася політика меркантилізму (захисту внутрішнього ринку).

Засновувалися державні мануфактури. Навіть в'язниці було перетворено на майстерні. Заборонялося вивезення монет (срібних, золотих). Натуральний податок замінили грошовим. Систему збирання податків було впорядковано. На державній службі встановлювалася сувора дисципліна. Усі ці заходи сприяли створенню міцної фінансової системи й сильного війська (30 тис. воїнів).

У 1657 р. Фрідріх-Вільгельм домігся припинення васальної залежності Пруссії від Польщі. Його син **Фрідріх I** (1688—1713 рр.) за участь у війні за іспанську спадщину на боці імператора отримав від нього титул короля Пруссії. Ця подія згодом дала привід пруським королем розширювати свої володіння.

Для здійснення цих планів потрібно було велике військо, а отже, і значні кошти для його утримання. Тому король **Фрідріх-Вільгельм I** (1713—1740 рр.) під час свого правління запровадив сувору економію: зменшив до мінімуму кількість придворних і витрати королівської сім'ї, скоротив розміри пенсій дворянам, продав зібрані батьком коштовності, створив смугу військових поселень, де селились озброєні колоністи, для яких головною винагородою за службу була сама земля. Завдяки таким заходам кількісний склад війська було доведено до 80 тис. осіб. В армії насаджувалася сувора дисципліна (знаменита «пруська муштра»). Проте наука і мистецтво поступово занепадали.

Великий герб Пруссії

7 Освічений абсолютизм. Фрідріх II. Ставши королем, **Фрідріх II** (1740—1786 рр.) продовжив політику свого батька щодо збільшення володінь Пруссії. Він одразу ж вступив у війну проти Австрії й захопив більшу частину Сілезії.

Війна перетворила Пруссію на впливову європейську державу, і Фрідріх II виношував нові загарбницькі плани. У 1756 р. він уклав союз з Англією, яка вже не розглядала Австрію як протизагрою Франції в Європі. Водночас Австрія уклала союз із Францією. Так у Європі утворилися дві коаліції, протиріччя між якими переросли в *Семилітню війну* (1756—1763).

Семилітня війна не змінила карти Європи. Пруссія не змогла здійснити своїх загарбницьких планів. Але в Німеччині війна піднесла Пруссію на рівень Австрії. Це дало змогу Франції та Росії стати арбітрами в суперечках між ними. А за договором 1779 р. Росія стала гарантом Вестфальського миру. Отже, процес об'єднання Німеччини було затримано більш як на 100 років.

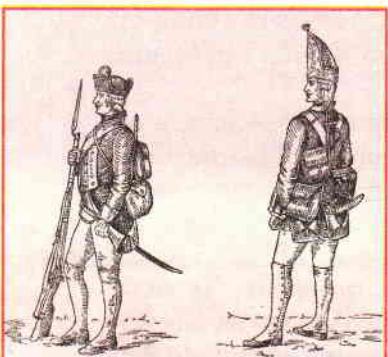
Фрідріх II не залишав спроб збільшити територію Пруссії. У 1772 р. він разом із Росією та Австрією взяв участь у першому поділі Польщі. Після цього Фрідріх II повернувся до свого захоплення літературою та мистецтвом. Він написав чимало музичних творів і листів до філософів. На початку серпня 1786 р. Фрідріх II вирішив улаштувати огляд своїм військам у Потсдамі, що виявився прощанням старого короля. Під час огляду почалася злива; Фрідріх застудився й невдовзі помер.

З ім'ям Фрідріха II пов'язаний період Просвітництва в німецькій історії. Наслідуючи тогочасну моду, він був прихильником видатного просвітителя Вольтера, листувався з ним, навіть запросив до себе. Проте останній швидко збагнув, що захоплення ідеями Просвітництва в короля було поверховим. Той прагнув лише одного — збільшити територію Пруссії.

Фрідріх також дбав про розвиток рільництва і промисловості (особливо військової). Відкривалися банки, будувалися канали, шляхи, здійснювалося значне будівництво в Берліні та Потсдамі.

Фрідріх Великий у військовому таборі

Пруський мушкетер і гренадер

Сан-Сусі — палац Фрідріха II

Битва біля Фонтенуа під час Семилітньої війни

Запроваджуючи реформи, король не змінював соціальної структури суспільства. Дворяни залишалися панівною верствою. Він уважав, що дворяни — єдина опора армії, а армія — це головне.

Для покращення становища поміщицьких селян він провів незначну реформу в Померанії: заборонив зганяти селян із землі та забирати їх наділи. Фрідріх II боявся, що зміни в становищі селян позбавлять його армію рекрутів.

Проте становище державних селян покращилося. Вони отримали право володіти землею й передавати її у спадок. Ця реформа була продиктована прагненням, щоб у країні не зменшувалась кількість тих, хто сплачує податки.

Він піклувався про розвиток вищої, частково — середньої освіти. У 1763 р. була запроваджена загальна обов'язкова початкова освіта, проте її якість була занадто низькою.

! Висновки

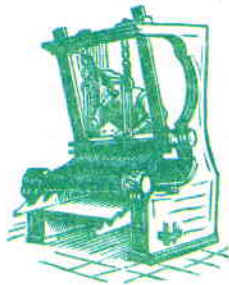
Після Тридцятилітньої війни Священна Римська імперія німецької нації залишалась роздробленою державою. Наймогутнішими з німецьких держав були Австрія та Пруссія.

- ▶ У XVIII ст. провідною галуззю економіки німецьких земель залишалося сільське господарство, яке переживало період піднесення.
- ▶ У XVIII ст. Пруссія на чолі з видатним монархом-полководцем Фрідріхом II здійснила спробу силою об'єднати Німеччину, але зазнала поразки від коаліції європейських держав.
- ▶ Австрія, скориставшись ослабленням Османської імперії, спрямувала свої зусилля на розширення своїх володінь на сході Європи, перетворившись на багатонаціональну державу.

Запитання і завдання

1. Яка система управління існувала у Священній Римській імперії німецької нації? 2. Назвіть наймогутніші держави, що входили до складу імперії. 3. Які тенденції домінували в економічному розвитку німецьких земель у XVIII ст.? 4. Що впливало на розвиток сільського господарства німецьких земель? 5. Якими були особливості розвитку мануфактурного виробництва в німецьких землях? 6. Діяльність яких монархів забезпечила могутність Пруссії за часів Фрідріха II? 7. Назвіть причини виникнення багатонаціональної Австрійської імперії. 8. Із ким вела війни Австрія протягом XVII—XVIII ст.? 9. Які реформи було здійснено Йосифом II?
- ✦ 10. Що зумовило піднесення Бранденбурзько-Пруссської держави у XVIII ст.? 11. Яку роль відіграли війни за іспанську та австрійську спадщини в розвитку Пруссії? 12. Що спонукало Марію-Терезію до реформаторської діяльності? Які основні результати реформ? 13. Які причини конфлікту між Австрією та Пруссією?
- ★ 14. Схарактеризуйте державний лад Священної Римської імперії німецької нації. 15. Підготуйте розповідь про внутрішню та зовнішню політику Фрідріха II. 16. Складіть історичний портрет Марії-Терезії, Йосифа II та Фрідріха II (за вибором).
- ★ 17. Чому сучасники не сприйняли частину реформ Йосифа II?

ТЕМА IX. РОСІЯ

§ 22. Московська держава на зламі XVII—XVIII ст.

- 1. Що таке Смутні часи? 2. Яку внутрішню й зовнішню політику провадили перші царі династії Романових?

1 Початок правління Петра I. Наприкінці XVII ст. Московська держава значно відставала в розвитку від європейських держав. Відсутність зручних виходів до світових торговельних шляхів зумовлювала натуральний характер господарства країни.

Наприкінці XVII ст. Московська держава в європейській частині мала спільний кордон зі Швецією, Польщею, Туреччиною, Кримським ханством — її традиційними суперниками у Східній та Північній Європі. Війни проти цих країн Московська держава вела з перемінним успіхом упродовж століть.

Внутрішньополітичне життя кінця XVII ст. відзначалося гострою боротьбою придворних угруповань за владу. По смерті Федора Олексійовича в 1682 р. після запеклої боротьби зі старшою сестрою Софією царський трон посів **Петро I (1689—1725 рр.)**.

Петро I Великий

Ставши царем, Петро I зіткнувся з проблемами, які залишилися йому у спадок від Софії. Тривала війна проти Туреччини. У 1695 та 1696 р. Петро I здійснив два походи на Азов — турецьку фортецю в гирлі Дону. Лише з другої спроби завдяки створеному флоту він зумів оволодіти фортецею. За умовами укладеного з Туреччиною перемир'я Азов перейшов до Росії разом із частиною узбережжя Азовського моря. Та цей успіх аж ніяк не вирішував проблеми виходу до Чорного і Середземного морів. До того ж союзники Росії в цій війні (Австрія, Польща, Венеція, Мальтійський рибарський орден) уже уклали мир із Туреччиною.

Тоді Петро I докорінно змінив напрямок зовнішньої політики. Із цією метою за кордон було відправлено *«велике посольство»* (1697—1698 рр.), до складу якого під ім'ям урядника Петра Михайлова увійшов і сам цар. Подорож справила на Петра I величезне враження. Молодий цар мав намір перетворити Росію на цивілізовану державу, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю. Проте для цього треба було воювати проти Швеції. Знайшлися і союзни-

Ранок стрілецької страти.
В. Суриков

ки: Саксонія (саксонський курфюрст Август II, який водночас був і польським королем) та Данія.

Завершити «велике посольство» Петру не довелося. Отримавши повідомлення про заколот стрільців, він одразу повернувся до Москви і влаштував жорстоку розправу, стративши майже тисячу бунтівників. Стрілецьке військо було ліквідоване напередодні запланованої війни проти Швеції. У 1689—1699 рр. Петро I терміново сформував регулярне військо за європейським зразком. Реформи, розпочаті Петром I, значною мірою були вимушеними, без заздальгидь продуманого плану. Але їх провідною ідеєю було перетворити Московську державу на могутню передову країну.

2 Північна війна (1700—1721). Ніштадтський мир. Бойові дії розпочав данський король Фредерік IV, який оточив шведську фортецю Штральзунд у Північній Німеччині. Тим часом інший союзник Росії Август II (одночасно саксонський курфюрст і польський король) вирушив на Ригу. 34-тисячна російська армія вирушила до Нарви, що була однією з головних фортець шведів у Прибалтиці.

Шведський король Карл XII першого удару завдав по Данії, несподівано оточив Копенгаген і змусив Фредеріка IV капітулювати. Потім Карл XII спрямував свою армію (18 тис. воїнів) у Прибалтику, несподівано для росіян з'явився під Нарвою і завдав їм нищівної поразки. Вирішивши, що з Росією покінчено, Карл XII вирушив до Риги, де завдав поразки Августу II.

Поразка спонукала Петра I до негайного проведення реформ. Розпочалося створення регулярної армії способом рекрутських наборів. Із певної кількості селянських і посадських дворів брали по одному рекруту на 25 років.

Коли виникла потреба в гарматах, Петро I наказав зняти частину дзвонів із церков і переплавити їх. За короткий час було відлито 300 гармат. У Тулі та на Уралі почалося будівництво мануфактур, які забезпечили армію всім необхідним. До робіт на мануфактурах приписували цілі села, у яких панщину замінювали роботою. На

кінець війни Росія мала 15 тис. гармат, більше ніж будь-яка держава Європи. Кількість армії була доведена до 340 тис. воїнів (із них 80 тис. регулярної).

Заходи дали потрібний результат — росіяни оволоділи узбережжям Фінської затоки. 16 травня 1703 р. було завершено спорудження на одному з островів у гирлі Неви Петропавлівської фортеці. Так почалося будівництво міста-порту Санкт-Петербург («вікна в Європу»), майбутньої столиці Російської імперії. Через півроку Петербург прийняв перше іноземне торговельне судно. Для захисту міста з боку моря на острові у Фінській затоці було закладено військово-морську базу Кронштадт. Щоб з'єднати центральні райони країни зі столицею, почалося широке будівництво каналів. Це будівництво обійшлося дорогою ціною: тут, на болотистих берегах Неви, Онезького озера від холоду, хвороб і каторжної праці загинули десятки тисяч людей.

Коли Росія здобувала перемоги, її союзник Август II зазнавав поразок. Карл XII захопив Варшаву і на трон Речі Посполитої посадив свого ставленика **Станіслава Лещинського**. Також він захопив Саксонію і примусив Августа II підписати мир. Росія залишилася віч-на-віч зі Швецією.

У 1706 р. Карл XII виступив зі своєю армією в напрямку до російського кордону, плануючи похід на Москву. Але поразка генерала Левенгаупта, який мав доставити головним силам армії все необхідне, у битві біля села Лісного (1708 р.) змінила ці плани. Карл XII рушив до України.

Тим часом стало відомо, що на бік Карла XII перейшов зі своїми прибічниками і 4 тис. запорозьких козаків гетьман України Іван Мазепа, пообіцявши шведам усіляку підтримку в обмін на допомогу в боротьбі за незалежність України. Але населення не підтримало Мазепу.

Петро I, занепокоєний таким перебігом подій, вирушив зі своїм військом в Україну, зруйнував гетьманську столицю Батурин і провів вибори нового гетьмана. Також було зруйновано й Запорозьку Січ.

Тим часом 30-тисячне шведське військо підійшло до Полтави, де були великі склади військових припасів і продовольства. Розпочалась облога. На допомогу гарнізону міста вирушили головні сили росіян (42 тис. воїнів) на чолі з царем. 27 липня

Шведський король Карл XII

Гардемарин і солдат часів Петра I

Л. Каравак. Петро I у Полтавській битві (1718 р.)

1709 р. під Полтавою відбулася вирішальна битва, у якій шведи зазнали поразки.

Після Полтави докорінно змінився перебіг подій Північної війни. Бойові дії було перенесено за межі Росії. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. російські війська оволоділи Ригою, Ревелем (Таллінном), Виборгом, що відкрило росіянам шлях до власне Швеції і Фінляндії.

Зростання могутності Росії стало непокоїти європейські держави. Османська імперія теж прагнула взяти реванш і оголосила війну. До цього її штовхав і Карл XII, який після поразки під Полтавою укритися у володіннях султана. Петро I, перебуваючи в піднесеному настрої від попередніх перемог, спробував одним ударом завдати поразки й Туреччині. Але його Прутський похід 1711 р. закінчився цілковитою поразкою. Щоб відкупитися, Петро I змушений був повернути Азов і відмовитись від Запорожжя й боротьби за Чорне море (Прутський мир). Остаточний мир був підписаний в Адріанополі в 1713 р.

Тим часом Петро I закріплював позиції Росії на Балтійському узбережжі. Він уклав низку договорів із правителями німецьких держав, що призвело до погіршення відносин із союзниками. Карл XII, уловивши ці тенденції, запропонував Росії союз. Сторони наблизились до згоди, але Карл XII загинув під час облоги невеликої фортеці в Норвегії.

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії та Данії, віддав їм усі свої володіння в Німеччині. Вивільнені сили було кинуто проти Росії. Основним театром бойових дій стало Балтійське море.

Збудований Росією Балтійський флот у морській битві 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) здобув першу перемогу. Невдовзі росіяни зайняли Аландські острови й почали запрожувати Швеції. У липні 1720 р. біля острова Гренгам відбулася вирішальна битва, у якій росіяни завдали нищівної поразки шведам.

30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадт було підписано мирний договір, за яким до Росії відійшли Естляндія, Ліфляндія, Інгерманландія, частина Карелії, а також низка островів на Балтійському морі.

Після перемоги в Північній війні Петро I 20 жовтня 1721 р. був проголошений імператором, а Росія стала імперією.

У результаті Північної війни Росія отримала вихід до Балтійського моря. Набравши ваги в європейських справах, Росія націлила завойовницькі спрямування за всіма напрямками.

3 Реформи державного управління. Важливою складовою реформаторської діяльності Петра I стали реформи в системі управління державою. Нова система управління склалася не відразу. Цар дедалі рідше звертався до послуг Боярської думи. Найважливіші державні справи він доручав найбільш відданим особам, майже не зважаючи на їхній родовід і цінуючи насамперед здібності помічників.

У 1711 р. було створено **Сенат** — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві. Запровадження посади генерал-прокурора зі штатом чиновників на місцях посилювало нагляд верховної влади за діяльністю всіх ланок державного апарату. Петро I називав генерал-прокурора «государевим оком».

У 1718—1720 рр. остаточно були ліквідовані колишні урядові установи — **прикази**. Замість них Петро I організував **колегії**. Перевага колегій полягала в тому, що вони відали цілком визначеними ділянками державного управління й поширювали свою діяльність на всю територію країни.

Порядок роботи Сенату й колегій здійснювався за особливими інструкціями й «генеральним регламентом».

У 1708 р. вийшов указ, за яким запроваджувався *губернський поділ держави*. Губернатори отримували велику владу і призначалися царем.

Серйозні зміни відбулись у становищі церкви. Коли помер патріарх Адріан (1700 р.), цар не дозволив обрати нового патріарха, ужив заходів для вилучення частини церковних доходів та обмежив права духовництва. У 1721 р. було видано указ, за яким створено **духовну колегію**, або **Синод**, на чолі зі світською особою. Підпорядкування церкви державі, її перетворення на частину державного апарату стало важливим аспектом зміцнення самодержавної влади царя.

Важливу роль у становленні Російської імперії відіграла поява 1722 р. «Табелі про ранги», що визначала систему чинів і порядок просування на державній службі — військовій і цивільній.

Указом про єдиноволодіння 1714 р. Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі мали служити цареві (государеві) і державі. Закріплювалась передача у спадок не тільки вотчин, як це було раніше, а й помість, які тимчасово давалися за службу. Вони стали називатися *маєтками (именнями — рос.)*. При

Рис. 7. Битва при Гангуті

цьому маєток міг отримати лише один спадкоємець — інші мали йти на службу.

За Петра I було проведено перепис селян і запроваджено збирання податків не з двору, а з кожного селянина. Це значно збагатило казну, але лягло новим тягарем на селян.

Реформи державного управління, проведені Петром I, сприяли процесу становлення абсолютизму в Російській імперії. Цар перетворювався на самодержця. Для підтримки порядку з'явився новий поліцейський орган — Преображенний приказ, а з 1718 р. — Таємна канцелярія. Тут перевірялася достовірність доносів. Донощиків винагороджували, а підозрюваних піддавали тортурам.

Петро I про себе і свої дії. ...Бачили (до І.Неплюєва), я і цар, але в мене на руках мозолі; а все це від того: показати вам приклад і хоча б під старість бачити гідних помічників і слуг Батьківщини.

...Цей государ (Іван Грозний) є моїм попередником і взірцем; я завжди уявляв його взірцем правління в громадянських і військових справах, але ще не встиг здійснити стільки, як він. Тільки бевзі, яким невідомі обставини його часу, властивості його народу і велич його заслуг, називають його мучителем.

...Я знаю, що мене вважають жорстоким государем і тираном. Помиляються в цьому ті, хто не знає всіх обставин. Богові відомі серце і совість моя, те, скільки співчуття маю я до підданих і скільки блага бажаю Батьківщині.

...Невігластво, упертість, підступність завжди виступали проти мене відтоді, як користі різні в державі запроваджувати і суворі звичаї змінити я вирішив. Вони є тиранами, а не я. Порядних, працелюбних, покірливих, розумних синів Батьківщини возвеличую і нагороджую я, а непокірливих і поганих виправляю з необхідності. Нехай лютість людська зводить на мене клепа — моє сумління чисте. Бог мені суддя!

1. Як наведені вислови характеризують царя? **2.** Яке ваше особисте ставлення до Петра I?

Зміни в культурі та освіті. Петро I розумів, що для подолання культурної відсталості Росії насамперед слід змінити світогляд підлеглих; спершу — хоча б найближчого оточення. Це було значно складніше, ніж спорудити мануфактури й прокласти водні канали, переозброїти армію і створити флот.

Наприкінці XVII ст. дворянських підлітків стали відправляти на навчання за кордон. Після повернення з-за кордону спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували чини,

посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали цареві-реформатору «європеїзувати» більшість своїх земляків. Цар дбав про те, щоб дворяни засвоювали гарні манери, вміли фехтувати, їздити верхи, танцювати, вільно спілкуватися іноземними мовами. Великий успіх мала книга «Юності чесне зерцало», де йшлося про правила поведінки в суспільстві.

Для здобуття таких знань необхідні були школи світського типу, яких не існувало. У першій чверті XVIII ст. виникла малочисленна мережа загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів, організованих коштом державної скарбниці.

Відкривалися друкарні, де набирали книги світського характеру. При цьому застосовувався зручний для читання гражданський шрифт. Почали виходити газети. Відчинили двері перші публічні бібліотеки.

У 1714 р. в Петербурзі було створено Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань заклав підвалини для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р.

Реформи царя порушили патріархальний стан суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземний звичай, дедалі більше відривалося від низів, яких зміни так і не торкнулись. У першій чверті XVIII ст. населення країни розкололося на дві соціально-культурні групи, що було в дусі тих процесів, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва: менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша зберігала вірність традиційній московській старовині.

Механічне перенесення культурних стереотипів Заходу мало згубні наслідки для російської національної культури, яка відродилася лише в XIX ст.

5 Епоха палацових (двірцевих) переворотів. У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши законного наступника престолу. Це дало привід до серії державних переворотів. Другу чверть XVIII ст. називають епохою палацових (двірцевих) переворотів і правління фаворитів.

Нововведення царя ще не встигли укоренитися. Це зумовило гостру боротьбу між новими дворянами, які здобували собі звання відданою службою, та нащадками бояр, князів, які прагнули відновити колишній вплив і цим обмежити владу царя. Основними виконавцями переворотів стала дворянська гвардія (Семенівський і Преображенський полки).

Олександр Меншиков

Борис Шереметьєв

По смерті Петра I князь Олександр Меншиков та інші наближені до царя за підтримки гвардії посадили на трон дружину покійного імператора Катерину I (1725—1727 рр.). Сам О. Меншиков фактично став правителем. Для примирення різних дворянських угруповань було створено Верховну таємну раду, яка обмежувала владу імператриці.

По смерті Катерини I родовите дворянство домогалося сходження на трон онука Петра I — Петра II (1727—1730 рр.). О. Меншикова було заарештовано, позбавлено майна й вислано до Сибіру. Проте 15-річний цар захворів на віспу та помер. Верховна таємна рада після тривалих обговорень віддала трон племінниці Петра I — Анні Іванівні (1730—1740 рр.).

Діячі Верховної таємної ради, прагнучи обмежити владу імператриці, разом із запрошенням на престол надіслали Анні Іванівні секретні умови («Кондиції»). Тільки після того, як Анна підписала їх, їй дозволили посісти престол. Але, вступаючи на престол, вона публічно висловила обурення «Кондиціями» й розірвала документ. Її підтримала гвардія, а членів ради було оголошено державними злочинцями і згодом вислано до Сибіру.

Ставши до влади, Анна скасувала Верховну таємну раду. Кількість Сенату була доведена до 21 особи. Термін служби для дворян був обмежений 25 роками. Для того щоб дворяни відразу заступали на службу офіцерами, був створений кадетський дворянський корпус (навчальний заклад). Також було дозволено дробити дворянські маєтки між спадкоємцями.

Разом з Анною до Росії переїхав і її курляндський двір. Державну владу було віддано Біронові. Десятиліття правління Анни дістало назву «біронівщина», за ім'ям фаворита цариці. Бірон, який офіційно не обіймав жодної державної посади, фактично зосередив у своїх руках усю внутрішню й зовнішню політику країни. Його правління відзначено свавіллям, масовими арештами й тортурами, хабарництвом і казнокрадством.

Водночас у Росію наїхало багато іноземців (переважно з прибалтійських німців), які почали витіснити росіян із державного апарату й безсоромно грабували країну. В останній рік правління Анна Іванівна призначила своїм спадкоємцем Івана Антоновича (Іван V, 1740—1741 рр.), сина своєї племінниці Анни Леопольдівни. Щоправда, малюкові, якому від роду було декілька місяців, недовго належав царський трон. На час його короткого правління припадав період найзапеклішої боротьби за владу, жертвою якої став і всесильний Бірон.

Засилля іноземців викликало патріотичне піднесення російського дворянства, яке проголосило імператрицею дочку Петра I Єлизавету (1741—1761 рр.).

Епоха палацових переворотів — назва, що використовується стосовно періоду в історії Російської імперії від смерті Петра I в 1725 р. до сходження на престол Катерини II в 1762 р. У цей період монархів змінювали шляхом переворотів, які здійснювали дворянські угруповання за підтримки гвардійських полків.

6 Царювання Єлизавети Петрівни. Після вступу Єлизавети на престол влада нарешті стабілізувалась. Імператриця проголосила вірність заповітам Петра I, що сприяло її популярності.

i Єлизавета Петрівна була ставною і тямущою жінкою. Занадто полюбляла гарний одяг, — у її гардеробі зберігалось 15 тис. суконь, дві скрині шовкових панчіх, кілька тисяч пар взуття. Ще однією слабкістю були бали, феєрверки, карнавали та інші розваги. На початку правління вона не вельми переймалася державними справами, але з часом стала серйозно ставитися до своїх обов'язків. На цій ниві проявила себе розсудливою і мудрою правителькою.

Перші роки її правління давали привід до роздумів про обмеження абсолютної влади монарха. Граф І. Шувалов навіть розробив проект перебудови державної влади.

Єлизавета Петрівна закохалась у придворного співака, вихідця з українських козаків Олексія Розумовського, із яким таємно обвінчалася. Ставши її фаворитом, він був обласканий багатствами й посадами, дістав графський титул і звання генерала-фельдмаршала, хоч і дня не служив в армії. Його брат Кирило у 18-річному віці став президентом Петербурзької академії наук, а згодом — гетьманом України. Він був освіченою та гуманною людиною.

За 20 років правління Єлизавети було відновлено керівну роль Сенату, органи міського самоврядування — магістрати, створені ще за Петра I, скорочено кількість іноземців при дворі, службовців.

Значною подією стало скасування в 1753—1754 рр. внутрішніх митних кордонів, що надало значного стимулу торгівлі.

Водночас Єлизавета здійснила низку заходів, спрямованих на зміцнення становища дворянства. Так, поміщикам дозволялося збирати подушне, продавати своїх селян для здачі в рекрути. У 1760 р. було видано указ, який дозволяв поміщикам без утручання органів влади й суду засилати селян до Сибіру. Цікаво, що протягом усього правління Єлизавети в Росії не було здійснено жодної смертної кари; вона обіцяла це, вступаючи на престол.

Свідченням зміцнення Російської держави стали її перемоги в Семилітній війні. Участь у Семилітній війні виявила Росію як вагомий чинник європейської політики. У военній могутності Росії вже ніхто не сумнівався. Також Росія перешкодила загарбницьким прагненням Пруссії.

Своїм наступником Єлизавета зробила Карла-Петра Ульріха, онука Петра I і Карла XII. Він правив Російською імперією під ім'ям Петра III (1761—

Петро III

1762 рр.). Він полюбляв військову муштру. Ці його захоплення були продиктовані прагненням бути схожим на свого кумира — прусського короля Фрідріха II. Петро III правив лише 186 днів, але встиг видати указ про перехід церковних земель до держави, послабив гоніння на старообрядців. Найважливішим став його Маніфест про вольності дворянства, який скасовував для дворян обов'язкову службу. Петра III було усунуто від влади внаслідок останнього у XVIII ст. палацового перевороту. Події 28 червня 1762 р. завершують «епоху палацових переворотів».

Висновки

Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу на могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики. Вирішальним кроком на цьому шляху стала перемога в Північній війні, яка дала вихід Росії до Балтійського моря і, відповідно, до головних світових торговельних шляхів.

- По смерті Петра I Росія вступила в «епоху палацових переворотів» (1725—1762), які були закономірним етапом у зміцненні абсолютизму в Росії. У результаті переворотів змінилося становище дворянства, розширилися його права і привілеї.

Запитання і завдання

1. Укажіть хронологічні межі Північної війни.
2. Назвіть визначні битви Північної війни.
3. Які реформи державного управління було проведено Петром I?
4. Скільки палацових переворотів відбулося в Росії у XVIII ст.?
5. Що таке «біронівщина»?
6. У якій загальноєвропейській війні брала участь Росія під час правління Єлизавети Петрівни?
7. Що штовхало Петра I до активної реформаторської діяльності?
8. Якими були наслідки реформаторської діяльності Петра I для подальшого розвитку Росії?
9. Чи були палацові перевороти закономірним явищем у розвитку Росії?
10. Які зміни в становищі російського дворянства відбулися впродовж XVIII ст.?
11. Використовуючи додаткову літературу, складіть історичні портрети Петра I та Єлизавети Петрівни.
12. Складіть хронологію палацових переворотів та дайте їм стислу характеристику.
13. Розкажіть про початок правління Петра I. Визначте передумови внутрішніх перетворень у Московській державі.
14. Складіть таблицю «Північна війна 1700—1721 рр.».

Запитання	Зміст відповіді
Причини війни	
Перебіг воєнних дій	
Результати і наслідки війни	

- ★ 15. Чи зуміла Росія у XVIII ст. подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

§ 23. Російська імперія в другій половині XVIII ст.

- 1. Які зміни відбувались у соціально-економічному розвитку Російської імперії в першій половині XVIII ст.? 2. Назвіть основні напрямки зовнішньої політики Російської імперії в першій половині XVIII ст.

1 Соціально-економічний розвиток Російської імперії. Друга половина XVIII ст. в історії Росії — суперечливий і складний період. Переважна більшість населення (95,9 %) жила в селах, де майже половина (48,7 %) перебувала в кріпосній залежності від поміщиків. Росія залишалася сільськогосподарською країною. Проте були досягнуті значні успіхи в розвитку промисловості, хоча вона і була заснована на переважаючій праці кріпаків.

Швидко зростала кількість мануфактур: наприкінці XVII ст. їх було близько 30, до 1725 р. — понад 200, у середині століття — майже 600, а наприкінці — близько 2300, із них до 1200 — великих промислових підприємств.

Особливим досягненням країни в другій половині XVIII ст. стала металургія: наприкінці століття Росія вийшла на перше місце у світі з виробництва та експорту продукції залізобудівних заводів. Іншою важливою галуззю промисловості було кораблебудування.

Зростання міст, ремесел, промисловості, відрив від хліборобства значної кількості селян, які були зайняті на промислах і мануфактурах, перетворення деяких сіл на промислові центри — усе це створювало умови для активізації торгівлі. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс у п'ятеро, при цьому вивезення переважало над ввезенням. Товарами російського експорту були зерно, залізо, ліс, хутро. Імпортували цукор, шовк, фарби та ін. Набирали сили величезні ярмарки — Макаріївський, Ірбітський, Свенський та ін. У 60-х рр. XVIII ст. на всіх ярмарках Росії збиралося протягом року до 2 млн, у 90-х — понад 7,5 млн осіб.

2 Царювання Катерини II та її внутрішня політика. Друга половина XVIII ст. характеризувалася подальшим розвитком абсолютизму в Російській імперії. Внутрішня політика самодержавства цього періоду дістала назву освіченого абсолютизму. Найбільш яскраво вона проявилась за часів правління Катерини II (1762—1796 рр.). Цей період назвали «золотим віком».

Софія-Августа-Фредеріка Ангальт-Цербтська походила з роду небагатих німецьких князів. Її батько був генералом в армії прусського короля Фрідріха II. За протекцією короля її одружили з Петром Федоровичем (Петром III, племінником Єлизавети Петрівни, онуком Петра I). Після прийняття православ'я принцесу охрестили Катериною Олексіївною. На відміну від свого чоловіка розумна й честолюбна Катерина швидко вивчила російську мову та особливості менталітету (національний характер, спосіб мислення) народу. Діяльність цариці виявилася настільки активною і «зрозумілою», що незабаром забулося німецьке минуле «государині-матушки».

Катерина II

Катерина II продовжила реформи, спрямовані на подальше зміцнення самодержавства. Отримавши владу з рук дворянства, вона діяла винятково в його інтересах, зокрема зміцнювала її привілеї та задовольняла вимоги щодо участі в управлінні державою.

Найяскравішим проявом політики освіченого абсолютизму стало скликання Уложенної комісії, одним із завдань якої була заміна застарілого збірника законів (Уложення) 1649 р. Але за десять років роботи виробити якийсь реальний документ комісія не змогла, і Катерина II, припинивши її роботу (указ від 4 грудня 1774 р.), остаточно перебрала на себе видання законів (указів).

Своїми указами Катерина II заборонила кріпосним селянам подавати скарги на поміщиків до урядових органів, дозволила поміщикам засилати селян за провини до Сибіру, продавати їх без землі, поширила 1783 р. кріпосне право на Лівобережну Україну тощо.

Вершиною дворянських привілеїв став маніфест від 21 квітня 1785 р. про жалувані грамоти дворянству й містам. За дворянами юридично закріплювали селян із нерухомим майном; дворян звільняли від податків, повинностей, тілесних покарань, обов'язку нести військову й державну службу тощо. У містах створювалися міські думи, а міщани поділялися на шість розрядів за майновим цензом.

Для роздачі земель дворянам було проведено секуляризацію монастирських земель.

Відбувалися подальші централізація та бюрократизація державного апарату. Катерина II створила особисту канцелярію — «Кабінет Її Величності» та сконцентрувала у своїх руках усю повноту виконавчої влади.

У 1775 р. було здійснено адміністративну реформу, за якою Росію переділили на 50 губерній (замість 23), які, у свою чергу, склалися з повітів. У губерніях влада належала губернаторам, призначуваним урядом, а в повітах і повітових містах — «капітан-ісправникам» і «городничим».

Важливим елементом адміністративних реформ Катерини II була ліквідація автономних утворень, що існували у складі Російської імперії. Імператриця скасувала «особливий прибалтійський порядок», реорганізувала управління Донським краєм. Були ліквідовані гетьманство на Лівобережній Україні та козацький устрій на Слобідській Україні, знищено Запорозьку Січ; у 1781—1783 рр. замість Гетьманщини було створено Малоросійське генерал-губернаторство. Самобутня Україна стала складовою Російської імперії — Малоросією.

3 Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова та її придушення. Посилення кріпосного гніту, свавілля землевласників, важке становище уральських приписних робітників спричинили хвилю народних повстань.

Одним із найбільших проявів наростання соціальної напруженості в другій половині XVIII ст. стала **селянська війна 1773—1775 рр.** під проводом донського козака Омеляна Пугачова (1742—1775). Війна охопила величезну територію — Південний та Середній Урал, Західний Сибір, Башкирію, Пермський край, Прикам'я, Поволжя та Дон.

Крім зазначеного війну спричинили й утиски яїцького козацтва: запровадження державної монополії на ловлю риби, добування солі, продаж вина, збір мита тощо. Невдоволення козаків призвело до повстань 1771—1772 рр., які стали початком війни.

У вересні 1773 р. О. Пугачов з'явився поблизу річки Яїк під ім'ям імператора Петра III і схилив на свій бік місцевих козаків. До повстанців звідусіль прибували селяни, козаки, робітні люди уральських заводів. Проте повсталим не вдалося захопити фортецю Оренбург. Тоді загони Пугачова перемістилися на Урал. Тут чимало уральських заводів із кріпосними робітниками присягнули на вірність О. Пугачову.

Витіснена царським військом з Уралу, армія О. Пугачова з'явилася в Поволжі. У липні 1774 р. повстанці атакували Казань та оволоділи містом (Кремль залишився в руках урядових військ). Проте й тут повстанці незабаром зазнали поразки. Із загоном у кількасот повстанців О. Пугачов переправився на правий берег Волги. Відступ повстанців завдяки селянам, які до них приєдналися, переріс у навалу. Липень—серпень стали найжахливішими для урядовців і дворян — їх грабували, катували, убивали.

Військо Пугачова рухалося на південь, у Донські степи, із надією на підтримку донських козаків. Але восени 1774 р. поблизу Чорного Яру на Волзі загони О. Пугачова було розбито, а самого ватажка схопили заможні козаки й передали урядові.

10 січня 1775 р. О. Пугачова та інших керівників повстання було страчено в Москві на Болотній площі. Уряд жорстоко розправився з учасниками селянської війни.

Омелян Пугачов

Олександр Суворов

4

Основні напрямки й мета зовнішньої політики Російської імперії.

Головною метою зовнішньої політики Катерини II було поширення впливу в Європі, де основним суперником на той час уважалася Франція, а також приєднання нових земель за рахунок сусідніх держав. Король Франції Людовік XV мету своєї політики щодо Росії висловлював так: «Усе, що в змозі втягнути цю імперію в хаос і примусити її повернутися до мороку, відповідає моїм інтересам». Із цією метою французький уряд провадив політику створення «східного бар'єру» — підтримки Швеції, Речі Посполитої, Османської імперії. Найслабшою ланкою цього бар'єра була Річ Посполита, яку роздирали внутрішні протиріччя і яка стала об'єктом зазіхань із боку Пруссії, Австрії та Росії. Тому основними напрямками зовнішньої політики Росії було недопустити зміцнення «східного бар'єра» й завоювати нові землі.

Першу російсько-турецьку війну (1768—1774) за часів Катерини II розв'язала Туреччина. Восени 1768 р. війська кримського хана спустошили деякі райони України. Наступного року військові дії розгорнулись у Причорноморських степах, на Балканах і Кавказі. У 1769 р. російська армія на чолі з видатним полководцем **Петром Рум'янцевим** розгромила турків під Хотиним і зайняла Хотин, Ясси, Бухарест, Таганрог. У 1770 р. вони здобули три блискучі перемоги: дві на суходолі (біля Ларги й Кагулу) та одну на морі (у Чесменській бухті).

У 1774 р. війна закінчилася вигідним для Росії Кючук-Кайнарджійським миром (укладено в болгарському селищі Кючук-Кайнарджі). До Росії відійшли території між Бугом і Дніпром включно з морським узбережжям, фортеці в Криму — Керч і Єнікале, а також землі до Кубані. Крим і Кубань стали незалежними від Туреччини. Росія дістала право контролю за ситуацією в дунайських князівствах Молдавії та Валахії, що були на той час васалами Туреччини. Російські судна отримали право вільно плавати Чорним морем.

У квітні 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму. Улітку того ж року розпочалося будівництво бази російського Чорноморського флоту — міста Севастополя.

Зазнавши поразки, Туреччина почала готуватися до нової війни (1787—1791) Туреччину підтримували Англія та Франція. Союзником Росії була Австрія. Війна почалася з невдалого турецького десанту біля фортеці Кінбурн, гарнізоном якої командував **Олександр Суворов**.

У 1788 р. росіяни штурмом оволоділи турецькою фортецею Очаків. У цій та інших операціях успішно діяв молодий Чорноморський флот під командуванням адмірала **Федора Ушакова**.

У 1789 р. біля річки Римнік (притоки Дунаю) об'єднаний російсько-австрійський корпус (7 тис. росіян під керівництвом О. Суворова і 18 тис. австрійців) перепинив шлях 100-тисячній турецькій армії

Штурм Ізмаїла

Зимовий палац

та 11 вересня здобув блискучу перемогу «не кількістю, а вмінням». А в грудні 1790 р. О. Суворов досяг нового нечуваного успіху, здобувши неприступну турецьку фортецю Ізмаїл у гирлі Дунаю.

Перемоги росіян вирішили долю війни. У 1791 р. в Яссах було укладено мирний договір. Росія одержала землі між Південним Бугом і Дністром. Туреччина відмовилася від своїх претензій на Крим і визнала його володінням Російської імперії. Усе Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Криму опинилося в межах Росії.

Король Швеції Густав III вирішив скористатися з того, що Росія воювала проти Туреччини, щоб повернути раніше втрачені землі. У 1788 р. шведська армія вторглася до Фінляндії, але наразилася на сильний опір російських військ, які змусили її відступити. Наступного року російські армія і флот перейшли в наступ та оволоділи значною частиною Фінляндії. У 1790 р. головні події розгорнулися на морі. Шведський флот зазнав поразок, і Густав III запропонував мир; Росія погодилась.

Російсько-шведська війна (1788—1790) засвідчила, що Швеція остаточно втратила свою колишню могутність.

У другій половині XVIII ст. ослаблена Польська держава через постійні шляхетські чвари стала об'єктом втручання її могутніх сусідів — Австрії, Пруссії та Росії.

У 1772 р. ці держави здійснили **перший поділ Польщі**. Частина відійшла до Австрії, Східна Білорусія — до Росії, Західна Пруссія — до Пруського королівства. За другим поділом Польщі 1793 р. Правобережна Україна відійшла до Росії. Третій поділ Польщі відбувся 1795 р. Росія отримала Західну Білорусію, Західну Волинь, Литву й Курляндію, Австрія — Краківську, Сandomирську та Люблінську області, а Пруссія — інші землі включно з Варшавою. Унаслідок трьох поділів державну самостійність Польщі було ліквідовано. Більшу частину її земель отримала Росія.

Карикатура «Поділ Польщі»

Другий поділ Польщі викликав хвилю народного обурення. Очолив боротьбу проти загарбників Тадеуш Костюшко. Йому боляче було дивитися, як гине Польща. Костюшко зібрав армію, що складалася з повсталих селян. 4 квітня 1794 р. армія Костюшка завдала поразки росіянам під Рацлавицями. Згодом повсталі оволоділи Варшавою та Вільнюсом. Проте демократичні гасла повстання не підтримала значна частина шляхти. Росія та Пруссія, зібравши значні сили, перейшли в наступ. Російська армія під командуванням О. Суворова розгромила основні сили повсталих та оволоділа Варшавою, яку знаменитий полководець віддав, подібно до Ізмаїла, на глум переможцям. Костюшка було ув'язнено в Петропавлівській фортеці.

Таким чином, Катерина II фактично домоглася своєї мети. Але революція у Франції 1789—1799 рр. внесла суттєві корективи в зовнішню політику Росії. Революція не тільки знищила французький абсолютизм, а й примусила інших монархів Європи замислитися над тим, як не допустити поширення її впливу на свої країни. Зміна ситуації в Європі перетворила Росію на оплот абсолютизму. Катерина II взяла найактивнішу участь у боротьбі проти революційної Франції.

5 Розвиток культури Росії другої половини XVIII ст. У зазначений період відбувався бурхливий розвиток російської культури. Потреби розвитку країни вимагали становлення системи освіти — як початкової, так і вищої. У 1755 р. за ініціативи видатного російського вченого Михайла Ломоносова в Москві було відкрито перший університет. Створювалася мережа початкових шкіл.

Без наукового поступу був неможливий подальший прогрес, тому в Росії розпочався бурхливий розвиток науки. Центром наукових знань була Петербурзька академія наук. Під її керівництвом почалося активне вивчення неозорих просторів Росії. Так, мореплавці Вітус Беринг і Олексій Чириков довели, що між Азією та Північною Америкою існує протока, названа Беринговою. Професор Герард Фрідріх Міллер створив узагальнюючу працю «Історія Сибіру». Російські географи дослідили Камчатку, Аляску. У 1745 р. був створений узагальнюючий Атлас Росії. Почалось створення й історії Росії. Батьком її вважається Василь Татищев.

Друга половина XVIII ст. принесла багато нового в розвиток літератури. Воєнні перемоги, сходження монархів на престол породили урочисті вірші — оди. Серед авторів виділялися М. Ломоносов і Гаврило Державін. Успіхом у читачів користувалися п'єси Дениса Фонвізіна «Бригадир», «Недоросток», які були сатирою на російське дворянство. Великий гнів у Катерини II викликав твір Олександра Радищева «Подорож із Петербурга до Москви», у якому він викрикував усі вади російського кріпосництва.

Найбільший внесок у російську науку зробив **Михайло Ломоносов** (1711—1765). Він був сином поморського селянина. У 19 років жага до знань привела його до Москви, де він вступив до Слов'яно-греко-латинської академії, згодом — до Києво-Могилянської академії. Продовжив освіту в Німеччині. Повернувшись на батьківщину, М. Ломоносов був прийнятий на роботу в Академію наук. Свою діяльність розгорнув у багатьох напрямках: від літератури, мистецтва, історії до науки. Він писав оди, створив мозаїчне панно «Полтавська битва» (відновивши рецепт створення смальти). Заснував новий напрямок у науці — фізичну хімію. М. Ломоносов довів, що оточуючий світ є постійним рухом матерії, яка складається з атомів, що утворюють молекули. Велику увагу вчений приділяв вивченню електрики, довівши, що іскра і блискавка мають однакову природу, тощо. Увесь перелік винаходів, інженерних рішень ученого зайняв би не одну сторінку.

Михайло Ломоносов

Небувалого розмаху в цей час набуло кам'яне світське будівництво, особливо в Москві та Петербурзі. Шедеврами архітектури тієї доби стали Зимовий палац у Петербурзі (Ермітаж), а також палацові комплекси в Петергофі та Царському Селі, які створив італійський архітектор Растреллі. У цей період також проявився талант російського архітектора Василя Баженова. За його проектом був збудований величний Будинок Пашкова (тепер головна будівля Державної бібліотеки Росії). Будівля Московського університету була зведена за проектом іншого талановитого митця — Матвія Казакова. Більшість архітектурних шедеврів створювалися в стилі рококо і класицизму.

Не менші успіхи мав живопис цієї доби. Серед талановитих майстрів виділялися вихідці з України **Дмитро Левицький** (1735—1822) і **Володимир Боровиковський** (1757—1825). Створені ними портрети належать до шедеврів світового рівня. Зображуючи діячів своєї епохи, майстри прагнули показати внутрішній світ людини, а не портретну схожість.

На 1750 р. припадає зародження російського театру. Його батьком став **Федір Волков** (1729—1763). Швидко розвивалася в цей час і музична творчість.

Павло Демидов, який створив Московський ботанічний сад

Висновки

У другій половині XVIII ст. завершився процес формування на ґрунті Московської держави величезної Російської імперії.

У внутрішній політиці Російської імперії остаточно оформився абсолютизм, відбулося зміцнення кріпацтва. Соціальні виступи населення жорстоко придушувались.

Успіхи в розвитку культури цього періоду були недоступні для широкого загалу, але вони створили основу для розвитку російської культури наступної доби.

Запитання і завдання

1. У результаті яких подій Катерина II стала імператрицею Росії? 2. Що мала на меті Катерина II, здійснюючи внутрішні реформи? 3. В інтересах якого стану суспільства здійснювалися реформи? 4. У яких війнах брала участь Росія за часів царювання Катерини II? 5. Які територіальні придбання здійснила Росія в другій половині XVIII ст.? 6. Коли в Росії вирувала селянська війна під проводом О. Пугачова? 7. Назвіть імена визначних представників російської культури XVIII ст.

8. Якою була мета та основні напрямки зовнішньої політики Російської імперії в другій половині XVIII ст.? 9. Якими були основні наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 10. Із якою метою було здійснено поділи Польщі? 11. Які заходи Катерини II можна схарактеризувати як прояв політики освіченого абсолютизму?

12. Схарактеризуйте соціально-економічний розвиток Російської імперії в другій половині XVIII ст. 13. Якою була внутрішня політика Катерини II? Порівняйте її з внутрішньою політикою Петра I та Єлизавети Петрівни. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 14. Розкажіть про перебіг селянської війни під проводом О. Пугачова. 15. Складіть розгорнутий план пунктів 4, 5 параграфа й підготуйте за ним розповідь про зовнішню політику Російської імперії в другій половині XVIII ст.

16. Дайте оцінку війнам Російської імперії другої половини XVIII ст. Чи можна назвати їх колоніальними?

ТЕМА X. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

§ 24. Англійські колонії в Північній Америці

- 1. Що таке колонія, метрополія? 2. Які країни колонізували Американський континент?

1 **Створення американських колоній Англії.** Англія пізніше від інших європейських держав почала колонізувати Америку. Англійці, на відміну від іспанців, не шукали багатих родовищ золота і срібла або, як португальці й голландці, ринків для купівлі й вивезення до Європи рідкісних і цінних товарів. Вони прагнули знайти вільні землі, придатні для обробітки. Північна Америка стала саме тим, чого шукали англійці. Англійцям довелося зустрітися з нечисленними (200 тис. осіб) племенами, головним заняттям яких було полювання. Тому англійські колоністи своєю працею, а не пограбуванням, як це робили іспанці, освоювали природні багатства нового континенту.

Перше постійне поселення англійці заснували 1607 р. в гирлі річки Джеймс (Вірґінія). Згодом нові поселення виникли на північ і південь, уздовж узбережжя від іспанської Флориди до Нової Англії. Кожна з цих колоній утворилася незалежно одна від одної зі своїм виходом до моря.

Засновниками колоній спочатку були торговельні компанії, що брали на себе перевезення та облаштування колоністів на нових територіях, а також великі власники, які купували чи отримували в дар землі від короля.

Компанії та власники призначали губернаторів, збирали податки. Колоністи користувалися правами англійських громадян.

2 **Соціально-економічний та політичний розвиток колоній.** Будучи англійськими громадянами, колоністи почувалися вільніше, ніж у самій Англії. Тут, на нових землях, не існувало тих традиційних звичаїв, що оплутували життя звичайного англійця. Будь-хто міг за незначну орендну плату отримати земельну ділянку чи оселитися в неосвоєних районах. Будь-які здобутки колоністів були результатом

Висадка перших англійських колоністів на узбережжі Північної Америки

Північноамериканський індіанець

Договір губернатора Пенсільванії
Пена з індіанцями

Типова ферма європейських поселенців

їхньої наполегливої праці, тому дуже швидко вони ставали незалежними від компаній і лордів-власників. У вирішенні якихось проблем вони віддавали перевагу самоорганізації, а не сподівалися на заступництво губернатора, компанії тощо. Таке становище швидко привело до демократизації всіх сфер суспільного життя. Збори представництва, обговорення розпоряджень губернатора, законів, прийнятих англійським парламентом, стали нормою життя.

За наявності таких спільних тенденцій розвитку кожна колонія мала свій порядок і звичаї. У південних колоніях був значний прошарок негрів-рабів, завезених туди для роботи на великих плантаціях. У північних переважала вільна праця, але пуританська мораль суворо регламентувала поведінку колоністів: заборонялись азартні ігри, суворо стежили за додержанням релігійних норм, влаштовувались страсти чаклунів, відьом тощо. А втім, існували колонії, де церква була відокремлена від держави і всі громадяни мали рівні права.

Різним було ставлення колоністів і до місцевого (тубільного) населення — індіанців. У деяких колоніях, особливо пуританських, відбувався процес їх повного винищення. В інших колоніях ставлення до тубільців було лояльнішим: із ними укладалися торговельні угоди, союзи тощо.

В економічному розвитку колонії також суттєво різнилися. Так, південні колонії, де природні умови дозволяли розвивати плантаційне господарство, стали постачальниками тютюну, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. У північних колоніях розвивалися фермерське господарство та різні промисли. Економічний розвиток колоній стримувався метрополією. Англійський уряд, починаючи з Навігаційного акта, послідовно провадив політику меркантилізму. Це призвело до того, що англійські колонії перетворилися на сировинний придаток метрополії. Приміром, продукти з колоній дозволялося вивозити лише до Англії, а все необхідне колонії мали отримувати або з метрополії, або за її посередництва. Колоністам заборонялось обробляти залізо та хутро. Англія стримувала розвиток мануфактур.

Чарлстон — місто в Південній Кароліні

Торгівля з колоніями давала величезні прибутки метрополії. Вона стала основним двигуном зростаючої англійської промисловості.

Товарообмін між Англією та колоніями

Період	Обсяг експорту з Англії до колоній	Обсяг експорту з колоній до Англії
Початок XVIII ст.	334 тис. фунтів стерлінгів	433 тис. фунтів стерлінгів
Середина XVIII ст.	4,2 млн фунтів стерлінгів	1,3 млн фунтів стерлінгів

1. Чому на початку століття з колоній більше вивозилося, ніж завозилося, а в середині навпаки?
2. У скільки разів збільшився експорт з Англії до колоній? Чому це відбулося?

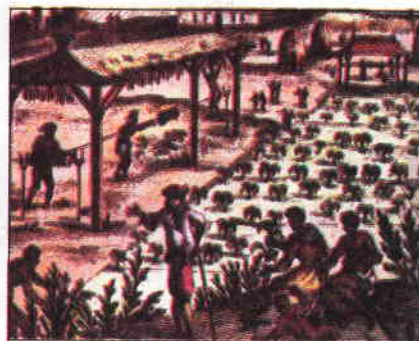
Формування північноамериканської нації. У середині XVIII ст. в англійських колоніях в Америці почалося формування єдиного внутрішнього ринку, посилювалися торговельні зв'язки між південними та північними колоніями. Із південних колоній везли на північ бавовну, тютюн; із північних везли на південь зерно, промислові вироби, рибу.

Кількість населення напередодні Війни за незалежність у 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не рахуючи місцевого населення — індіанців). За час життя на американській землі в колоністів склалися своєрідні спільні культура й побут, відмінні від європейських. Спільною мовою стала англійська. Переважна більшість колоністів визначала свою національну приналежність не за країною походження, а за новою батьківщиною; вони з гордістю говорили про себе: «Ми — американці».

Нація — стала соціально-етнічна спільнота людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, міцними економічними зв'язками.

Морська експедиція англійців для загарбання Квебеку

Плантація в південних колоніях

Нова нація складалась як спільність ділових енергійних людей, які досягли успіхів завдяки наполегливій праці. Популярною ставала «американська легенда» про людину, яка прибула на континент із кількома монетами в кишені, наполегливо працювала і зрештою досягла успіху — стала багатою й шанованою. Не кожен американець, певна річ, перетворювався на багатія, але такою була легенда юного американського капіталізму.

Формуванню нової ідеології сприяла діяльність американських просвітителів. Спираючись на ідеї європейського Просвітництва, вони творили нові ідеали для американської нації. Життя й діяльність американських просвітителів — Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона ставали прикладом утілення цих ідеалів. Видатного державного діяча, просвітителя, геніального вченого-самоука **Бенджаміна Франкліна (1706—1790)** називали великим наставником юного американського капіталізму. «Людина, — стверджував Б. Франклін, — коваль власної долі, дуже багато залежить від неї самої, її духу, волі, прагнень...»

Франклін був людиною дії, яка пишалася тим, що досягла успіхів власною працею. Саме це він радив і своїм співвітчизникам. Одним з улюблених висловів Франкліна було: «На Бога надійся, а сам пильнуй!». Людина має працювати, вважав Франклін, а не голосити про свої злидні. Так само марною є й гонитва за почесними посадами — це робить людину посміховиськом. Працею для себе, а отже — для своєї держави. Будуть заможними громадяни — буде заможною й держава. Так Франклін сформулював нову ідеологію, що стала основою світосприйняття американської нації.

4

Причини конфлікту між колоніями та метрополією. Що багатшими й багатолюднішими ставали колонії, то важче було утримувати їх в економічній залежності. В обхід англійських законів до колоній контрабандним способом завозилося 9/10 необхідних товарів. Зверхність Англії колоністи визнавали лише тому, що вважа-

лися англійськими підданими, і метрополія захищала їх від зовнішніх ворогів (французів, іспанців).

У середині XVIII ст. ситуація змінилась. По-перше, після Семилітньої війни, унаслідок якої Англія за підтримки своїх колоній захопила французькі колонії в Північній Америці (Квебек), у колоністів зникла зовнішня загроза. По-друге, лояльна політика метрополії змінилась жорсткішою. Так, англійський парламент вирішив перенести частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, на колонії. Першим кроком до цього стало введення незначного гербового збору. Усі документи в колоніях належало оформляти в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері. Це нововведення мало створити прецедент, щоб у подальшому на колоністів можна було накладати нові податки. Також був установлений жорсткий контроль над заборонами, що були запроваджені раніше: не відкривати мануфактури, на виробництво і вивезення шерстяних виробів, на торгівлю з іншими країнами тощо.

Уведення гербового збору призвело до вибуху невдоволення населення. Гербовий папір навіть не дозволили вивантажити, а англійських чиновників виганяли з колоній. Тоді англійський парламент пішов на поступки і скасував гербовий збір, але ненадовго. Незабаром парламент запровадив мито на деякі товари, що ввозилися до колоній.

Це спричинило новий вибух невдоволення. Колоністи відмовлялися купувати товари, привезені з метрополії. У відповідь губернатори за допомогою англійських військ розпочали репресії, що призвело до збройних сутичок.

Зрештою парламент скасував і цей закон, залишивши тільки мито на чай. Проте і це викликало опір колоністів. У Бостоні спалахнув чайний бунт, який став приводом до боротьби колоній за незалежність і увійшов до історії під назвою «Бостонське чаювання». Колонії розцінювали дії метрополії як прояв деспотії, проти якої самі англійці боролись 100 років тому під час Англійської революції.

Колоністи пояснювали несплату нововведених податків тим, що не мали свого представництва в англійському парламенті, який виносить ці рішення. Вони виступали під гаслом «Жодного податку без представництва».

Висновки

Від початку XVII ст. відбувається процес колонізації Англією Північної Америки. На середину XVIII ст. тут виникло 13 англійських колоній, жителі яких вважалися підданими англійського короля.

- Спроба колоніальної експлуатації цих земель англійською короною викликало обурення колоністів і зрештою призвело до відкритого збройного конфлікту.

Напередодні Війни за незалежність англійських колоній сформувалася північноамериканська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності.

Запитання і завдання

1. Коли почалась колонізація Північної Америки? 2. Хто був засновником англійських колоній? 3. Як склалися стосунки між колоністами й місцевим населенням? 4. Яку економічну політику провадила Англія стосовно колоній? 5. Якими були основні причини конфлікту між колоніями та метрополією? 6. Що стало поштовхом до відкритого конфлікту колоній із метрополією?

7. Чим життя колоніста відрізнялося від життя звичайного англійця в метрополії? 8. Які основні відмінності існували між південними і північними колоніями? Чим вони були зумовлені? 9. Які чинники сприяли формуванню з переселенців американської нації? 10. Чим і чому обурювалися колоністи у відносинах з Англією?

11. Наведіть факти, що свідчать про формування в північноамериканських колоніях американської нації. 12. Поясніть гасло колоністів, із яким вони виступали в середині XVIII ст.: «Жодного податку без представництва». 13. Складіть розповідь про життя перших переселенців.

14. Яку роль відігравала колоніальна торгівля в розвитку англійської промисловості? Відповідь аргументуйте. 15. У чому полягають головні відмінності англійських колоній у Північній Америці від колоній іспанців, португальців, голландців, французів?

§ 25. Війна за незалежність (1775—1783). Створення США

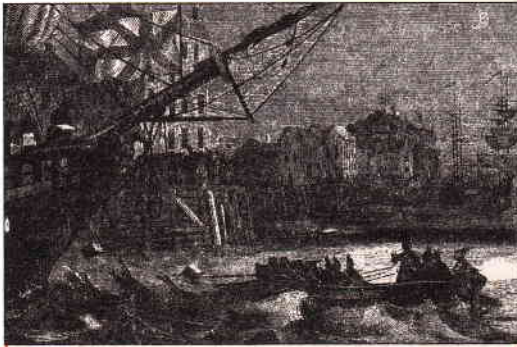

1. Що таке причина і привід до війни та чим вони різняться? 2. Які форми державного правління існували тоді в країнах Європи?

«Бостонське чаювання». Привід до війни. Конфлікт між Англією та її північноамериканськими колоніями зрештою призвів до відкритого протистояння та війни.

Восени 1773 р. до портів Америки рушили кораблі Ост-Індської компанії з чаєм. Тим часом «комітети зв'язку», що здійснювали координацію антианглійських виступів, фактично взяли владу в колоніях, примусили агентів Ост-Індської компанії відмовитися від вантажу. Проте бостонські агенти рішуче відмовилися виконати розпорядження комітету. Тоді бостонський комітет постановив заборонити вивантаження чаю, повідомивши про це англійський уряд і комітети інших міст. Упродовж 20 днів натовп у порту не дозволяв розвантажити кораблі. Зрештою декілька чолбівіків в одязі індіанців проникли на корабель і на очах натовпу викинули ящики з чаєм у море.

«Бостонське чаювання»

Створення Декларації незалежності США

В Англії «Бостонське чаювання» сприйняли як оголошення війни. Англійські війська увійшли до Бостона. Англійська окупація паралізувала економічне життя міста й колонії Массачусетс. Однак жителі колонії вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначав Лондон, було створено тимчасовий уряд; призначено скарбничого, якому сплачували податки; скликання континентального конгресу — зібрання представників колоній.

Розпочалося створення збройних загонів (міліції), відбувалися перші сутички з англійцями, які намагались її роззброїти.

2 Декларація незалежності. Перебіг воєнних дій. Наприкінці 1774 р. зібрався Перший континентальний конгрес, який ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів.

Другий континентальний конгрес (1775 р.) в умовах війни, що фактично розпочалася, перебрав функції центрального уряду, констатував стан війни і виніс рішення про організацію спільної армії колоній. На чолі армії став **Джордж Вашингтон** (1732—1799).

Джордж Вашингтон був багатим вірджинським плантатором, який неодноразово брав участь у воєнних діях проти індіанців і французів та зажив слави полководця. В очах американців він був уособленням людини, яка зможе вести тяжку та безкомпромісну боротьбу за незалежність Батьківщини. Про це свідчив навіть його зовнішній вигляд: обличчя з різкими, рішучими рисами, могутня фігура, упевненість у власних силах. Вирішальну роль у призначенні Вашингтона на посаду головнокомандувача відіграло й те, що він був заможною людиною, а більшість американців уважала, що тільки заможна людина може бути справді незалежною у своїх поглядах і діях.

Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Вірджинія. У червні 1776 р. вона проголосила Декларацію незалежності. Слідом за Вірджинією незалежність проголосили й інші колонії.

Ці події відбувалися на тлі бойових дій, що розгорталися. Англійські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де англійці зберігали сильні позиції. Армія Вашингтона в 1776—1777 рр. відчувала значні труднощі з постачанням і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалися на остаточний розрив з Англією. Конгрес звернувся до Георга III з петицією про примирення і припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська.

Це поклало край ваганням конгресу. Він обрав комісію, яка розробила Декларацію про незалежність. Її авторами стали видатні американські політичні діячі **Томас Джефферсон** (1743—1826) і **Джон Адамс** (1735—1826).

Томас Джефферсон походив із родини багатого віргінського плантатора. Здобув добру освіту. Працював адвокатом. Змолоду Джефферсон захоплювався політикою, філософією, сповідував ідеали Просвітництва. У 26-річному віці його обрали до законодавчих зборів Віргинії. Політичною метою Джефферсона було досягнення

ВІРГІНІЯ Англійські колонії в Америці в середині XVIII ст.

Цифрами позначено:

1. Нью-Гемпшир	4. Нью-Джерсі
2. Род-Айленд	5. Делавер
3. Коннектикут	6. Меріленд

----- Межа, на захід від якої колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

1776 Прийняття Конгресом Декларації незалежності. Утворення США (4 липня 1776 р.)

→ Місця висадки англійських військ

→ Дії англійських військ

→ Дії американських військ

→ Підтримка американців французьким флотом

✕ Місця найважливіших битв

▼ Місця капітуляції англійських військ

— Кордони США в 1783 р.

Вашингтон Столиця США від 1791 р.

— Англійські володіння

— Іспанські володіння

незалежності англійськими колоніями в Північній Америці та створення власної державності. Новоутворена держава має формуватися на засадах верховенства влади народу і природної рівності людей. У 1775 р. Джефферсона було обрано депутатом континентального конгресу. До Декларації незалежності, яку за дорученням конгресу розробляв 33-річний Джефферсон (наймолодший із депутатів), він увів пункт про скасування рабства. Проте цей пункт під час редагування документа спеціальна комісія викреслила. Джефферсон відіграв значну роль у становленні державності США — обіймав посади губернатора Вірджинії, державного секретаря США в першому уряді Дж. Вашингтона, віце-президента і президента США.

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності з виправленнями, унесеними комісією, було затверджено конгресом. Декларація проголосила створення нової незалежної держави — **Сполучених Штатів Америки**.

Витяг із Декларації незалежності. Коли перебіг подій примушує якийсь народ розірвати політичний зв'язок його з іншим народом і посісти нарівні з рештою держав незалежне становище... то належна увага до думки людства зобов'язує його викласти причини, що спонукають його відокремитися.

Ми вважаємо за очевидні такі істини: усіх людей створено рівними, і всі вони наділені від Творця деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлено серед людей уряди, наділені справедливою владою за згодою керованих. Та якщо ця форма урядування стає згубною для їхніх цілей, то народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд.

...Ці колонії... довго й терпляче витримували всілякі утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою нинішню форму урядування. Історія теперішнього короля Великої Британії сповнена безперестанних несправедливостей... що мали своєю безпосередньою метою встановити тиранію в цих штатах.

На доказ подаємо на суд безсторонньому світові такі факти:

Він, король Англії, відмовився затверджувати закони, якнайкорисніші та якнайпотрібніші для загального блага...

Він намагався чинити перешкоди заселенню цих штатів.

Він... прислав сюди юрби своїх урядовців, які розоряють народ і висмоктують з нього всі соки.

Він... затвердив такі акти:

Припинення нашої торгівлі з усіма частинами світу.

Оподаткування нас без нашої згоди...

Він відмовився управляти нами, позбавив нас свого заступництва та оголосив нам війну.

Він грабував нас на морі, спустошував наші береги, спалював наші міста і вбивав наших громадян...

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на загальний конгрес, оголошуємо від імені та за вповноваженням народу колоній, що ці сполучені колонії є і за правом мають бути вільними й незалежними штатами; що вони звільняються від будь-якого підданства британській короні, а будь-який політичний зв'язок між ними та державою Велика Британія зовсім поривається...

?

1. Як у документі обґрунтовується право колоній на незалежність? 2. Що мали на увазі автори Декларації, коли писали: «Усіх людей створено рівними»? 3. Які ідеали епохи Просвітництва знайшли відображення в документі? 4. У чому полягає загальнолюдське значення декларації?

Капітуляція англійських військ під Йорк-тауном

Капітуляція англійських військ під Сара-тоґою

Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американців. У серпні 1776 р. англійці захопили Нью-Йорк, Філадельфію. Армія Вашингтона не мала ні гармат, ні достатньої кількості рушниць і набоїв. Спроби організувати регулярну армію замість добровільної наражалися на опір населення.

За таких умов навіть вороги Англії (Іспанія, Франція, Голландія) не наважувалися на відкритий союз із США. Проте до Америки прибували добровольці, надходили гроші, зброя.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоги (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Голландія. Росія оголосила збройний нейтралітет — опір англійцям, які перешкоджали торгівлі зі США.

Здобувши допомогу від союзників, американська армія перейшла в рішучий наступ, і під Йорктауном оточила головні сили англійців, які 1781 р. капітулювали.

3 Версальський мир. Наслідки війни. 3 вересня 1783 р. між Англією та США було підписано мирний договір у Версалі (Франція). Англія визнала незалежність США і віддала їм територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

У 1785 р. англійський король Георг III прийняв нового посла Сполучених Штатів Америки Джона Адамса. Звертаючись до посла, Георг III сказав: «Сер, я був останнім, хто погодився на відокремлення колоній; тепер, коли це сталося, я першим шукатиму приязні Сполучених Штатів як незалежної держави». Так починалася нова епоха у відносинах двох держав.

Після війни молода держава опинилась у тяжкому становищі. Економіку було підірвано тривалою війною та втратою зв'язків із колишньою метрополією. Не вистачало золота і срібла. Зате вдос-

таль було знецінених паперових грошей. Південні штати страждали від нестачі робочої сили. Зросла вартість життя. Майже не було людини, яка не мала б боргів. За таких умов розгорнулася гостра політична боротьба, загострилися соціальні проблеми.

Радикально налаштована частина населення вимагала подальших змін і прагнула майнової рівності. Люди консервативних поглядів почали шукати порозуміння з колишньою метрополією. У військах, які впродовж тривалого часу не отримували платні, відбувалися заворушення, зріла змова з метою встановити монархію.

Почалися виступи фермерів і жителів міст. Найбільший виступ відбувся в Массачусетсі під керівництвом героя визвольної війни Денієля Шейса (1786—1787 рр.).

Конгрес США, не маючи реальної влади, відчайдушно шукав виходу із ситуації, що склалася. Було конфісковано землі англійської корони, англійців-землевласників та їхніх прихильників; армію розпущено; солдатам у рахунок платні видавалися сертифікати на земельні ділянки.

Подібні заходи були тимчасовими й не могли вивести суспільство з кризи. Молода країна потребувала сильної центральної влади, єдиного захищеного ринку.

4

Становлення органів влади. Конституція США. Водночас із Війною за незалежність відбувалося становлення державних структур. Від 1776 до 1783 р. у всіх штатах було сформовано уряди й парламенти, діяв загальносоюзний конгрес. Завершення війни поставило на порядок денний проблему співвідношення повноважень загальносоюзних органів і державних органів штатів.

Щоб якось вирішити цю проблему, 1777 р. було прийнято «Статті Конфедерації» (перша конституція США). Згідно з ними загальносоюзному конгресу відводилася роль арбітра в суперечках між штатами, передавалося керівництво армією та зовнішньою політикою. За штатами визнавалося право: збирання податків, випуску власних грошей, затвердження митних тарифів, складання торговельних угод. Кожний штат посилав до конгресу одного депутата. Зміни до політичного устрою штатів вносилися лише за їхнім одностайним рішенням. «Статті Конфедерації» мало кого влаштовували. За таких умов у травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленда) із метою виробити конституцію молодій державі. Делегати утворили конституційний конгрес, який у палких дискусіях протягом чотирьох місяців узгоджував основні положення конституції. Нарешті 17 вересня 1787 р. більшість делегатів прийняли компромісний варіант і підписали текст Конституції США, яка діє й донині.

Конституція — основний закон держави, який визначає державний та суспільний устрій, принципи й порядок утворення представницьких органів влади, виборчої системи, основ прав і обов'язків громадян.

Джордж Вашингтон,
перший президент
США

Прапор США
в 1783 р.

Томас Джефферсон,
третій президент США

За Конституцією США з нечіткої конфедерації перетворювалися на сильну федеративну державу. Її суб'єкти — штати — зберегли за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції було передано Федеральному (центральному) уряду. Так, Федеральний уряд вирішував питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства.

Конституція передбачала принцип поділу влади на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) та систему стримувань і противаг, яка не дозволяла посилюватись одній гілці влади за рахунок іншої та запобігала спробам встановлення одноосібної влади.

Виконавча влада в країні передавалася президенту США, який обирався терміном на чотири роки, був головою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил. Він призначав міністрів, яких затверджував конгрес (парламент), але підпорядковувалися вони лише президенту, а також послів, членів Верховного суду. У разі хвороби, смерті або нездатності президента керувати державою вводилася посада віце-президента, який одночасно виконував функцію головуєчого в сенаті (верхній палаті конгресу). Конгрес мав право висловити президенту недовіру (імпічмент).

Законодавча влада належала конгресу. Він мав право встановлювати і збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), карбувати гроші, уводити мито, набирати армію і флот.

Конгрес складався з двох палат. Верхня — сенат — обиралася на засіданнях місцевих законодавчих зборів. Кожний штат, незалежно від розміру й кількості населення, посилав двох представників. Сенат обирався терміном на шість років з обов'язковою заміною третини складу через кожні два роки. Сенат затверджував призначення на вищі державні посади, вирішував питання зовнішньої політики, у разі необхідності виступав як судовий орган вищих державних службовців, аж до прези-

дента. Якщо державного службовця визнавали винним, на нього чекали суд або відставка.

Нижня палата — палата представників — обиралася терміном на два роки пропорційно кількості виборців у штаті. Вона обговорювала законопроекти, утверджувала бюджет і податки, але свої рішення мала узгоджувати із сенатом.

Право голосу було надано тільки чоловікам із білим кольором шкіри, які досягли 21-річного віку й мали певне майно. Так, у Конституції закріплювалося існування расового та майнового цензу.

Конституція встановлювала і Верховний суд — вищу судову інстанцію, яка призначалася з шести (згодом із дев'яти) юристів на довічний термін.

Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. Вона різко контрастувала з абсолютистськими порядками Європи. Та хоча вона гарантувала права власності, у ній були відсутні гарантії демократичних свобод. Цей недолік було усунуто 1789 р. На вимогу всіх штатів Джеймс Медісон сформував перші десять поправок до Конституції — Білль про права, який був затверджений 1791 р. У них проголошувалися свобода зборів, слова, друку, релігії, недоторканність особи, суд присяжних, право кожного американця мати зброю для самозахисту та ін.

Згодом було затверджено й державну символіку. 14 червня 1777 р. конгрес затвердив національний прапор США, 1782 р. — герб, а 1931 р. — гімн.

Висновки

«Бостонське чаювання» зробило силовий варіант розв'язання конфлікту між колоніями й метрополією неминучим. Розпочалась війна за незалежність (1775—1783).

- 4 липня 1776 р. було прийнято Декларацію незалежності США.
- Конституційне оформлення молоді держави відбулося в 1787 р. Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. 1789 р. вона була доповнена гарантіями демократичних свобод — Білль про права.

Запитання і завдання

1. Коли відбулося «Бостонське чаювання»? 2. Розкрийте основні положення Декларації незалежності США. 3. Хто був головнокомандувачем американськими військами? 4. Які рішення було прийнято Першим і Другим континентальними конгресами? 5. Які країни виступали союзниками США в боротьбі за незалежність? 6. Де відбулась вирішальна битва Війни за незалежність США? 7. Назвіть умови Версальського миру між США та Англією. 8. Назвіть причини перемоги США у Війні за незалежність. 9. Що зумовило прийняття Білля про права?
- ★ 10. У чому були сильні і слабкі сторони американської армії під час Війни за незалежність? 11. Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки Війни за незалежність для США? 12. Чому Франція, Іспанія, Росія допомагали США у Війні за незалежність?
- ★ 13. Як розгорталися бойові дії від 1776 до 1783 р.? Складіть хронологічну таблицю подій. 14. Схарактеризуйте основні положення Конституції США. Яким чином у Конституції США було закріплено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки?
- ★ 15. Чи були свобода та демократичні права спільними для всіх у США у XVIII ст.?

Узагальнення знань за темами

«Криза старого порядку. Початок модернізації», «Доба Просвітництва», «Росія», «Сполучені Штати Америки»

1. Складіть синхроністичну таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Англії, Франції, німецьких держав, Росії та США. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Просвітництво», «енциклопедисти», «промислова революція (переворот)», «технічний прогрес», «освічений абсолютизм», «імперія», «палацовий переворот», «колонія», «метрополія», «декларація», «конституція», «республіка», «федерація».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - а) покажіть найважливіші культурні центри Європи епохи Просвітництва;
 - б) укажіть території, що увійшли до складу Росії у XVIII ст.;
 - в) визначте територіальні зміни, яких зазнали Австрія і Пруссія у XVIII ст.;
 - г) з'ясуйте перебіг бойових дій під час Війни за незалежність США;
 - д) визначте основні події Англійської революції;
 - е) схарактеризуйте, спираючись на карту, розвиток промисловості в Англії.
4. Чому правління Катерини II в Росії, Марії-Терезії та Йосифа II в Австрії та Фрідріха II в Пруссії називають освіченим абсолютизмом?
5. Визначте характерні риси доби Просвітництва. Чим вони були зумовлені?
6. Висловте власне судження щодо подій революції в Англії та боротьби США за незалежність. Дайте історичну оцінку цим подіям.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Франції, Росії, німецьких держав, Англії в XVII ст. Складіть порівняльну таблицю.
8. Якими були досягнення культури доби Просвітництва?

Тестові завдання за темами

«Криза старого порядку. Початок модернізації», «Доба Просвітництва», «Росія», «Сполучені Штати Америки»

1. У якому році північноамериканські колонії Англії проголосили Декларацію незалежності?
а) 1774 р.; б) 1776 р.; в) 1781 р.; г) 1783 р.
2. У якій країні відбулась «Славна революція»?
а) Англії; б) Франції; в) Пруссії; г) Росії.
3. Хто був першим президентом США?
а) Дж. Вашингтон; б) Дж. Адамс;
в) Т. Джефферсон; г) Б. Франклін.
4. Установіть хронологічну послідовність перебування на престолі монархів Російської імперії.
а) Єлизавета Петрівна; б) Анна Іванівна;
в) Катерина II; г) Петро III.
5. Яким був головний результат Семилітньої війни європейських держав?
а) Пруссія приєднала до своїх володінь Сілезію;
б) уперше утворився воєнно-політичний союз європейських держав;
в) була придушена спроба Пруссії об'єднати під своєю владою німецькі землі, ще на 100 років закріплена роздробленість Німеччини;
г) змінилася династія в Російській імперії.
6. Скільки англійських колоній існувало в Північній Америці на середину XVIII ст.?
а) 10; б) 13; в) 15; г) 24.
7. Укажіть ім'я винахідника, який створив перший паровий двигун.
а) Д. Кей; б) Д. Харгрівс;
в) Дж. Ватт; г) Е. Картрайт.
8. Хто виголосив: «Держава — це я!»?
а) Кардинал Рішельє; б) Людовік XIV;
в) Людовік XV; г) Людовік XVI.
9. Хто з названих осіб став першим королем Пруссії?
а) Фрідріх-Вільгельм; б) Фрідріх I;
в) Фрідріх-Вільгельм I; г) Фрідріх II.
10. Укажіть хронологічні межі Північної війни.
а) 1699—1714 рр.; б) 1700—1709 рр.;
в) 1700—1721 рр.; г) 1704—1725 рр.

Енциклопедична сторінка за темами

«Криза старого порядку. Початок модернізації», «Доба Прогресу», «Росія», «Сполучені Штати Америки»

Дата	Подія
1640	Початок революції в Англії
1643—1715	Правління Людовіка XIV
1649	Страта короля Карла I та проголошення Англії республікою
1653—1658	Протекторат Олівера Кромвеля
1784	Створення Джеймсом Ваттом парової машини
1685	Скасування Нантського едикту
1688	«Славна революція»; установлення в Англії конституційної монархії
1700—1721	Північна війна (27 липня 1709 р. — Полтавська битва)

Дата	Подія
1701—1714	Війна за іспанську спадщину
1721	Проголошення Росії імперією
1740—1786	Правління Фрідріха II
1740—1746	Війна за австрійську спадщину
1756—1763	Семилітня війна
1768—1774 1787—1791	Російсько-турецькі війни
70—80-ті рр. XVIII ст.	Початок промислової революції в Англії
1772, 1793, 1795	Поділи Речі Посполитої
1773	«Бостонське чаювання»
1773—1775	Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова
1775	Ліквідація Запорозької Січі
1775—1783	Війна за незалежність США
1776	Прийняття Декларації незалежності США
1780—1790	Правління Йосифа II
1787	Прийняття Конституції США
1791	Долучення до Конституції США десяти поправок (Біль про права)

ТЕМА XI. СХІДНИЙ СВІТ

§ 26. Особливості розвитку цивілізацій Сходу

- 1. Які основні релігії Сходу ви знаєте? У яких країнах вони домінують? 2. Із якою цивілізацією Сходу європейцям довелося вести виснажливу боротьбу?

1 Цивілізації Сходу. Під терміном «Схід» в історичній науці розуміють суспільства не лише Азії, а й Африки та Океанії. У цьому розділі ви ознайомитеся із найтипівішими цивілізаціями Сходу, які фактично визначали та й далі визначають його імідж. У періоді, що розглядається, учені вирізняють три основні цивілізації Сходу: близькосхідно-мусульманську, індійсько-південноазіатську та китайсько-далекосхідну (уживаються й інші назви). Вони багато в чому різняться, але мають і спільні риси, що дає змогу стверджувати, що вони причетні до східної моделі розвитку суспільства. Усім їм притаманний феномен влади державної бюрократії як над безпосередньо підпорядкованими їй сільськими громадами, так і над приватними власниками (торгівці, лихварі, ремісники). Державну структуру очолює правитель, влада якого дана йому від Бога та освячена релігією. Цей феномен визначав майже всі особливості цивілізацій Сходу. Така держава не мала внутрішнього протиріччя, що зумовлювало її стабільність. Єдиною противагою держави-власниці могла стати лише приватна власність, але вона повністю підкорялась державі.

Проникнення європейців на Схід після Великих географічних відкриттів і початок формування колоніальних імперій стали зовнішнім вторгненням приватної власності, яка руйнувала традиційні відносини. Але в період, що ми розглядаємо, європейці ще тільки шукали підходів до проникнення на Схід, до його багатств. За високоцінні й жадані для європейців прянощі та інші товари (посуд, шовк та ін.) Європа змушена була платити золотом і сріблом, що викачувалось із Латинської Америки, а не власними товарами, яких Схід не потребував. Злам у цій торгівлі настав лише в XIX ст. Тим часом Схід жив самодостатнім життям, а за доходами на душу населення випереджав Захід. Так, 1800 р. дохід на душу населення в Китаї в цінах 1960 р. дорівнював 228 дол., тоді як у Західній Європі — 213.

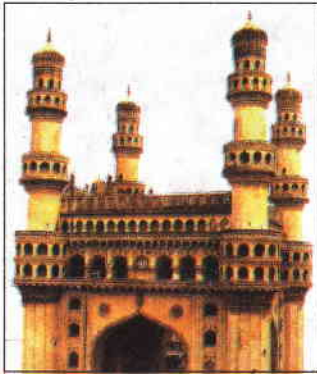
2 Держава — верховний власник. У всіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Кожен, хто обробляв землю, мав гарантоване право та обов'язок обробляти її та

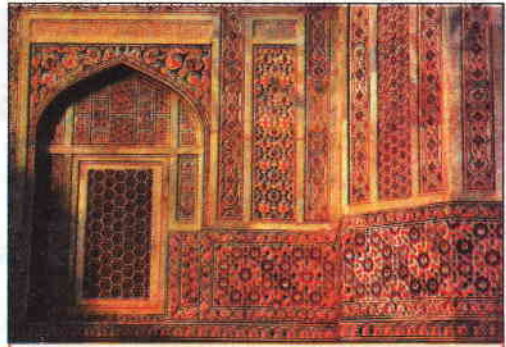
Блакитна мечеть у Стамбулі

використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, пасовища, ліс тощо. Водночас право володіти й розпоряджатися землею та її ресурсами перебувало в руках відірваного від виробництва апарату влади. Визнаючи владу державного апарату, виробники (громада селян) сплачували в різній формі (відробіток, частина врожаю) надлишковий продукт. Цей своєрідний податок потім розподілявся для утримання владних структур. Отже, той, хто володів владою в державі, мав доступ до розподілу вироблених продуктів. Отримавши владу, він ставав їх власником. Тому ми говоримо, що особливістю східної цивілізації була наявність влади-власності.

Могутність держави залежала від сили влади та ефективності роботи механізму держави (чиновників), а в кінцевому результаті — від регулярності обсягу податків. У свою чергу, обсяг податків залежав від ефективності сільського господарства і продуктивності праці ремісників. Тут починав діяти зворотний механізм: держава була зацікавлена у сприянні розвитку сільського господарства та ремесла. Тому праця індійського чи китайського селянина була продуктивнішою, ніж праця селянина європейського. Будь-яке послаблення влади призводило до розпаду великих держав і порушення традиційного життя, чого люди найбільше не хочуть. Такий негативний вплив на описану систему справляло перевищення межі реально можливої сплати податків. Таке траплялось або коли правителі ставили перед собою нереальну мету, підриваючи ресурси держави (завойовницькі походи, грандіозне будівництво), або в разі послаблення владних структур, що призводило до зловживань із боку збирачів податків, великих власників. Тоді селяни піднімалися на боротьбу, яка іноді виливалась у тривалі селянські війни (особливо в Китаї), із метою відновити традиційну систему.

Тріумфальна брама Чаур-
мінар у Хайдарабаді

Мавзолей, стіни якого прикрашені орна-
ментом із використанням оніксу, яшми,
аметистів

3 Сільська громада — найнижча ланка суспільства Сходу. Характерною особливістю східних цивілізацій було збереження сільської громади як основи суспільно-державної організації.

Громада зазвичай складалась із жителів одного села. Більшість сіл були схожі одне на одне: у центрі розміщувався храм, навколо — будинки селян. Кожна громада протягом століть користувалася певними землями, лісом, пасовищами тощо. Розміри ділянок кожної родини або члена громади через певний час змінювалися залежно від кількості родичів або працездатних. Це забезпечувало приблизно рівний матеріальний стан членів громади. Крім селян, до громади входили ремісники, які задовольняли потреби громади в ремісничих виробках. На їх утримання виділялася певна частина врожаю. На чолі громади стояв староста, якого обирали чи призначали.

Найбільш міцними й сильними були індійські громади з повністю натуральним господарством. Рівень самоорганізації в них був настільки високим, що зі зміною держави, влади тощо вони залишалися непорушними, а держава навіть не робила спроб утручатися в їхнє життя.

Отже, сільська громада була тією основою східної цивілізації, яка робила її стабільною, консервативною й такою, що мало піддавалася зовнішнім впливам.

4 Приватна власність. Повний контроль держави над суспільним життям не виключав існування приватної власності, але, на відміну від Європи, вона відігравала другорядну роль. Приватній власності було відведене чітке місце в державній структурі. Приватний власник обслуговував в основному зовнішню і транзитну торгівлю. Він міг мати величезне майно, але його недоторканність і цілісність не були гарантованими — будь-коли правитель міг за-

Мавзолей мусульманського правителя

Житла недоторканих у сучасній Індії

брати його у власника. Єдиний більш-менш гарантований спосіб захистити свою власність — це здобуття престижу, тобто пристойної посади в державній структурі влади. Така посада забезпечувала й певне багатство, власність. Якщо власник не належав до державного апарату, то він намагався вкласти свої багатства в землю, хоч вона й не приносила доходу й теж не мала гарантій недоторканності. Оскільки володіння землею — це престиж. Усе тепер залежало від того, як справно він сплачуватиме податки на землю, якою володіє. Державі, зрештою, було байдуже, хто сплачуватиме податок, — селянин чи великий землевласник. Але самої лише землі для престижу було недостатньо. Слід було мати солідний будинок, слуг, рабів, улаштовувати виїзди.

Зростання кількості власників землі та розмірів їхніх володінь були обмеженими через небезпеку порушення стабільності в державі.

Селяни, які ставали орендарями, сплачували власникові податок значно більший, ніж той, який вони платили б безпосередньо державі. І коли власники переступали межу, що забезпечувала стабільність, держава обмежувала їхнє свавілля, віддаючи землю безпосередньо селянам, а в разі послаблення державної влади могутнє селянське повстання відновлювало колишній порядок.

Відсутність внутрішнього ринку зумовлювала й відсутність товарного виробництва в маєтках власників. У державах Сходу не виникало потреби у створенні плантацій, відокремленні панської землі, на яку зганялися б селяни для відробітку. Власник уважав за краще передати землю в оренду селянам дрібними ділянками.

5 Міста Сходу. Міста Сходу суттєво відрізнялися від європейських. Своїм існуванням вони завдячували правителям і торгів-

Розмальовані дерев'яні фігурки

Мініатюра із зображенням султана Мохаммеда Куні з Голконди

лі. Більшість міст були резиденціями правителів, релігійними центрами або розташовувались на перехрестях торговельних шляхів. У європейців склалось уявлення про казкові багатства міст Сходу. Обслуговування двору правителя, великого чиновника потребувало значної кількості слуг, ремісників, торговців. Усі вони зазвичай селилися навколо його палацу. Ремісники, що обслуговували потреби правителя, виготовляли речі, якими прості люди майже не користувалися: прикраси, дорогий посуд, тканини, зброю тощо. За свою працю ремісники отримували продукти харчування, зібрані із селян у вигляді податків, або гроші. У містах також розміщувалися будинки, склади, магазини купців. Їхні товари (переважно престижного споживання) купували або вельможі, або іноземні купці. Саме завдяки зосередженню в містах виробництва і продажу престижних товарів у європейців склалося враження про багатства Сходу. У містах не вироблялися речі, що були у вжитку селян, — їх виготовляли ремісники в сільських громадах.

Процвітання такого міста залежало від правителя, який у ньому жив. Коли правитель змінював своє місце проживання, місто занепадало, а іноді взагалі припиняло існування.

6 Стани. Як і в Європі, суспільства Сходу поділялися на стани. Але ця станова структура була строкатою й заплутаною. Так, соціальні групи розрізнялися залежно від входження до певної ланки в структурі влади, форми діяльності, способу отримання засобів до існування (рільники, ремісники, адміністратори-чиновники, жерці, воїни). Такі соціальні групи були замкненими і спадковими. Але це не означало, що людина не могла змінити свій рід занять і посісти інший суспільний щабель. Також суспільство поділялося за юридичним статусом на повноправних, неповноправних та безправних (рабів).

На два згадані суспільні поділи накладався ще один — система майнової нерівності. Кожна з перелічених вище соціальних верств

(станів) мала своїх багатих і бідних. Багатство було притаманне лише повноправним. До рільників належали як селяни, так і великі землевласники; до ремісників — як дрібні сільські ремісники, так і власники майстерень і мануфактур; до чиновників — як дрібні збирачі податків, так і наближені до імператора чиновники тощо.

Отже, традиційні соціальні верстви, юридичний статус, майновий стан не збігались і являли собою складну, запутану соціальну структуру. Найбільш привілейованими на Сході були стани, причетні до державного управління, причому кількість і якість привілеїв зростала з наближенням до особи верховного правителя.

7 Роль релігії на Сході. Релігія на Сході відігравала величезну роль. Вона санкціонувала та освячувала політичну владу, сприяла обожнюванню правителя, перетворенню його на місячний символ, робила суспільство єдиним цілим, сприяла формуванню національних рис характеру. Релігія освячувала консервативні традиції, скріплювала, мов цемент, державний механізм і соціальну структуру. Але різні релігійні системи робили це по-різному.

Так, у Китаї релігія енергійно освячувала політичну владу, що сприяло збереженню останньої протягом декількох тисячоліть. В Індії, навпаки, релігія була байдужою до держави, що зумовлювало нестійкість політичної влади і часту зміну держав, а от стосовно структури суспільства вона була активною та зберегла її до наших днів. Для країн ісламського світу релігія стала єднальним чинником формування єдиної ісламської цивілізації.

Висновки

У ранній Новий час цивілізації Сходу, на відміну від європейської, продовжували розвиватися у своєму традиційному руслі. Великі географічні відкриття показали європейцям шлях на схід, де вони зіткнулися з іншим способом життя, мислення, традицій.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні цивілізації Сходу.
2. Що розуміють під терміном «Схід» учені-історики?
3. Які суспільні верстви користувалися привілеями?
4. Яку роль відігравала приватна власність у цивілізаціях Сходу?
5. Перелічіть особливості цивілізацій Сходу.
6. У чому сутність феномена влади як власності?
7. Яку роль відігравала держава в цивілізаціях Сходу?
8. Чому громада стала основою цивілізацій Сходу?
9. Схарактеризуйте соціальну структуру східних суспільств.
10. Яка роль релігії в цивілізаціях Сходу?
11. Складіть план розповіді за темою «Особливості розвитку країн Сходу в ранній Новий час».
12. Чим різняться міста Європи і Сходу? Складіть порівняльну таблицю.

§ 27. Османська імперія. Персія

1. Які загарбання здійснили турки-османи в XV ст.? 2. Хто такі яничари?

1 **Війни Османської імперії.** XVI ст. було часом найбільшої військової та політичної могутності Османської імперії. У першій половині XVI ст. вона приєднала до своїх володінь значні території на Близькому Сході та в Північній Африці. Здійснено це було султаном **Селімом I Грізним** (1512—1520 рр.).

У переможній війні проти Ірану Селім I завоював країни Закавказзя — Азербайджан, частину Вірменії, Грузії, Дагестан і Курдистан. Після цього розпочав завоювання Сирії та Єгипту. Приєднавши їхні землі до своєї імперії, він проголосив себе халіфом — головою всіх мусульман. Своему синові Сулейману I він заповідав об'єднати завойовані землі та зробити їх невід'ємною частиною імперії.

Періодом найвищого розквіту Османської імперії вважають правління **Сулеймана I Пишного** (1520—1566 рр.). Він був, мабуть, наймогутнішим із турецьких султанів за весь час існування Османської імперії.

Сулейман був єдиним сином Селіма I, і його ще юнаком почали залучати до участі у вирішенні державних справ. Одним із головних напрямків діяльності Сулеймана I стали війни з метою підкорення країн Близького Сходу, Східної Європи та узбережжя Середземного моря. Сулейман I уславився ще й тим, що створив великий флот. Турецькі кораблі в XVI ст. плавали всіма морями та океанами, сягаючи навіть берегів Індії.

Під час ведення війн за підкорення країн Європи Сулейман I виявив себе не лише видатним полководцем, а й людиною, яка чудово орієнтувалась у складностях європейської політики та протиріччях християнського світу. Християнство як релігія не викликало інтересу Сулеймана I, але він чудово розумів велику користь від релігійного розколу в Європі. Головною перепорою на шляху до підкорення Європи була Габсбурзька імперія, тому султан став усіляко підтримувати її релігійних ворогів — протестантів. В Угорщині, наприклад, він сприяв поширенню кальвінізму. Таке ставлення до протестантів стало причиною того, що прихильники протестантизму дивилися на Сулеймана I як на свого захисника.

Сулейман I багато уваги приділяв розвитку своєї держави. За його правління було впорядковано законодавство імперії. Головною особливістю законів Османської імперії залишався поділ громадян держави на дві групи з різними правами та обов'язками — мусульман і немусульман. Поважаючи законодавчу діяльність султана, народ називав його шанобливо «кануні» («законодавець»). Величезним був внесок Сулеймана I і в розвиток культури, яка за його правління досягла рівня набагато вищого, ніж у більшості країн тогочасної Європи.

Величезний вплив на Сулеймана I, за свідченнями сучасників, справляла його дружина Роксолана, за переказами — українка, захоплена в полон татарами. Таємничу Роксолану не раз зображува-

ли в історичних творах письменники (один із найвідоміших творів — роман П. Загребельного «Роксолана»).

Сулейман I загинув 1566 р. під час облоги фортеці в Угорщині. Після цього в Османській імперії розпочався тривалий період занепаду.

За часів правління Сулеймана I Пишного турки-османи проникли до Центральної Європи. Однією з перших його перемог стало взяття Белграда — міста, яке протягом тривалого часу стримувало просування турків у Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в битві під **Могачем** (1526 р.) розгромили чесько-угорське військо. Під час битви загинув молодий угорський король. Після цієї перемоги турецьке військо спустошило країну. Угорщину було поділено між Австрійською та Османською імперіями.

У 1529 р. Сулейман I оточив столицю Австрії Відень. Його військо вдсятеро перевищувало сили захисників. Над Європою нависла загроза навали, якої вона не знала від часів гуннів. Проте Відень вистояв завдяки допомозі польського короля, у війську якого були й українські козаки. Зима, що наближалася, змусила турків зняти облогу.

Після поразки під Віднем османи почали вважати Австрію своїм головним ворогом і в боротьбі проти неї застосовували будь-які засоби — від дипломатичних до воєнних. Так, Османська імперія уклала союз із Францією проти австрійських Габсбургів. Цей союз показав, що османи стали інструментом у європейській боротьбі, а не загрозою для Європи. Зрештою, про те, що вони вже не становили реальної загрози для Європи, свідчили поразка турецького флоту в битві при **Лепанто** (1571 р.) і невдачі у війнах проти Венеції, Австрії та Польщі.

Турецькі султани продовжували вести виснажливі війни. Безпосереднім наслідком війн, які потребували великих коштів, було погіршення внутрішнього становища імперії. Унаслідок воєнних поразок зменшилося надходження здобичі, данини із загарбаних земель, рабів. Турецький уряд збільшив податки з населення

Сулейман I Пишний

Яничари з мушкетами

імперії. У відповідь на це в 1591—1628 рр. країною прокотилася хвиля селянських повстань.

Відтоді султанам доводилося не тільки вести війни за нові землі, а й «заспокоювати» селян усередині імперії. Як висловився один із турецьких політичних діячів XVII ст., Османську державу «...створено шаблею, і тільки шаблею вона може утримуватись». Криза імперії зробилася всеохопною. Її проявом стало зменшення турецької армії. За правління Сулеймана I Пишного вона становила 200 тис. воїнів, а наприкінці XVII ст. — лише 20 тис. Туреччина значно ослабла й порівняно з її головними супротивниками — країнами Східної та Центральної Європи.

Найбільшою поразкою османів у XVII ст. став похід султана Мохаммеда IV зі 100-тисячною армією в Австрію. Спроба захопити Відень після двомісячної облоги закінчилася повною катастрофою: 12 вересня 1683 р. турецьку армію вщент розбили об'єднані сили поляків та українських козаків під командуванням польського короля Яна III Собеського. До сорому поразки турецької армії додалася ганьба через те, що в цій битві турки втратили свій символ — прапор Пророка.

Наприкінці XVII ст. Османська імперія ще зберігала величезні володіння на трьох континентах, але втрата їх залишалася для послабленої імперії справою часу.

2 Боротьба народів проти турецьких завойовників. Під час вторгнення турки чинили страшні спустошення. Для утримання загарбаних територій великі міста перетворювалися на сильно укріплені фортеці, а на кращі землі переселяли турків. Усіх чоловіків-немусульман обкладали подушним податком. Крім того, вони виконували повинності на будівництві шляхів, фортець, мостів. Їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, споруджувати будинки вищі, ніж у турків. Османська імперія лише силою зброї тримала в покорі завойовані народи.

У Болгарії та Сербії поширився **гайдуцький рух**. Гайдуки нападали на турецьких чиновників, солдатів, спалювали й вирізали мусульманські поселення. Переховувалися гайдуки в горах, лісах і сусідніх країнах. Їхні дії не мали б успіху без підтримки християнського населення, яке вважало їх народними героями. Утім, безстрашні в битвах гайдуки нерідко виявляли надмірну жорстокість, чинили грабежі й насилля.

Християнська церква підтримувала та освячувала народні повстання проти турецького поневолення, але без підтримки європейських держав вони зазнавали поразок.

Незважаючи на тяжке гноблення, слов'янські народи зберегли свою культуру, звичаї, мову. Боротьба поневолених народів підживляла міць Османської імперії та послаблювала її натиск на Європу.

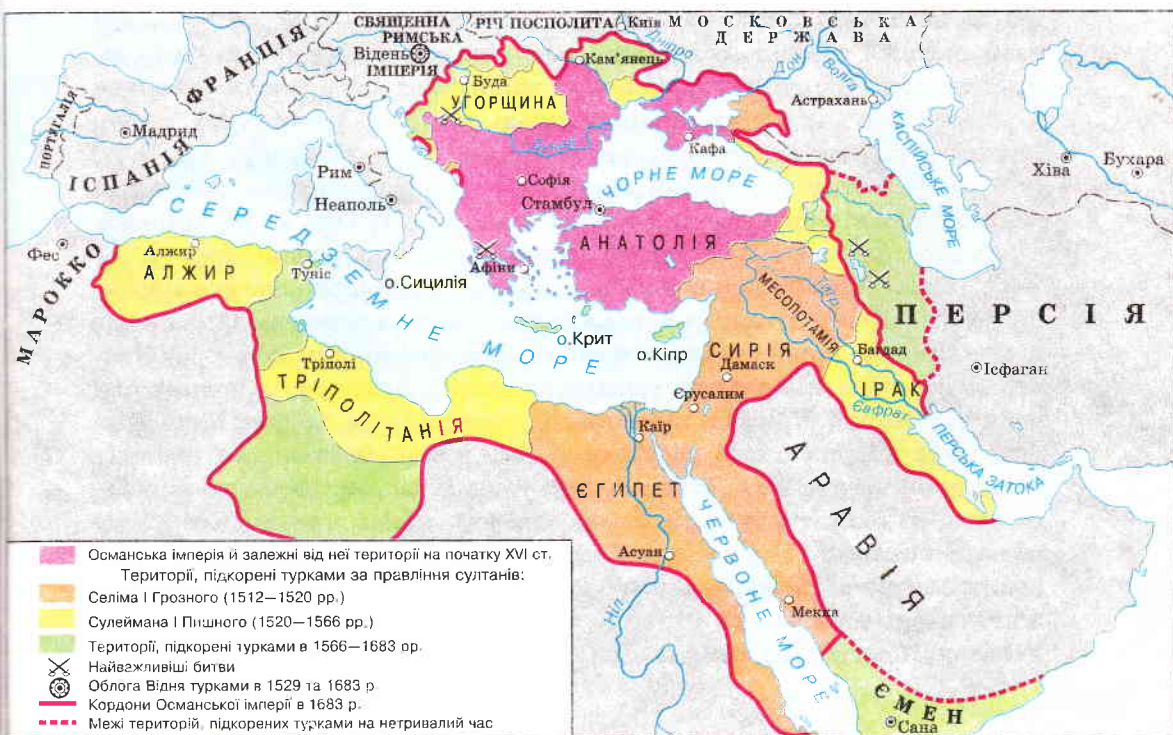
3

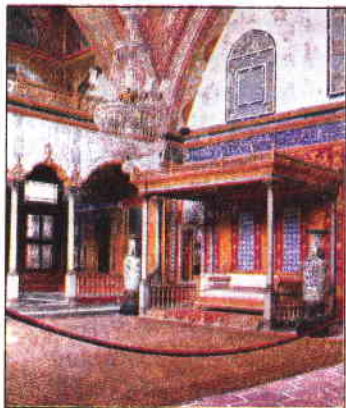
Економічне та соціально-політичне становище держави.

Османська імперія була, як вважають історики, «єдиною військовою державою». Її державний устрій та адміністративна структура, що закріплювалася у збірниках законів султана Сулеймана I (їх було 21), були підпорядковані потребам війни. Провінції поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, вони очолювали ополчення сипахів і місцеві гарнізони яничар.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю й за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він мав проживати лише у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого було чітко визначено. У майбутньому, із занепадом Османської імперії та розоренням селян, сипахи вже не могли виконувати військові обов'язки.

Чинovníки центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати у спадок. Щоб якось зберегти майно, вони передавали свою землю у володіння мусульманським релігійним установам (у вакф). Ця практика негативно позначилася на володіннях султана і відповідно — на його скарбниці, оскільки церква, яка не сплачувала податків, володіла третинною всіх земель імперії.

У палаці султана

Мечеть Селіма в Едірне

Наприкінці XVI ст. до Османської імперії докотилася хвиля «революції цін», яка спровокувала фінансову кризу. Ця криза найсильніше вдарила по сипахах, які становили основу військово-адміністративної системи. Із занепадом ополчення зросла роль яничар. Але таке військо потребувало великих коштів, яких уже не було. Єдиним, що рятувало Османську імперію від великої кризи, залишалися завойовницькі війни.

4 Розвиток турецької культури. Турецька культура в XVI—XVII ст. розвивалася під впливом ісламу. Релігійні норми ісламу забороняли здобувати світську освіту (усі школи в Османській імперії існували тільки при мечетях). Коран не дозволяв митцям зображувати людей і тварин, оскільки намальований образ начебто міг зажадати для себе душу. Але, попри ці та інші заборони, в Османській імперії з'явилися і цікаві наукові праці, і літературні твори, і величні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва.

У розвитку тогочасної турецької культури можна вирізнити два періоди: від другої половини XV до кінця XVI ст. — піднесення, а в XVII ст., як і в Османській імперії загалом, — занепад.

Піднесення турецької культури знайшло відображення насамперед у розвитку літератури та образотворчого мистецтва. Особливою популярністю користувалася поезія. Другу половину XVI і XVII ст. вважали «золотим віком» турецької поезії. Блискучим поетом тієї доби був **Мояла Махмуд**, відомий під псевдонімом **Абдуль Баки**. Поширеним напрямком у поезії того часу стало уславлення радощів навролишнього життя. **Ільяс Ревані** у своїх творах вихваляв переваги легкого та безтурботного життя, побут і звичаї жителів Стамбула, радощі кохання. У часи занепаду Османської імперії набув поширення сатиричний жанр. Представники цього напрямку висміювали життя панівних верств імперії, які бездумно сприяли її занепаду. У творах поетів, які писали для султана та його приближених, біль-

ше уваги приділялося вишуканості форми, ніж змісту віршів. Один із представників палацової поезії **Ахмед Недім** усю свою творчість присвятив оспівуванню султана та його двору, придворних бенкетів, прогулянок та «бесід за халвою» в Саадабадському палаці.

У турецькій прозі часів розквіту імперії набули поширення невеликі оповіді, анекдоти, усмішки, складені письменником **Лямі**. У його збірках уперше згадується про ходжу Насреддіна. Цей сільський імам із його гострими жартами, поєднаними з добрим народним гумором, став у майбутньому відомим в усьому світі.

Наукових досягнень було набагато менше. Насамперед це пояснювалося низьким рівнем розвитку освіти й пануванням ісламу над освітою і наукою. У XVI ст. найбільш відомими вченими були **Євлія Челебі** та **Хаджі Халіф**. Учений та мандрівник **Євлія Челебі** написав «Книгу мандрів», у якій виклав власні враження від багатьох країн Європи, Азії та Африки. **Хаджі Халіф** створив працю «Дзеркало світу», де, спираючись на арабські та європейські джерела, описав побудову Всесвіту.

Значного розквіту досягла в XVI ст. турецька архітектура. Султан **Сулейман I** приділяв багато уваги зведенню нових мечетей, лікарень, фортець, мостів, караван-сараїв та інших будівель у столиці своєї імперії. Він намагався, як казали сучасники, перетворити візантійський Константинополь на Стамбул — справжнє серце Османської імперії. Розвиток турецької архітектури в той час був пов'язаний із діяльністю **Коджа Сімана** — грецького архітектора на службі в турецького султана. За своє напрочуд довге життя (1490—1588) він збудував 360 споруд. Найвідомішими серед них стали мечеті **Шахзаде** і **Сулейманіє** в Стамбулі, мечеть **Селіма** в Едірне тощо.

У Стамбулі було побудовано чимало славетних лазень, які стали невід'ємною складовою життя турецької столиці. Турки використовували лазні як місця зустрічей і відпочинку, де можна було провести кілька годин із друзями за традиційною філіжанкою кави.

Зразок турецької каліграфії

Турецькі кахлі

Османські жінки в традиційному одязі

Велика увага приділялася зовнішньому вигляду будівель. Палаци, мечеті, лазні та інші громадські будівлі прикрашалися складним орнаментом, вирізьбленим по дереву та каменю. Заборона зображувати тварин і людей примушувала митців створювати складні орнаменти з геометричних фігур і рослин.

За часів занепаду імперії турецька культура значними досягненнями не вирізнялася.

5 Перське царство. Історія Персії схожа з історією Османської імперії. Це могутня держава, яка на кінець XVII ст. фактично припинила свій розвиток. На чолі держави стояв шах, якому піддані сплачували податок із землі та худоби. Проте цей податок було важко збирати, оскільки третина населення вела кочовий спосіб життя. Осіле населення займалося землеробством. Найбільш розвиненими були райони, де існувала система іригації. Високої майстерності досягли перські ремісники, які об'єднувалися в цехи. У Персії також традиційно була розвинена торгівля.

У 1502—1736 рр. у Персії правила династія Сефевидів.

i Свою назву династія веде від шейха Сефі-ад-Діна, який заснував чернечий орден Сефевійя (помірковані шиїти). Це був один з орденів, що існували серед сунітів і шиїтів. Ордени мали сувору організацію, члени ордену були фанатично віддані своєму шейху, який вважався святим. У XV ст. шейхи ордену володіли землями в Азербайджані, більшість членів ордену були тюрськими кочовими племенами. Це робило орден досить войовничим. Члени ордену стали носити особливу чалму з 12 червоними смугами, які символізували 12 святих імамів, за що дістали назву кизилбаші (червоноголові). У 1499 р. орден почав завойовницькі війни. Спочатку він підкорив увесь Азербайджан, а згодом — Тебриз, де шейх Ісмаїл був проголошений шахом Персії. Створення державних утворень чернечим орденом було непоодиноким випадком в ісламському світі в Середні віки. Проте в Персії відбулось поєднання традиційного адміністративного апарату, що існував на цих землях із часів Перської імперії Ахеменідів, зі структурами чернечого ордену кочівників, що перетворило Персію на стабільну і могутню державу.

Перший шах нової династії Ісмаїл (1502—1524 рр.) і його наступники за короткий час підкорили, крім Азербайджану та Ірану, частину Вірменії, Іраку, Туркменістану та Афганістану. Швидкому поширенню влади Сефевидів сприяло те, що вони не порушували традиційних ісламських форм правління і збирання податку. Навіть скоротили податок з урожаю і міст до 1/6 частини. Проте влада в державі більше трималася на авторитеті шаха, ніж на єдності країни, і будь-які прорахунки правителів призводили до повстань і відокремлення частин держави. У 80-ті рр. XVI ст. народні повстання послабили владу шаха, чим відразу скористалися вороги: Османська імперія захопила Ширван і Азербайджан; узбецькі хани Бухари — частину Хорасана і Герат; Великі Моголи — більшу частину Афганістану. До зовнішніх негараздів додалася економічна

криза: фактично припинився рух караванними шляхами, була зруйнована зрошувальна система, ремісники розорювалися, населення тікало з осілих міст тощо.

Вихід зі скрутного становища знайшов шах Аббас I (1587—1629 рр.), який згодом дістав прізвисько Великий. Ставши правителем у 17 років, він швидко позбавився своїх опікунів і зосередив у своїх руках усю повноту влади. У 1587—1588 рр. він здобув важливу перемогу над узбецькими ханами Бухари, у 1590 р. — уклав невідгукний мир із турками, але це розв'язало йому руки для проведення внутрішніх реформ. Метою цих реформ було зміцнення централізованої влади. Був сформований розгалужений апарат управління, створено регулярну армію, яка була озброєна рушницями й гарматами, проведено фінансову реформу, зокрема, деякі важливі міста і столиця Ісфахан були звільнені від податків, а загалом податки стали значно меншими. Це сприяло розвитку ремесла й торгівлі (торгівля шовком стала державною монополією). Проведені реформи зміцнили владу шаха й дали змогу взятися за розв'язання зовнішньополітичних проблем. У результаті трьох війн із турками він відновив владу над утраченими за договором 1590 р. територіями, відвоював у Великих Моголів Афганістан, за допомогою англійської Ост-Індської компанії вибив португальців із Ормузу — важливого транзитного порту в гирлі Перської затоки. Шах підтримував дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими державами, направляв до Італії на навчання іранських майстрів. Саме за Аббаса I Сефевидський Іран досяг вершини своєї могутності.

Наступники Аббаса I виявилися не такими успішними правителями. На початку XVIII ст. внутрішні негаразди й поразки від зовнішніх ворогів знову поставили Іран у скрутне становище. Країна втратила значні володіння на користь Туреччини і Росії, афганські племена навіть захопили столицю країни. Проте полководець Надір-хан зумів

Перська книжкова мініатюра XVII ст., що зображує середньовічну битву

Шах Аббас I зі своїм пажем

Купол мечеті Імама
в Ісфахані

завдати поразки всім ворогам і відновити Персію в колишніх межах. Ставши шахом, **Надір** (1736—1747 рр.) продовжив завоювання і приєднав більшу частину Закавказзя, а середньоазійські хани визнали свою васальну залежність. Найбільш удалим був похід Надір-шаха проти Великих Моголів у 1739 р. Він захопив Делі й вивіз у свої володіння нечувані багатства. Награбоване дало змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації, розвинути торгівлю. За його правління в Ірані панувала віротерпимість (сам шах був сунітом, а більшість іранців дотримувалися шиїзму).

Усі ці позитивні заходи були перекреслені діями шаха в останні роки життя. Із роками в нього розвилася підозрілість, він став дріб'язковим. Після низки поразок він знову збільшив податки і навіть став збирати ті, які не сплачувалися за запровадженими пільгами. Будь-які виступи жорстоко придушувалися. Він підозрював усіх у змові й навіть хотів знищити своїх родичів. Як наслідок, у результаті змови шаха було вбито. По смерті Надіра Іран розпався на п'ять ворогуючих ханств. Зрештою в 1758 р. **Карім-хан** відновив єдність країни, провів реформи з відновлення господарства, але шахом себе не проголошував. У зовнішній політиці він узяв курс на обмеження відносин із країнами Європи, не бажаючи повторити долю Індії. По його смерті знову почалася міжусобиця, яка завершилася встановленням нової **Каджарської династії** в 1796 р.

6 **Культура Персії.** Культура Персії XVI—XVIII ст. розвивалася в межах ісламської культури, зберігаючи перські традиції. Найвищого рівня розвитку досягла в період правління шаха Аббаса I. Наочним утіленням розвитку культури тієї доби є столиця Аббаса I Ісфахан, у якій проживало 600 тис. осіб. Під час будівництва старе місто не чіпали, а поряд збудували нове місто за чітким планом. У ньому налічувалося 162 мечеті, 49 медресе (вища релігійна школа), 273 громадські лазні, центральний критий ринок і безліч караван-сараїв і крамниць торговців. Через усе місто проходив проспект Чарбаг (сад), який був завширшки 58 м і завдовжки 5 км. Місто було забудоване величними палацовими ансамблями. Особливо виділялася шахська площа Майдані Накші Джахан (образ Всесвіту) (500 м завдовжки) із двома мечетями й палацом Алі-капу. Не менш вишуканими були мости через річку Заендеруд. Ці будови збереглися й до сьогодні й належать до кращих світових архітектурних зразків.

Особливо славилась Персія витворами своїх ремісників: перські тканини, а особливо килими, зброя і посуд є взірцями художнього смаку. Усі ці витвори йшли на експорт, особливо вони цінувалися в Європі. Іранські майстри навіть навчилися підробляти китайську порцеляну.

Високого рівня досягло образотворче мистецтво. Величні споруди прикрашалися мозаїкою, кахлем, фресками, різьбою по алебастру й дереву. Іранські мініатюри XV—XVII ст. належать до кращих зразків світової художньої класики. Найвідомішими авторами мініатюр були **Бехзад, Реза Аббасі, Султан Махмуд**.

Художники Заходу і Сходу мали різні смаки. У той час як європейських майстрів цікавило точне відновлення образу, пейзажу, майстри Сходу шукали вищу гармонію в поєднанні фарб, ліній, самій композиції. Мусульманин чекав від картини не правду життя, а неземну красу. Усе, що зображено, не має природної схожості. Разом із тим в іранській мініатюрі все, що зображено, має символічне значення. Символізм перетворює картину на образний вірш.

Найвідомішим твором мініатюр стала всесвітньо відома «Тахна-спово Шахнаме». Велична поема була переписана під керівництвом Бехзада кращими каліграфістами і прикрашена 250 мініатюрами для сина Ісмаїл-хана Тахмаспа. Із XVII ст. мініатюри стають самостійним жанром мистецтва, не пов'язаним із літературним твором. Саме мініатюри стали найвищим досягненням культури Сефевидського Ірану.

Важливими центрами культури були міста Герат, Тебриз та Ісфахан. Вони також були центрами переписування рукописних книг. В Ісфахані була відкрита перша друкарня.

Висновки

Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню та агресивну Османську імперію, володіння якої були розташовані в трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці. Вершини своєї могутності вона досягла в середині XVI ст., за часів правління Сулеймана I Пишного.

- ▶ Із припиненням завоювань неминучим став і занепад імперії, який почався від середини XVII ст. Вона опинилася під владою слабких султанів, поступово перетворюючись на об'єкт зазіхань інших держав.
- ▶ Головним суперником османів на сході стала Персія, у якій правила династія Сефевидів. Вершини своєї могутності Сефевидський Іран досяг за часів Аббаса I. Як і Османська імперія на кінець XVII ст., Персія припинила свій розвиток і швидко стала занепадати, потрапляючи в залежність від європейських держав.

Запитання і завдання

1. Які завоювання здійснив Селім I Грізний? 2. Чому Сулейман I дістав прізвисько «кануні»? 3. Які події започаткували занепад Османської імперії? 4. Як була утворена держава Сефевидів? 5. Які реформи були проведені Аббасом I? Який їх результат? 6. Чим уславився Надір-хан? 7. Які нові архітектурні риси мала збудована столиця Сефевидів Ісфахан?
8. Яка роль війн у розвитку Османської імперії в XVI—XVII ст.? Визначте два періоди у війнах Османської імперії. Як вони пов'язані між собою? 9. Як ви гадаєте, чому шах Ісмаїл у разі небезпеки ховав у печері майстра Бехзада?
10. Схарактеризуйте економічне й політичне становище Османської імперії в XVI—XVII ст. 11. Складіть історичний портрет Сулеймана I Пишного або Аббаса I (за вибором).
12. Складіть таблицю «Досягнення турецької та іранської культур у XVI—XVII ст.».

Питання для порівняння	Основні досягнення	
	Османська імперія	Персія

13. Чому в Ірані періоди піднесення змінювалися періодами занепаду? 14. Чому в XVII ст. Османська імперія, якої боялися в попередні століття всі європейські країни, і Франція стали союзниками?

§ 28. Китай та Індія в XVI—XVII ст.

1. Що ви знаєте про економічний та політичний розвиток Китаю в XIII—XV ст.? 2. Яких успіхів у розвитку науки і техніки було досягнуто в середньовічному Китаї? 3. Пригадайте, коли та як відбулося завоювання Індії. 4. Хто першим із європейців знайшов шлях до Індії?

1 Економічне й політичне становище Китаю. У XVI ст. в Китаї правила імператорська династія Мін. Китайська імперія охоплювала територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії. Залежними від імперії країнами були В'єтнам, Корея й Тибет. Вища влада належала імператорові, який управляв величезною країною за допомогою чиновників. Усю територію було поділено на 15 великих адміністративних одиниць.

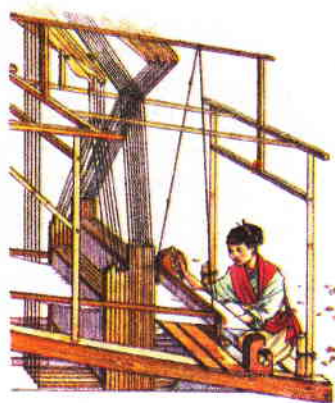
Головне місце в економіці Китаю посідало сільське господарство. Імператори династії Мін на початку свого правління провадили політику, спрямовану на зміцнення сільського господарства. У ті часи було значно вдосконалено знаряддя праці та агротехніку, з одного поля стали збирати два врожаї — навесні та восени, у землю почали вносити добрива. Великих успіхів досягла іригаційна техніка. Ки-

тайці прокладали водогони з бамбукових труб, робили водяні колеса, зводили дамби.

Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні. Переважна більшість державних земель передавалась у довічне користування селянам, які за це мусили сплачувати податки державі й виконувати повинності. Приватними землями володіли переважно великі землевласники. Найбільші землеволодіння в XVI—XVII ст. мали імператори; загалом їм належала третина всіх приватновласницьких земель. Величезними були володіння імператорської родини, знаті, чиновників, які отримували землі від імператорів. Із земель, що перебували у приватному володінні, податки сплачували землевласники, які здавали землю дрібними ділянками селянам в оренду.

В імперії Мін було створено розгалужену податкову систему. Кожні десять років складалися списки платників податків, які зберігалися у відомстві фінансів. Селяни мусили виконувати повинності, працювати на будівництві міст, палаців, каналів. Від повинностей можна було відкупитися чи найняти замість себе когось іншого, але це могли дозволити собі тільки заможні люди:

У Китаї було добре розвинене ремісниче виробництво. Існували дрібні ремісничі майстерні, де працював сам майстер зі своєю родиною та учнями; у великих державних майстернях використовувалася праця прикріплених до них ремісників. У XVI ст. приватних мануфактур ставало дедалі більше, особливо в ткацькому виробництві. За своїм характером вони наближались до західноєвропейських. Їхніми володарями були багаті купці й ремісники, а дрібні ремісники або селяни, які не мали інших засобів до існування, ставали найманими працівниками.

Тисячі жінок виробляли на ткацьких верстатах китайський шовк

Порцеляновий посуд

2 Проникнення європейців до Китаю. У першій половині XVI ст. португальці намагалися силою заснувати свої поселення на Китайському узбережжі. У 40-х рр. XVI ст. вони, підкупивши місцеву владу, заснували торговельну базу на північ від провінції Гуандун. Відверто колонізаторська політика, яку провадили португальці, ігноруючи всі місцеві закони, стимулювала китайців до рішучих дій, і 1549 р. їх вигнали з Китаю. Португальці зуміли за великі хабарі місцевим чиновникам залишити за собою порт Макао. У другій половині XVI ст. до Китаю стали проникати іспанські колонізатори,

а наприкінці століття — голландці. Коли Англія здобула перемогу над Іспанією в боротьбі за панування на морях, вона також виявила зацікавленість у проникненні до Китаю. Династія Мін на той час остаточно занепала й не могла зупинити озброєні ескадри. Силою зброї англійці змусили китайців дати дозвіл на право вести торгівлю через порт Гуанчжоу. Вториння XVI—XVII ст. започаткували перетворення Китаю на країну, залежну від європейських колонізаторів.

3 Селянська війна XVII ст. Повалення династії Мін і початок правління династії Цин. У 20-х рр. XVII ст. внутрішнє та зовнішнє становище імперії Мін значно погіршилося. Усередині країни наростало безладдя, викликане нескінченною боротьбою за владу. Кинути напризволяще армія розвалювалася. Надмірні податки для додаткового фінансування війська і витрат імператорської сім'ї повністю зруйнували господарства селян, які вже не могли не лише платити податки, а й навіть підтримувати своє існування.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. в північно-західних районах Китаю почастішали стихійні лиха, посухи змінювали повені, улітку врожай нищила сарана. Доведені до відчаю селяни почали бунтувати. Зрештою спалахнуло повстання в північній частині провінції Шаньсі. Із-поміж керівників повстання вирізнялися Чжан Сяньчжун і Лі Цзичен.

Китайський чиновник про становище в Китаї напередодні селянської війни

В окрузі Яньань протягом року не було дощів. У серпні—вересні народ у містах їв полин, у жовтні стали їсти кору з дерев, на кінець року всю кору було обдерто — почали їсти крейду. Через кілька днів по тому розпухав живіт, люди падали та були приречені на смерть... В усіх повітах за містом викопано великі ями, у кожній із яких ховають по декілька сотень осіб.

Визначте за цим свідченням одну з причин селянської війни.

Селянські загони почали об'єднуватися, і в 1635 р. постала могутня армія, яка стала громити урядові війська.

Невдовзі між Лі Цзиченом і Чжан Сяньчжуном виникли суперечки, які ледь не призвели до поразки повстання.

У 1639—1641 рр. розпочалося нове піднесення боротьби. Вплив і популярність Лі Цзичена зростали. У захоплених місцевостях землі роздавали селянам і звільняли їх від податків на три або п'ять років. У 1643 р. Лі Цзичен прийняв титул «Великого полководця, що керується веліннями неба й відроджує справедливість».

Армія повстанців вирушила в похід на столицю імперії — Пекін. 25 квітня 1644 р. повстанці зайняли місто. Останній імператор династії заповідав собі смерть, а Лі Цзичен став імператором. Скинувши династію Мін і підкоривши Північний Китай, повстанська армія Лі Цзичена виявилася втягнутою в боротьбу проти маньчжурів.

Китайське місто в XVII ст.

У першій половині XVII ст. в північно-східній частині Китаю існувала маньчжурська держава Маньчжоу-Го. Маньчжури вирішили скористатися ситуацією для того, щоб завоювати Китай. У червні 1644 р. 200-тисячна армія Лі Цзичена зазнала поразки від війська маньчжурів. Маньчжурська армія захопила Пекін. Ця подія вважається початком періоду правління маньчжурської династії Цин.

Маньчжури, спираючись на чиновників, які перейшли до них на службу, поступово розширювали зону окупації, витісняючи повстанців на захід. Лі Цзичена було схоплено і вбито. Повстанські загони продовжували боротьбу проти маньчжурів і припинили її лише 1683 р. У Китаї остаточно встановилася влада маньчжурської династії Цин, яка правила до 1912 р.

4 Розвиток ремесел і науки. Винаходи. XVI—XVII ст. в Китаї були періодом неабиякого розквіту культури. Високого рівня досягло ремесло. У часи імперії Мін розвивалися такі галузі, як виробництво шовку, порцеляни, паперу, ювелірна справа, виплавка металу, видобуток солі та ін. Для виробництва паперу використовувався водяний двигун.

Відавна Китай славився своєю порцеляною. Порцелянові майстерні були державними; величезні прибутки від виробництва надходили до імператорської скарбниці.

Цікаві винаходи було зроблено в морській справі. Для боротьби проти ворожих кораблів китайські майстри винайшли водолазний скафандр та найпростіші міни.

У XVI ст. швидко розвивалась архітектура. Будувалися нові й реставрувалися старі палади, було добудовано й частково відновлено Велику Китайську стіну, створено чимало мостів; деякі з них збереглися до наших днів. Було вдосконалено водопідйомне колесо для зрошення землі, для плавлення металу широко використовувалися ковальські міхи.

Одночасно з подорожами Колумба та інших європейських мореплавців китайці теж здійснили низку подорожей до берегів Африки

Китайська джонка

та до островів Тихого океану. Але китайці, на відміну від європейців, здійснювали ці подорожі з метою звеличити ім'я імператора, а не для того, щоб захопити нові землі та знайти нові ринки збуту.

Технічні відкриття, розвиток мануфактур, подорожі до далеких країн стимулювали розвиток наукових знань. Для розвитку медицини велике значення мали праці вчених: «Про тиф» **Чжин Чжунцина**, багатотомний «Трактат про дерева і рослини» **Лі Шичжєня**, де було вміщено описи лікувальних властивостей трав, дерев і мінералів.

Китайські вчені почали вивчати наукові праці, що з'являлись у Західній Європі, латину, математику, перекладати китайською математичні терміни.

Наприкінці правління династії Мін у Китаї було видано кілька фундаментальних енциклопедій, що узагальнювали досвід і знання, накопичені в країні. Так, велика енциклопедія Сюй Гуанці «Зібрання книг із сільського господарства» висвітлювала розвиток землеробства не лише в Китаї, а й у Європі; Сун Інсин у своїй технічній енциклопедії розповідав про розвиток ремісничого виробництва в Китаї, а Фан Ічжи створив енциклопедію природничих наук під назвою «Початок законів природи».

Набули розвитку й історичні науки. Тривало написання літопису «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню», розпочате ще в XI ст. За часів династії Цин здійснювалися редагування й перегляд історичних книг із метою створення такого їх варіанта, який був би прийнятним для маньчжурів.

У XVI—XVII ст. в Китаї видавались і праці з географії, де узагальнювалися відомості про особливості окремих провінцій, міст, давався опис історичних пам'яток цих місцевостей. Важливе значення для розвитку китайської географії мала праця **Гу Яньу** «Книга про вади і вигоди областей та уділів Піднебесної».

5 Образотворче мистецтво. До нашого часу збереглося чимало пам'яток архітектури XVI—XVII ст. Давню монументальність заступала вишуканість. Дахи будинків почали прикрашати орнаентами, кам'яними та дерев'яними скульптурами, з'явилися мармурові мости й різноманітні балюстради. До найвідоміших архітектурних пам'яток династії Мін належать архітектурний ансамбль Забороненого міста і храм Неба в Пекіні.

У живописі XVI—XVII ст. зберігалися традиції, притаманні минулим епохам. Найвідоміші майстри того часу — **Люй Цай**, **Бянь Веньцзін**.

Надзвичайної майстерності досягли китайські майстри розпису порцеляни. Вони розробили технології багатокольорового розпису, завдяки чому кожний виріб став невеликим, але неповторним шедевром мистецтва. Колекції порцеляни династії Мін прикрашають найвідоміші музеї світу.

У XVII ст. китайська культура почала інтенсивно проникати до Європи. Поширилися китайські методи лікування — адже китайська медицина завжди розглядала людину як єдине ціле, вважаючи, що лікувати треба не лише хворобу, а весь організм. Ця засада мала величезне значення для розвитку медичної науки.

В усьому світі набули популярності китайська філософія, література, вишукані порцелянові вироби й шовкові тканини. У Європі стало ознакою доброго смаку і вишуканості мати вироби китайських майстрів.

Китайська культура XVI—XVII ст. є невід'ємною складовою світової цивілізації.

6 Держава Великих Моголів. На початку XVI ст. Індійський султанат, створений на початку XIII ст., розпався на безліч ворогуючих між собою князівств. Прагнення верховного правителя — делійського султана — підкорити непокірних князів супроводжувалися жорстокими війнами. Найбільше «уславився» цим султан Ібрахім Лоді. Налаштовані проти нього васали об'єдналися й покликали на допомогу Захіруддіна Мухаммада Бабура — правителя Кабула.

Бабур, який був нащадком Чингізхана й Тимура, правив Ферганою. Після невдач у міжусобних війнах і поневірянь наприкінці XV ст. йому поталанило захопити Афганістан, а Кабул перетворити на свою резиденцію. Великий полководець і грізний воїн, він водночас був талановитим літератором. Знаними у світі стали його мемуари «Бабур-наме», де він яскраво описав не лише свої походи й завойовання, а й флору та фауну Індії.

Бабур, маючи сильне військо, оснащене артилерією, у битві біля Паніпата (1526 р.) розгромив військо делійського султана.

1526 р. вважають датою заснування держави Великих Моголів, яка проіснувала 200 років. Бабур прийшов до Індії з Моголистану, тому його і всіх тих, хто був із ним, називали моголами. Бабур правив недовго. У 1530 р. він помер, а його наступником став син Хумаюн, якому протягом 25 років довелося обстоювати право на державу, створену батьком. Хумаюн помер після невдалого падіння з мармурових східців. Престол наслідував його 13-річний син Джалал-ад-Дін Акбар (1556—1605 рр.).

Стоянка Бабура під час подорожі

Акбар (Великий) був одним із найвидатніших імператорів Індії. За його правління імперія Великих Моголів досягла найвищої могутності. У 1561 р., коли Акбару виповнилося 18 років, він розпочав підкорення Індостану. Землі тих племен, які чинили опір, Акбар безжалісно спустошував, а тим, хто підкорявся, дозволяв зберігати місцеве самоврядування за умови сплати щорічної данини. Унаслідок таких дій він створив величезну імперію. Одним із найвизначніших досягнень Акбара була адміністративна реформа, унаслідок якої він створив міцну централізовану систему управління. Будучи неписьменним, Акбар сприяв розвитку науки та культури. Правління Акбара було встановлено жорстокими методами, але, як вважають історики, його можна було вважати взірцем для майбутніх правителів імперії.

Від 1568 до 1592 р. Акбар завоював долини річок Інду і Ґангу. Будучи мудрим правителем, він розумів, що для підтримання спокою в державі необхідно домогтися лояльності всіх підданих, тому він скасував податок на немусульман (джизію). У 1575 р. за його наказом було збудовано молитовний дім для релігійних дискусій. Там християни, буддисти, індуси, юдеї вели дискусії в присутності Акбара. Він запровадив у палаці деякі їхні звичаї. Така релігійна толерантність викликала обурення мусульманського духовництва, яке 1580 р. підняло повстання. Придушивши його, Акбар проголосив нову релігію — «дін-і-ілахі» («божественна віра»). За часів сина Акбара — Джахангіра (1605—1658 рр.) імперія жила у спокої та мирі. Розвивалися культура, мистецтво, архітектура, наука.

Після смерті Джахангіра розпочалася боротьба за владу між його чотирма синами. Переможцем став Аурангзеб (1658—1707 рр.) — сильний вольовий правитель, жорстокий і підступний. Будучи правовірним мусульманином, він ліквідував релігійну толерантність, а 1679 р. відновив джизію. Попри те, що за роки його правління територія імперії значно збільшилася, її кожного року охоплювали повстання. За своє довге правління Аурангзеб так і не спромігся втихомирити суспільство. Імперія почала розвалюватись. У 1674 р. було проголошено державу Маратхів, а після смерті імператора утворилися три держави, що вели між собою непримиренну боротьбу. Ця міжусобиця підготувала ґрунт для завоювання Індії англійськими колонізаторами.

Устрій держави Великих Моголів та її розвиток. Моголи створили блискучу цивілізацію, що поєднала релігійні та культурні традиції як Давньої Індії, так і ісламських країн, особливо Ірану та Середньої Азії.

Моголи, завоювавши Індію, не порушили її традиційного способу життя, а лише вплили у правлячу еліту, органічно поєднавшись із нею завдяки віротерпимості. Як тільки гармонію між завойовниками і завойованими було порушено, держава Великих Моголів загинула.

Опорою влади верховного правителя (шаха) були землекористувачі, які за службу отримували в умовне володіння землі із сільськими громадами. Кожний землекористувач мав спорядити кінний загін воїнів, збирати податки. Якщо він порушував договір із шахом, то його земля передавалася іншому. Через це землекористувач не сприяв розвитку свого господарства, а отримані із селян податки витрачав на спорудження палаців, розкішне вбрання, коштовності, розваги. За такої системи управління сільська громада потерпала так само, як і тисячу років тому.

Розвиток ремесла в імперії Великих Моголів був зумовлений тим, що шахи й землекористувачі надавали великі замовлення ремісникам і вимагали від них товару високої якості й художньої цінності. Отже, індійський ремісник, на відміну від європейського, працював на замовлення, а не на ринок, і виробляв не товар для масового споживача, а твори мистецтва для вишуканого покупця.

Значного розвитку набула торгівля з іншими країнами. По-перше, іслам прихильно ставився до торгівлі, по-друге, існував великий попит на індійські товари, особливо після проникнення до Індії європейців. Торгівля в Індії була настільки розвиненою, що там уже існували розгалужена банківська система і векселі.

Ремесло та торгівля, які обслуговували переважно потреби шаха й багатой верхівки, із занепадом держави Великих Моголів також занепали.

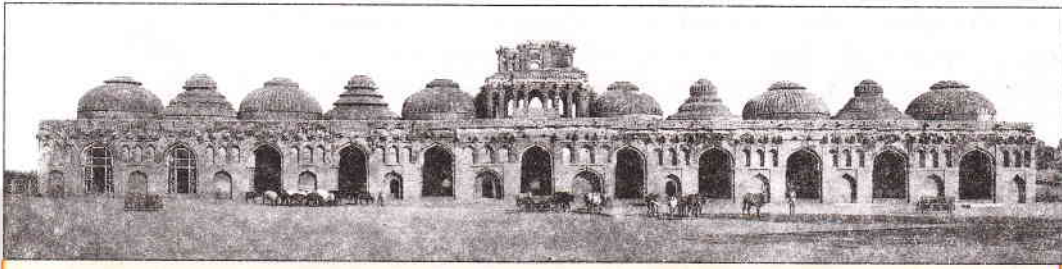
8 Проникнення європейців до Індії. Початок XVI ст. в Індії знаменувався проникненням європейців. Першими прибули на Індійське узбережжя португальці з експедицією Васко да Гама 1498 р. Удавшись до воєнної сили на початку XVI ст., вони захопили кілька портів на західному узбережжі. Португальські володіння в Індії управлялися віце-королем, який розширяв сфери панування, захоплюючи володіння місцевих феодалів. Разом із португальськими гарнізонами й купцями в Індії з'явилися монахи-місіонери.

Із XVII ст. європейська експансія посилилася. Англійці та голландці заснували в 1600 й 1602 р. Ост-Індські торговельні компанії та поступово витісняли португальців. Торговельні бази голландців розташовувалися на Коромандельському березі, у Бенгалії, Біхарі, Гуфлаті. Але постійні міжусобні війни в цих регіонах, а головне — конкуренція з англійцями призвели до послаблення позицій голландських купців в Індії.

У 1639 р. англійці закріпились у місті Мадрасі, а потім у Бомбеї. Одночасно французи захопили місто Пондішері. Боротьба

Султан Акбар

Палац для слонів правителя князівства Віджаянагара

англійських і французьких колонізаторів тривала десятки років. Остаточно витіснити французів з Індії англійці зуміли лише в 60-х рр. XVIII ст.

Отже, величезна країна з багатомільйонним населенням через роздробленість і міжусобиці втратила незалежність, перетворившись у XIX ст. на колонію Англії — найрозвиненішої капіталістичної країни Європи.

9 Розвиток культури. Індійська культура за правління Великих Моголів досягла високого рівня. Цьому сприяла політика підтримки діячів мистецтва, яку вони провадили. Найвидатнішим письменником Індії часів Акбара став **Абу-ль-Фазл**. Він створив кількатомну історію правління Акбара, яка стала джерелом знань про події в тогочасній Індії. Свій твір Абу-ль-Фазл написав перською мовою, яка була державною в імперії Моголів.

Одним із шедеврів могольської культури стало мистецтво мініатюр, яке згодом служило взірцем для творчості Рембрандта.

Два перські майстри — **Мір Сід Алі** та **Абдус Самад**, які прибули до Індії разом із шахом Хумаюном, очолили імператорську майстерню живопису («кітаб-хан»), засновану Акбаром. Акбар відіграв важливу роль у створенні оригінального могольського стилю. Він вимагав від майстрів реалізму й відмови від перських традицій. У майстерні як мусульмани, так і індуси працювали над створенням ілюстрацій до історичних творів, портретів і живописних сцен. Так було створено живописні мініатюри до мемуарів Бабура та Акбара.

Іншим досягненням стала обробка напівкоштовного та коштовного каміння. Справжнім витвором мистецтва став всесвітньо відомий «трон Павича», оздоблений коштовностями, на якому майже 100 років сиділи могольські імператори.

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні й грандіозні монументальні будівлі: храми-мечеті, палаці-фортеці, усипальниць. Один із величезних палаців-фортець Акбара було побудовано в Делі. Фортечні мури, складені з великих кам'яних брил, були заввишки до 20 м. Інший палац-фортеця, який Акбар звів

поблизу міста Агри, стояв майже в пустелі та скидався на місто-привід із будинками, парками, ставками й альтанками, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

Шедевром архітектурного стилю імперії Великих Моголів стала славнозвісна мечеть-мавзолей **Тадж-Махал** в Агри. Її було збудовано за наказом шаха Шах-Джахана в 1631—1642 рр. на згадку про його дружину, яка померла, народивши чотирнадцяту дитину. Мечеть споруджено з прекрасного білого мармуру, її прикрашають білі бані та мінарети, що віддзеркалюються в басейні, спорудженому поряд.

Висновки

- У період раннього Нового часу Китай продовжував розвиватися за своїми традиціями.
- ▶ Культура Китаю розвивалась у межах тих традицій, що сформувалися за часів існування китайської цивілізації. Натомість у XVI—XVII ст. китайські митці виходили за межі традиційних канонів: їх стала цікавити людська особистість.
- ▶ Індія була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили імперію Великих Моголів. Імперія проіснувала до початку XVIII ст. Її розпад збігся з процесом активного проникнення англіїців, які поступово перетворювали Індію на свою найбільшу й найбагатшу колонію.
- ▶ Культура Індії доби Великих Моголів поєднала в собі елементи й традиції індійської, перської, середньоазіатської, арабської культур.

Запитання і завдання

1. Яка подія сприяла зміні династії Мін на династію Цин у Китаї? 2. Коли Бабур завоював Індію? 3. Назвіть причини релігійної реформи Акбара. 4. Коли європейці відшукали морський шлях до Індії та Китаю? 5. Які здобутки індійської культури за часів імперії Великих Моголів ви знаєте?
- ★ 6. Чому Бабур зумів досить легко оволодіти Індією? 7. Що ви знаєте про проникнення європейців до Китаю? Якою була мета європейців? 8. Що притягувало європейців до Індії? Які наслідки для Індії мало відкриття шляху до неї європейцями? 9. Яку внутрішню політику провадив шах Акбар? 10. Що зумовило занепад імперії Великих Моголів? 11. Яким був внесок Китаю до світової культури?
- ★ 12. Порівняйте розвиток Індії та Китаю в XVI—XVII ст. 13. Складіть план доповіді «Селянська війна XVII ст. в Китаї». 14. Визначте особливості розвитку ремесла й торгівлі в Індії за тих часів. 15. Складіть таблицю «Розвиток культури в Китаї».

Галузь культури	Найвизначніші досягнення

- ★ 16. У чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII—XVIII ст.? Яким чином відбулося проникнення європейців у країни Сходу?

Узагальнення знань за темою

«Східний світ»

1. Складіть синхроністичну таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Індії, Китаю, Османської імперії, Персії. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «імперія», «іслам», «індуїзм», «конфуціанство».
3. Складіть історичні портрети Селіма I, Аббаса I, Бабура, Акбара.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - а) покажіть події, які призвели до створення імперії Великих Моголів в Індії та встановлення династії Цин у Китаї;
 - б) укажіть території, що увійшли до складу Османської імперії в XVI—XVII ст.
5. Якими були характерні риси державного устрою країн Сходу?
6. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті країн Сходу в XVII—XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
7. Які були досягнення культури країн Сходу XVI—XVIII ст.?
8. Визначте найсуттєвіші риси розвитку культур Індії, Китаю, Османської імперії, Персії в XVI—XVIII ст. Чим вони були зумовлені?

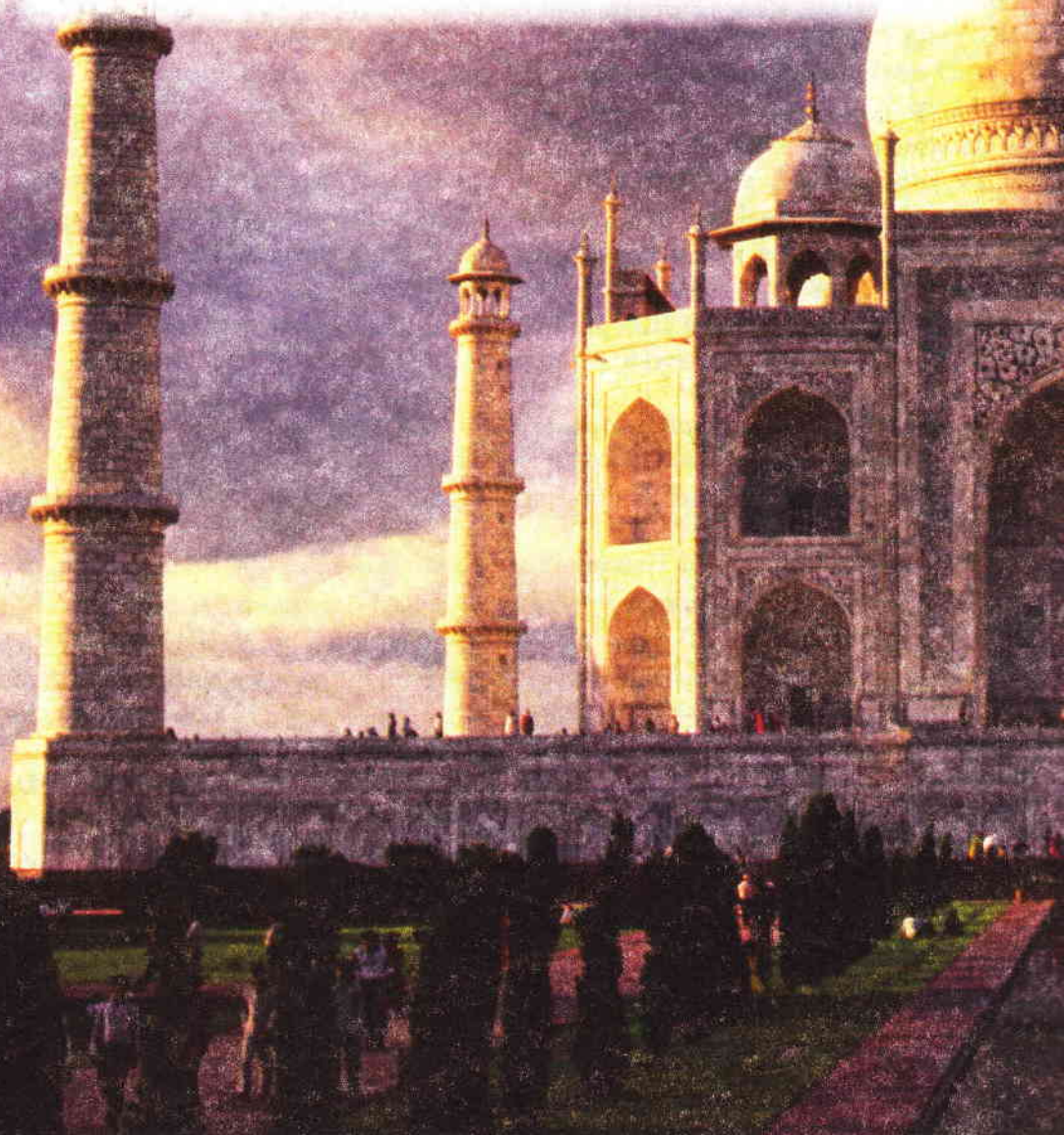
Тестові завдання за темою

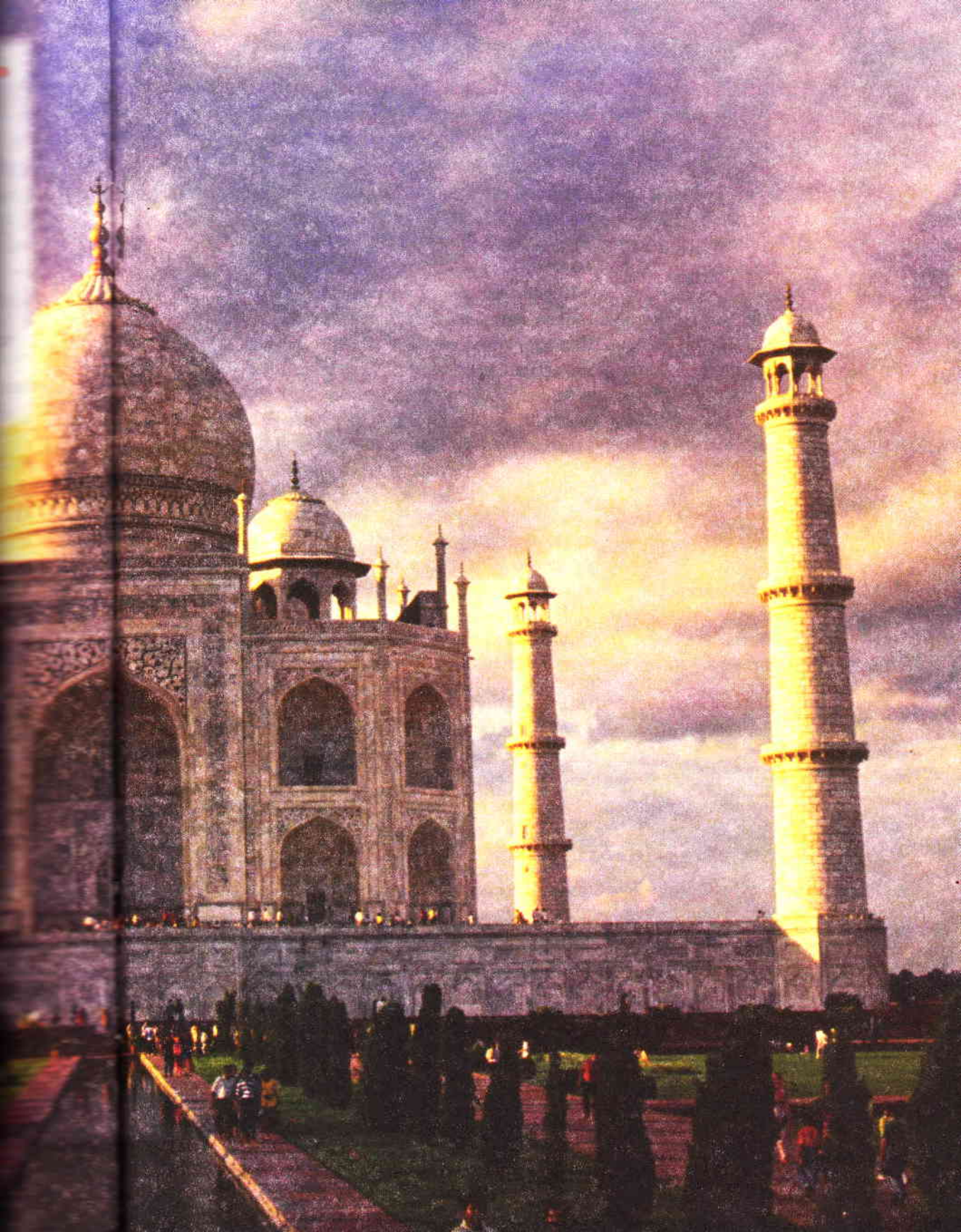
«Східний світ»

1. Хто був засновником держави Великих Моголів у 1526 р.?
а) Бабур; б) Хумаюн; в) Акбар; г) Джахангір.
2. Унаслідок якої події в Китаї розпочалося правління династії Цин?
а) Вторгнення західноєвропейських колонізаторів;
б) захоплення Пекіна маньчжурською армією;
в) боротьба за владу при імператорському дворі між угрупованнями прихильників Мін і Цин;
г) припинення династії Мін через відсутність нащадків за чоловічою лінією.
3. Який з указаних станів був основою для східних цивілізацій?
а) Селяни-общинники; б) чиновники;
в) землевласники; г) духівництво.
4. У період правління якого делійського султана було збудовано Тадж-Махал?
а) Бабура; б) Акбара; в) Шах-Джахан; г) Аурангзеба.
5. Яка європейська країна домоглася на кінець XVIII ст. домінуючого становища в торгівлі з Індією?
а) Португалія; б) Голландія; в) Франція; г) Англія.
6. Хто в Османській імперії мав титул халіфа?
а) Правитель держави — султан;
б) голова уряду;
в) командуючий військами;
г) командуючий яничарами.
7. Яка династія правила в Ірані (Персії) у період XVI — початку XVII ст.?
а) Сасанидів; б) Пехлевидів; в) Сефевидів; г) Каджарська.
8. У якому році почалось правління в Китаї династії Цин?
а) 1549 р.; б) 1622 р.; в) 1628 р.; г) 1644 р.
9. Купці якої європейської країни першими прибули до Китаю й розгорнули там бурхливу торгівлю?
а) Португалії; б) Іспанії; в) Голландії; г) Англії.
10. За якого правителя Османська імперія досягла найбільшої могутності?
а) Селіма I Грізного; б) Сулеймана I Пишного;
в) Османа II; г) Мехмеда IV.
11. На території якої держави діяли повстанські загони гайдуків?
а) У Китаї; б) Делійському султанаті;
в) Персії; г) Османській імперії.

Енциклопедична сторінка за темою «Східний світ»

Дата	Подія
1502—1736	Правління в Персії династії Сефевидів
1526	Битва під Могачем, захоплення турками Угорщини
1526	Заснування держави Великих Моголів в Індії
1529	Облога Відня турецькими військами
1571	Битва при Лепанто
1620—1621	Хотинська війна
1644	Початок правління маньчжурської династії Цин у Китаї
1683	Розгром турецької армії під Віднем

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як написати реферат?

1. Уважно розберіться, за якою темою слід підготувати реферат.
2. Опрацюйте літературу з цієї теми.
3. Визначте, у якій послідовності будете висвітлювати матеріал. Складіть план реферату.
4. Реферат пишеться за таким планом:
 - ▶ у вступі ви пояснюєте важливість і актуальність обраної теми. Звертаєте увагу на те, що і як будете описувати;
 - ▶ в основній частині розкриваєте зміст реферату;
 - ▶ у закінченні формулюєте головні підсумки та висновки, яких ви дійшли;
 - ▶ наприкінці реферату подається список літератури, яку ви використовували.

Як скласти тези? (Тези — стисло сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді.)

1. Прочитайте текст, тези якого необхідно скласти.
2. Поділіть його на логічно завершені частини й дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які дають відповідь на запитання плану.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ?

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи й логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви зробили саме такий вибір.

Як скласти повідомлення?

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви складаєте повідомлення.
2. Прогляньте літературу, за якою ви будете його готувати.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням не забувайте про виразність і правильність своєї мови.

Як скласти історичний портрет?

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?
 - 1.1. Де і коли він народився?
 - 1.2. Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
 - 1.3. Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - 2.1. Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
 - 2.2. Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?
3. Діяльність історичного діяча.
 - 3.1. Схарактеризуйте основні справи його життя.
 - 3.2. Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - 3.3. Які верстви населення підтримували його діяльність, а які ні, і чому?
 - 3.4. Хто був його друзями, а хто ворогами, і чому?
 - 3.5. Якими були наслідки його діяльності:
 - а) для сучасників;
 - б) для нащадків.
 - 3.6. За що людство пам'ятає цю людину?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?
 - 4.1. Які почуття викликає у вас його діяльність?
 - 4.2. Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом?

1. З'ясуйте походження документа.
 - 1.1. Хто його автор?
 - 1.2. За яких історичних обставин він з'явився?
 - 1.3. Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо).
2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви маєте виконати і що для цього потрібно.
 - 2.1. Якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це.
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Спробуйте виконати завдання. Якщо ви не можете це зробити, визначте, що вам заважає.
 - 4.1. Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання; можливо, ви не зрозуміли поставленого завдання.
 - 4.2. Уважно прочитайте документ ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
-------------	---

ТЕМА I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	7
§ 1. Відкриття європейців	7
§ 2. Завоювання Нового Світу	16

ТЕМА II. ЛЮДИНА РАННЬОЇ НОВОЇ ДОБИ	23
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	23
§ 4. Повсякденне життя Західної Європи	29

ТЕМА III. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ	37
§ 5. Реформація в Німеччині	37
§ 6. Поширення реформаційних ідей у Європі. Контрреформація	45

ТЕМА IV. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	52
§ 7. Франція	52
§ 8. Іспанія	64
§ 9. Нідерланди	69
§ 10. Англія	77
§ 11. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст.	
Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.	89
Узагальнення знань	98
Тестові завдання	99
Енциклопедична сторінка	100

ТЕМА V. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	102
§ 12. Мистецтво Відродження	102
§ 13. Мистецтво бароко	109
§ 14. Література і наука	114

ТЕМА VI. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА І МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО	124
§ 15. Річ Посполита	124
§ 16. Московська держава	132
Узагальнення знань	146
Тестові завдання	147
Енциклопедична сторінка	148

ТЕМА VII. КРИЗА СТАРОГО ПОРЯДКУ. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ	150
§ 17. Англійська революція другої половини XVII ст.	150
§ 18. Промислова революція в Англії	159
§ 19. Франція	163

ТЕМА VIII. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА	168
§ 20. Епоха Просвітництва	168
§ 21. Німецькі держави у XVIII ст.	177

ТЕМА IX. РОСІЯ	187
§ 22. Московська держава на зламі XVII—XVIII ст.	187
§ 23. Російська імперія в другій половині XVIII ст.	197

ТЕМА X. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ	205
§ 24. Англійські колонії в Північній Америці	205
§ 25. Війна за незалежність (1775—1783). Створення США.	210
Узагальнення знань	218
Тестові завдання	219
Енциклопедична сторінка	220

ТЕМА XI. СХІДНИЙ СВІТ	222
§ 26. Особливості розвитку цивілізацій Сходу	222
§ 27. Османська імперія. Персія	228
§ 28. Китай та Індія в XVI—XVII ст.	238
Узагальнення знань	248
Тестові завдання	249
Енциклопедична сторінка	250
Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою	252

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

8 клас

Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів

Редактор *Н. М. Томашко*
Технічний редактор *І. І. Копецькін*
Коректор *О. О. Капустянова*

Підписано до друку 01.06.2008. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,64. Обл.-вид. арк. 23,74. Наклад 137 500 прим.

ПП «АН ГРО плюс». Свідоцтво ДК № 2615 від 15.09.2006.
61052 Харків, пров. Сімферопольський, 6.